

LINGDOK I.

NYELVÉSZ-DOKTORANDUSZOK DOLGOZATAI

Szerkesztette: Szécsényi Tibor

*JATE*press

Szegedi Tudományegyetem
Elméleti nyelvészet doktori program
2000

LINGDOK 1.

NYELVÉSZ-DOKTORANDUSZOK DOLGOZATAI

Szerkesztette: Szécsényi Tibor

Szegedi Tudományegyetem
Elméleti nyelvészet doktori program
2000.

A kötet és az alapjául szolgáló LingDokKonf 3 támogatásáért
a Felsőoktatási Programfinanszírozási Pályázatokat illeti köszönet (PFP 430/99)

ELŐSZÓ

Jóllehet ez a kötet az 1. számot viseli, valójában a harmadiknak kellene lennie, hiszen a nyelvész-doktoranduszok harmadik konferenciája előadásainak írásos változatát tartalmazza. A felsőoktatási programfinanszírozási pályázatok (PFP) megindulásakor az (akkori) József Attila Tudományegyetem „Elméleti nyelvészet” doktori programjának sikerült megnyernie a bírálók jóindulatát azzal a tervvel, hogy az országban működő összes nyelvészeti doktori program hallgatóit meghívja egy háromnapos konferenciára Szegedre vendégül látva az előadó hallgatókat és minden programból egy-egy oktatót is. Az 1997. novemberében megtartott első, majd a hasonló pályázati pénzből 1998. novemberében megrendezett második „LingDokKonf” után 1999. novemberében került sor a harmadikra, ugyanolyan szelekciós eljárás után. Ez lényegében megfelel a nemzetközi szabályoknak, bár némileg egyszerűbb formában, elsősorban a rendelkezésünkre álló idő rövidege miatt. A programfinanszírozási pályázatok pénzügyi keretei ugyanis korábban csak szeptember táján „nyíltak meg” – lévén az éves állami költségvetés egyik részfejezete – és ugyanez okból az év végére mindig le is kellett zárni a pályázati tevékenységet. A bekért előadáskivonatokat (absztraktokat) rendszerint egy bírálónak küldjük ki, aki természetesen mindig az adott szakterületen dolgozik és sohasem a jelentkező intézményében vagy doktori programjában, és az elfogadott előadások szerzőit meghívjuk a konferenciára. A konferencián elhangzanak a vitával kísért előadások, általában 25-30, majd az ebédszünetben és különösen az esti szabad program alatt számos alkalom adódik arra, hogy a résztvevők szakmai és más kérdésekről eszmét cseréljenek. A mi doktorandusz-konferenciáinknak nem titkoltan ez az egyik fontos célja – csakúgy, mint a nemzetközi tudományos tanácskozásoknak is, még akkor is, ha ennél is fontosabb szándékunk volt, hogy a doktori programokban felkészülő tudósok gyakorlatot szerezzenek idegen közönség előtti előadásban és vitában, és persze, hogy publikációs lehetőséghez is jussanak.

Ezt az utóbbi célunkat a jelen kötettel tudtuk először megvalósítani, mivel csak az idén áll rendelkezésünkre anyagi fedezet az előadások megjelentetésére is. Ezzel mintegy az ELTE „Elméleti nyelvészet” szakcsoportja és doktori programja által már évek óta több kötetben *DocSymp* cím alatt kiadott sorozattal szeretnénk vetélkedni, hiszen az is nyelvészhallgatók (igaz, nemcsak doktoranduszok) dolgozatait jelenteti meg - angol nyelven, a tavasszal tartott konferenciák után.

Az itt közölt tanulmányok egyébként további szűrésen is átmentek. A 45 beadott absztraktból 29 előadás szerepelt a programban, s ebből válogattuk kötetünk anyagát. A konferencia után a résztvevő oktatók írásban szavaztak, hogy melyik előadást tartják közzére alkalmasnak, majd a beküldött előadásokat újabb lektorálásnak vetettük alá. Természetesen nincsen garancia arra, hogy az itt kinyomatott dolgozatok „impakt faktora” kiemelkedő lesz, de annak a követelménynek mindenképpen eleget tesznek, amit a doktoranduszok publikációjától a fokozatszerzés előfeltételeként előírnak az egyetemek doktori tanácsai. Itt köszönjük meg az absztraktok és a dolgozatok „névtelen” olvasóinak önzetlen segítségüket.

A tagolás ellenére ez a füzet nem törekszik valamiféle „gondolati vagy tudományterületi egységre”. Szemben ugyanis a *DocSymp*-pal, mi szándékosan nem egy tudományterület képviselőinek rendezzük konferenciánkat, hanem a Magyarországon folyó nyelvészeti doktori képzés egésze számára. Ami azt eredményezi, hogy szótörténeti fejtegetésektől a pragmatikai elemzésen át a kormányzás-fonológia elméletéig vagy a nyelvészet tudományelméleti értékeléséig vegyesen találhat ki-ki kedvére való cikket. Ha mást nem,

akkor a magyar, azaz a Magyarországon művelt nyelvtudomány színeit láthatjuk itt tükröződni.

A kötetben szereplő 1. szám azt a – reméljük, nem hiú – reményünket testesíti meg, hogy kezdeményezésünknek folytatása lesz. Bár amikor ez az előszó nyomtatásra kerül, nemhogy egy következő füzetre, de még a következő *LingDokKonf*-ra sem pályázhatunk, mivel az idén még nem nyíltak meg a PFP „csatornái”, most már a saját tehetetlenségi erejétől is folytatódnia kell e szerintünk igencsak hasznos és fontos eseménysorozatnak.

Kenesei István
A Szegedi Tudományegyetem
"Elméleti nyelvészet" doktori
programjának
vezetője

TARTALOM

Balogné Bérces Katalin - Az angol magánhangzó-hosszúság a CV fonológiában	1
Kristó László - Magánhangzó-törlési folyamatok az óangolban	10
Rebrus Péter - Kormányzási fonológia kormányzás nélkül	23
Szentgyörgyi Szilárd - A magyar /v/ és a zöngességi hasonulás az optimalitás elméletben	42
Tronka Krisztián - Kvantitás vs. szótagmetszet	57
Gécseg Zsuzsanna - Módosítók és argumentumok a francia névszói szerkezetben	77
Viszket Anita - Egymás fölé rendelt VP-k argumentumairól	98
Mády Katalin - Az írott nyelv a beszéd árnyékában?	114
Németh Miklós - Presztízisérték és sztenderdizációs törekvések egy kései középmagyar kori forráscsoporton	129
Oszkó Beatrix - Kódexeink szövegtagoló jelei a pszicholingvisztika szemszögéből	138
Várnai Judit Szilvia - Massa, hámor, huta	150
Csatár Péter - A kognitív nyelvészet autonómiája	158
Ivaskó Lívía - Az elszólás szerepe a diskurzusbán	171
A szerzők adatai	179

A SZERZŐK ADATAI

Balogné Bérces Katalin

ELTE Angol Nyelvészet PhD Program
bbk@osiris.elte.hu

Csatár Péter

KLTE Német Nyelvészeti PhD program
pcsatar@tigris.klte.hu

Gécseg Zsuzsanna

SZTE Elméleti Nyelvészet PhD program
gecsegzs@inf.u-szeged.hu

Ivaskó Lívía

SZTE Elméleti Nyelvészet PhD program
ivasko@hung.u-szeged.hu

Kristó László

ELTE Angol Nyelvészet PhD program
krila@btk.ppke.hu

Mády Katalin

JPTE alkalmazott nyelvészeti PhD
program
mady@btk.ppke.hu

Németh Miklós

SZTE Elméleti Nyelvészet PhD program
nemeth@hung.u-szeged.hu

Oszkó Beatrix

ELTE Magyar Nyelvészeti PhD program
oszko@nytud.hu

Rebrus Péter

MTA Nyelvtudományi Intézet
rebrus@nytud.hu

Szentgyörgyi Szilárd

VE Angol Tanszék
szentsz@almos.veim.hu

Tronka Krisztián

KLTE, Német Nyelvészeti PhD program
tronka@tigris.klte.hu

Várnai Judit Szilvia

KLTE Magyar Nyelvtudományi PhD
program
varnaij@dragon.klte.hu

Viszket Anita

ELTE Elméleti Nyelvészeti PhD program
anita@maya.jpke.hu

AZ ANGOL MAGÁNHANGZÓ-HOSSZÚSÁG A CV-FONOLÓGIÁBAN

BALOGNÉ BÉRCES KATALIN

0. Bevezetés

Az angol magánhangzó-hosszúság itt következő elemzése a szigorú CV-fonológia, egy radikális szótagszerkezet-elmélet keretein belül íródott, amely Jean Lowenstamm 1996-ban megjelent cikke óta egyre határozottabban körvonalazódik. Ennek középpontjában az a feltételezés áll, miszerint a prozódikus szerkezet univerzálisan egy nem-elágazó szótagkezdetből (amit a C szimbolizál) és egy nem-elágazó szótagmagból (V) épül fel; a felszínen megjelenő hosszú szegmentumok (gemináták) és hangzócsoportok tagjait a CV-tengelyen üres pozíciók választják el egymástól, amelyeket a környező (de nem szükségszerűen szomszédos) pozíciók engedélyeznek a kormányzás-fonológiából jól ismert folyamatokhoz hasonló módon (pl. tartományvégi üres V pozíció parametrikus engedélyezése; egyéb V pozíciók "elnémítása" alapos kormányzás útján; vö. pl. Kaye et al 1990, Charette 1992, Harris 1994). A szigorú CV-fonológia abban is követi a kormányzás-fonológia "hagyományait", hogy unáris (egyértékű) szubszegmentális elemeket használ.

A hosszú magánhangzós szegmentumok tehát két V pozíciót foglalnak el a CV-tengelyen, mivel az egyaránt szolgál időzítő-tengelyként, ill. a "szillabicitás" jelölésére (mégpedig úgy, hogy minden, V pozícióhoz kapcsolt, melódia hagyományos értelemben véve "szótagalkotó"). A hosszú monoftongusok, pl. /i:/, ábrázolása Lowenstamm (1996) alapján az (1a) pontban látható.

(1a)	<i>bee</i>	bi:	'méh'	(1b)	<i>buy</i>	bat	'vásárolni'	
	C	V	C	V	C	V	C	V
		\	/					
	b		i	b	a		i	

A probléma akkor jelentkezik, amikor ennek mintájára megpróbáljuk ábrázolni a kettőshangzókat, hiszen, mivel a diftongusok is "hosszúak", és a hosszú monoftongusokhoz hasonló a disztribúciójuk (vö. pl. Harris 1994: 37; bővebben lásd a 3. szakaszban), szintén két V pozíciót foglalnak el - viszont két különböző melódiát tartalmaznak. Ha azonban az (1b)-ben található módon ábrázoljuk pl. az /ai/ diftongust, látszólag semmi sem különbözteti meg a hiátustól.

A jelen dolgozat a fentitől kissé eltérő elemzést javasol. Eszerint mögöttesen a hosszú magánhangzók két V pozícióval rendelkeznek, de melodikus anyaggal csupán az elsőt (a baloldalt) töltik ki (mivel jelen esetben mind a hosszú monoftongusok, mind a kettőshangzók balfejük); a diftongusok második fele pedig lebeg. A másik V pozíció terjedéssel vagy a lebegő elem kapcsolódásával töltődik be, de csak akkor, ha a terjedés célpontja valamilyen okból (pl. más melódia ráterjedése miatt) nem vész el. Az 1. szakasz az *r*-t csak prevokális helyzetben ejtő (ún. "nem rotikus") angol nyelvváltozatokban található ún. "tört" diftongusokat vizsgálja, és azt illusztrálja, milyen érvek vezethetnek a fent említett következtetéshez. A 2. és 3. szakasz a hosszú monoftongusokra és a "sima" diftongusokra

alkalmazza ezt a hipotézist, majd végül a 4. szakasz összegzi a lebegő elemek hatásait (tehát a kettőshangzók viselkedését, valamint a lebegő r okozta törést) a triftongusok leírásában.

1. "Tört" diftongusok

A (2) pontban található táblázat a sztenderd brit angol ('Received Pronunciation' - röviden RP) kettőshangzóit sorolja fel. A rájuk vonatkozó egyik fonotaktikai megszorítás megtiltja, hogy az első két oszlopban látható diftongusok akár kiejtett, akár néma ("történelmi") r előtti megjelenjenek¹. Másrészt viszont a harmadik oszlop diftongusai, tehát azok, amelyek schwa-ra végződnek, főként épp ebben a környezetben fordulnak elő². (Így gyakorlatilag a két csoport kiegészítő megoszlásban van.) A harmadik oszlopban található, r előtti diftongusokat hagyományosan "tört" diftongusoknak nevezik, és a legtöbb szerző disztribúciójuk miatt az r hatásával (az ún. "töréssel") magyarázza létrejöttüket (pl. Wells 1982); a tört diftongus schwa-ja, ahogy Harris (1994:263) fogalmaz, "a történelmi r vokalikus reflexiója". Ráadásul az "r előtti törés" az angol nyelv nem rotikus dialektusaira korlátozódik (amelyekben az $/r/$ fonéma csak prevokalikusan jelenhet meg), ami miatt a nyelvészek általában összekapcsolják a törést az $/r/$ viselkedésével.

(2)³

"Sima" diftongusok		"Tört" diftongusok
eɪ	əʊ	ɪə
ɔɪ	aʊ	eə
aɪ		ʊə

A következőkben azt illusztrálom, hogyan elemzi Harris (1994) az $/r/$ viselkedését az angol nyelvben. Az eredeti elemzéshez képest annyit módosítottam, hogy a kormányzás-fonológia "hagyományos" szótagszerkezeti összetevőit, amiket Harris is használ (úgy mint "O(nszet)", "R(ím)", "N(ukleusz)"), felváltottam a szigorú CVCV-gerinccel.

Harris (1994: 259) szerint az ún. "sötét" approximáns $/r/$, amely a fonéma leggyakoribb fonetikai megvalósulása az angol nyelv különböző dialektusaiban, egy apikális vagy laminális, valamint egy vokalikus dorzális komponens kombinációja: egy "magánhangzó-színezetű r vagy r -színezetű magánhangzó". Következésképp a koronális elemből (**R**) és a "neutrális elemből" (@) áll. (Vö. (3))⁴

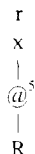
¹ Az $/aɪ/$, $/ɔɪ/$ és $/aʊ/$ diftongusok, valamint megfelelő r előtti változataik ($/aɪr/$, $/ɔɪr/$ és $/aʊr/$) szabad váltakozást mutatnak, ha ugyanazon morfémán belül prevokalikus r követi őket, pl. a *Byron* [költő neve], *virus* 'vírus' szavakban.

² A kivételek, vagyis az olyan esetek, amikor "tört" diftongus található r nélküli környezetben, pl. *neon* /ni:ən/ 'neon', az által jönnek létre, hogy a hiatus első tagja, ami eredetileg hosszú $/i:/$, rövid $/ɪ/$ -vé redukálódik.

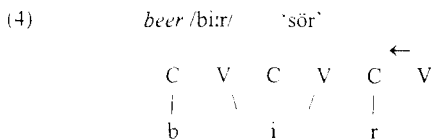
³ A listán feltüntetethetem volna az $/i:/$ -t és az $/a:/$ -t is, mivel ezek ejtése gyakran diftongális, de a jelen dolgozat számára pontos besorolásuk nem döntő fontosságú, hiszen mind a diftongusok, mind a hosszú monofongusok a hosszú vokalikus szegmentumok természetes osztályába tartoznak.

⁴ A kisbetűk *szegmentumokat*, a nagybetűk *elemeket* jelölnek.

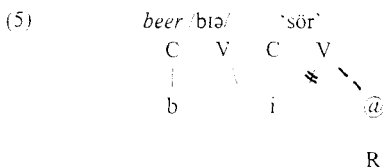
(3)

Harris szerint az angol egyik rotikus (tehát *r*-t minden helyzetben ejtő) dialektusában, a skót angolban, a tartományvégi üres V pozíció engedélyezi az *r*-t. (Azért van a tartományvégi pozíció az elemzés központjában, mert csak itt lehet az /*r*-t az RP-ben (és az összes nem rotikus dialektusban) "visszanyerni", azaz itt jelenhet meg az ún. "kötő /*r*"⁶.) Vö. (4), ahol a nyíl (←) a két pozíció közötti engedélyezési viszonyt mutatja.

Amint azt a (4)-es ábra mutatja, a skót angolban a tartományvégi /*r*/ ugyanolyan, mint a többi szóvégi mássalhangzó annyiban, hogy nincs disztribúciós hatással az őt megelőző magánhangzóra. Ezzel szemben Harris elemzése szerint az RP-ben (és valamennyi nem rotikus dialektusban) a tartományvégi *r* lebeg, és a tört diftongus ennek a lebegő *r*-nek a hatására jön létre, mégpedig úgy, hogy a neutrális elem a megelőző V pozícióhoz kapcsolódik (vö. (5)), ahonnan pedig az /*i*/ elkötődik és az *R* elem továbbra is lebegő marad. Mivel a neutrális elem nukleáris pozícióban schwa-ként értelmeződik, a létrejövő magánhangzó az /*iə*/ tört diftongus.

Itt a következő megszorítást javaslom az angol nyelvre⁷: egy lebegő szegmentumnak a felszíni alakban nem maradhat egynél több lebegő elem. Emiatt kényszerül a neutrális elem

⁵ Harris (1994) jelölésmódját követem, miszerint a neutrális elemet csak akkor kell feltüntetni, ha az fej szerepű a kifejezésben; mint pl. a (3)-ban.

⁶ Egy szóvégi néma *r* "kötő *r*"-ként megjelenik, ha a következő szó vagy toldalék magánhangzóval kezdődik. Annak eldöntése, hogy ez csak az angolra igaz, vagy kiterjedtebb jelenség, további vizsgálatot igényel. Bárhogy is legyen, egy, a kontúrszegmentumokra vonatkozó kikötés, amely univerzálisnak tűnik, párhuzamban áll a fenti megszorítással. Rennison (1998) elemzése szerint akkor jönnek létre kontúrszegmentumok, amikor

arra, hogy a megelőző V pozícióhoz kapcsolódjon. Így csupán az **R** elem marad lebegve, és ez a megszorítást kielégíti.

Harris elemzését illetően azonban elkerülhetetlen egy megjegyzés, mégpedig az, hogy nem magyarázza explicit módon, miért jár a @ terjedése együtt az /i:/ második felének elkötésével ahelyett, hogy fuzionálna az **I** elemmel (ami az /i/-t alkotja). Ez a tény oda vezet, hogy feltételezzük: az /i:/ második V pozíciója nincs lexikailag betöltve, és az elemfúzió éppen azért nem megy végbe, mert a @-nak nincs mivel fuzionálnia.⁸ Ha ez általánosan igaz a hosszú /i/-kre, akkor az összes hosszú monoftongusra igaznak kell lennie. Mindez összhangban áll azzal, ahogy a szigorú CV-fonológia keretein belül korábban írott cikkek szerzői (pl. Larsen 1995, Lowenstamm 1996) elemzik a hosszú magánhangzókat.

2. A hosszú magánhangzók ábrázolása

Amint azt az 1. szakaszban javasoltam, mögöttesen minden hosszú magánhangzó két V pozícióval rendelkezik, amelyek közül csupán az első (baloldali) pozíciót foglalja el melódikus anyag. A másik V pozíció terjedéssel töltődik be, hacsak ezt meg nem akadályozza más. "betolakodó" anyag. Ez különféle folyamatok során történhet meg, amelyek közül most kettőt fogok bemutatni. Egyrészt a magánhangzó-rövidülés lehet példa erre, feltéve, hogy produktív, bizonyos nem-analitikus (vö. Kaye 1995) végződés kapcsolódása által derivált környezetben okozott változásként szemléljük. A deriváció során a végződés elfoglalja a CV-tengelyen a tő szerkezetének egy részét, és ezáltal a melódiáját "összehúzódsra" kényszeríti (6).⁹

(6)	<i>(se)rene</i> 'nyugodt. békés'	~	<i>(se)renity</i> 'nyugalom, béke'
	C V C V C V		C V C V C V
	r i n		r e n i t i

Az angolban azonban ez a fajta magánhangzó-rövidülés nem tűnik produktív folyamatnak, és történelmi vonatkozása is van (a 15-16. században végbement ún. "Nagy magánhangzó-eltolódás" - "Great Vowel Shift"), ami miatt a váltakozó magánhangzók közötti különbség minőségbeli is (vö. /i:/ és /e/ a (6)-os pontban), nem csupán mennyiségbeli; mindezek következtében nem tekinthető "tisztá" rövidülésnek. Habár az angol nyelv elsődleges rendszerében nincs a magánhangzó-rövidülésnek más esete, a másodlagos rendszerekben¹⁰ van, például a magánhangzókat érintő beszédhibában, amelynek egyik fajtáját a (7)-es ábra illusztrálja. Ez esetben a magánhangzó melódiájának terjedését az intervokális üres pozíciók elkerülésére való törekvés akadályozza meg, ami különféle "stratégiákra" kényszeríti a beszélőt, mint például ún. "keményedésre" ('hardening'; ld.

egy elem késve realizálódik, és bizonyos szegmentumtípusok szisztematikus hiánya (pl. /p^h/) arra engedti következtetni, hogy a késve realizálódó elemek száma nem lehet egynél több. (Vö. ibid. 232. o.)

⁸ Ahogy a jelen dolgozat anonim lektora is megjegyzi, Harris (1994) is ugyanígy elemzi a hosszú magánhangzókat egy korábbi fejezetében (173. o.). Az /r/-törlés tárgyalásánál (262. o.) azonban, érdekes módon, ezt figyelmen kívül hagyja.

⁹ Ez a folyamat általam publikált korábbi leírásának (Balogné 1997) újraelmzése: itt nem megy végbe elkötés, hanem a terjedés egyáltalán nem is történik meg.

¹⁰ Másodlagos rendszereken a nyelvelsajátítás fázisait, valamint a beszédhibás nyelvhasználatot értem. (Vö. Bates et al. 1997.)

később a 3. szakaszban) vagy magánhangzó-rövidülésre¹¹. A (7)-ben látható rövidülés során a terjedés nem történik meg, a magánhangzó rövid marad¹², és az üresen hagyott CV-egység kőbortörlés¹³ útján megszűnik.

(7)

<i>beak</i>		/bɪk/		'csőr'					
C	V	C	V	C	V	C	V	C	V
b	i			k		b	ɪ	k	

Visszatérve a "betolakodási" folyamatokhoz, másik típusuk, mint azt az 1. szakaszban láttuk, a törés: a @ elem terjedése megakadályozza a magánhangzós melódia terjedését egyszerűen azzal, hogy megszünteti a terjedés célpontját, és mivel az R elem marad csak asszociálatlanul, a lebegő elemek számát illető megszorítás is kielégítődik (ld. (8)).

(8)

<i>beer</i>		/bɪə/		'sör'	
C	V	C	V	C	V
b	i				@
					R

3. Sima (nem tört) diftongusok

Ahogy azt a Bevezetésben említettem, a hosszú monoftongusok és a diftongusok a hosszú vokalikus szegmentumok természetes osztályát alkotják. Egyrésztől, mindkét csoport tagjai részt vesznek a fent leírt (valószínűleg már nem produktív) hosszú - rövid alternációban, így a *serene* /i:/ ~ *serenity* /e/ (6) és a *historian* /ɔ:/ 'történész' ~ *historical* /ɒ/ 'történelmi' szópárokhoz hasonlóan található olyan példák is, mint *vain* /eɪ/ 'hiú' ~ *vanity* /æ/ 'hiúság' vagy *Bible* /aɪ/ 'Biblia' ~ *Biblical* /ɪ/ 'bibliai'. Másrésztől, fonotaktikai disztribúciójuk is párhuzamos: a rövid magánhangzókkal ellentétben, megjelenhetnek nyílt egyszótagú szavakban (az angol nyelvben a minimális szó kötelezően kétmorás), teljesen vagy részben hangsúlyos szóvégi pozícióban, valamint prevokalikus helyzetben.¹⁴ A hasonló viselkedést hasonló mögöttes reprezentációval szeretném magyarázni. Ami tehát közös minden hosszú magánhangzóban az az, hogy csupán az első tagjuk kapcsolódik a prozodikus tengelyhez a lexikonban. A második V pozíciójuk terjedés útján töltődik be a hosszú monoftongusok, és a lebegő melódia asszociációjával a diftongusok esetében.

Hogy ezt illusztráljam, lássunk még egy példát a magánhangzós beszédhibából. Az intervokalikus üres pozíciók elkerülésének másik fent említett "stratégiája" a keményedés, melynek során a diftongus mögöttesen lebegő második tagja (az U elem a (9)-ben) nem a "számára kijelölt" V pozícióhoz asszociálódik, hanem a szomszédos üres C pozícióhoz, és,

¹¹ Az adatokat ld. Bates et al (1997).

¹² Figyelmen kívül hagyom a hosszú és rövid magánhangzók között fennálló kvalitatív különbséget. Ennek pontos ábrázolása a melodikus reprezentáció feladata, amivel a jelen dolgozat nem foglalkozik.

¹³ Az, hogy mi történik a melodikus anyaggal ki nem töltött CV-egységekkel, nem tisztázott a szigorú CV-fonológia irodalmában. Lowenstamm (megjelenés előtt, 163. o.) például úgy fogalmaz a szöveleji üres CV-egység tárgyalásakor, hogy a "fonetikailag interpretálatlan" CV "egyszerűen elsenyved".

¹⁴ Prevokalikus pozícióban egyes rövid magánhangzók lehetségesek, vö. pl. *neon* (2. lábjegyzet).

mivel a default mássalhangzók a zárhangok (legalábbis Bates et al. 1997 megfigyeléseik alapján erre a következtetésre jutnak), a zár elemet (?) hozzáadva zöngés bilabiális zárhang /b/ jön létre. (A (9), az ábrázolást megkönnyítendő, csak az U elem viselkedését mutatja.)

(9)	<i>hone</i> /bəʊn/ ~ magánhangzós beszédhiba /bəbn/ 'csont'									
	C	V	C	V	C	V	C	V	C	V
	b	ə		U	n		b	ə	U	n

A hosszú monoftongusokkal analóg módon tehát a diftongusoknak is csak az első tagja asszociált lexikálisan, a másik tagjuk később kapcsolódik.

4. Triftongusok

Az RP-ben az összes triftongus fonetikailag a sima diftongusokból plusz egy schwa-ból áll, és ezért nem ritka schwa-betoldásos elemzésük (pl. Wells 1982, Rubach 1996). Ezt az is alátámasztja, hogy az angol triftongusok gyakran viselkednek a hiátusokhoz hasonló módon, pl. gyorsabb beszédben mind a triftongusok, mind a hiátusok első, diftongus-tagja monoftongizálódhat (ez az ún. "puhulás" - "smoothing"). Ennek megfelelően az /aɪə/ triftongus akár a *science* 'tudomány', akár a *fire* 'tűz' szóban /a:ə/-vé válhat (vö. (10c) lent), annak ellenére, hogy az első szóban hiátusból ered, a másodikban viszont a diftongus töréséből.

Figyelemre méltó az anyanyelvi beszélők (saját felmérésem által is alátámasztott) bizonytalansága a triftongusokat (különösen az /aɪə/-t) tartalmazó (mind egy-, mind többmorfémás) szavak szótagszámát illetően. Az olyan szavakat, mint *fire* 'tűz', *lyre* 'lira' vagy *liar* 'hazug', van, aki egy-, van, aki többszótagúnak ítéli. Ugyanazon beszélő másképp dönthet a *flower* 'virág' - *flour* 'liszt' tökéletes homofón-pár (mindkettő ejtése /flaʊə/) tagjai esetében. Mindenesetre az egyszótagú ejtés él, ami a kizárólagos hiátus-elemzés ellen szól. Ráadásul az /aɪə/ triftongus néhány esetben részt vesz a már sokat említett rövid - hosszú alternációban, pl. a *Bible* 'Biblia' ~ *Biblical* 'biblikus' szópár alternációjának mintájára a *lyre* 'lira' szó /aɪə/ triftongusa a *lyrical* 'lírai' szóban /ɪ/-vé rövidül.

Összegezve tehát, az RP triftongusai kettős arculatúak: néha hiátusként viselkednek, néha pedig, mintha egyetlen fonémát alkotnának. Wells (1982: 238-239) például a *fire* 'tűz' szónak a beszédtempótól függően öt lehetséges kiejtését gyűjti össze, amiket a (10a-e) mutat. Ezek közül kettő (10a és c) kétszótagúként, azaz prevokális diftongusként, a többi három (10b, d és e) viszont egyszótagúként értelmezendő. Amint az kitűnik, az egyetlen különbség (10a) és (10b) között a szótagok számában van, ami viszont alig kimutatható: mégis szükséges a kétfajta ejtés közötti különbségtétel. Maga Wells (1982: 239) a következőképp fogalmaz: "Habár az egyszótagú és kétszótagú változatok közötti különbség nehezen vagy egyáltalán nem érzékelhető a hallgató számára, úgy tűnik, a beszélő számára igenis valóságos – a költők hosszú ideje mindkét lehetőséget kihasználják."

- (10) *fire* 'tűz'¹⁵
a. [faiə]	d. [faɔ̃]
b. [faĩə]	e. [fa:]
c. [fa:ə]	

A "törés" 1. szakaszban leírt elemzése és a kettőshangzók 3. szakaszbeli ábrázolása alapján a "történelmi" τ hatására létrejött trifongusok (mint pl. a *fire* 'tűz' szóban) mögöttes reprezentációjában egész sor lebegő elem található. Egyrészt az /a/ diftongus második fele lebegő, annak megfelelően, ami a 3. szakaszban áll. Másrészt pedig, az 1. szakasznak megfelelően, a tartományvégi τ is lebeg. A kettőshangzó második fele számára "kijelölt" CV-egységen kívül feltételeztem a lebegő *r* számára is egy üres CV-egységet, mivel a kétszótagú ejtésekben az első szótag mindig nehéz, és ezért ábrázolásukhoz három CV-egységre van szükség (vö. (10)). A *fire* szó mögöttes reprezentációja a (11)-es pontban látható.

- (11)
<i>fire</i>	'tűz'				
C	V	C	V	C	V
f	A		I	@	
				R	

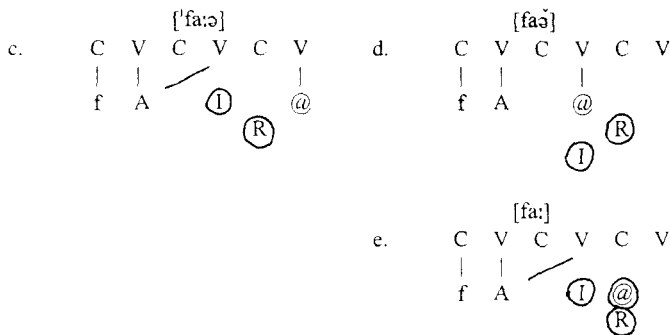
A jelen elmélet helyesen prediktálja, hogy ennek a szónak számos ejtése lehetséges: az **R** elem kivételével a lebegő elemek szinte szabadon kapcsolódhatnak az üres **C** vagy **V** pozíciók bármelyikéhez. Mivel az **I** elem szillabikusan (/i/-ként) és nem szillabikusan (/j/-ként) is értelmezhető, asszociációs lehetőségei majdnem korlátlanok; az egyetlen megszorítás az, hogy csak akkor kapcsolódhat **C** pozícióhoz, ha a **C** pozíciót engedélyezi egy azt követő nem üres **V** pozíció (ez úgy érhető el, hogy ezt a feladatot a lebegő @ látja el, tehát hozzákapcsolódik a szóbanforgó **V** pozícióhoz, és fonetikailag schwa-ként interpretálódik). Az **R** elem asszociációjának korlátai egyrészt abban állnak, hogy üres **V** pozíció előtt nincs engedélyezve, másrészt pedig abban, hogy nem értelmezhető **V** pozícióban.

A különböző kombinációs lehetőségeket, tehát hogy mely lebegő elemek mely pozíciókhoz kapcsolódnak, a (12a-e) ábrák illusztrálják, és megfelelnek a (10a-e)-ben megadott ejtéseknek. (A fenti reprezentációkhoz hasonlóan az elemeket nagybetűk jelölik; ami a deriváció után is lebeg, az - az autoszegmentális fonológia hagyományainak megfelelően - be van karikázva.) A baloldali oszlop a kétszótagú, a jobboldali az egyszótagú ejtések tartalmazza; az előbbieket három, az utóbbiak két CV-egységet foglalnak el.¹⁶

- (12)
			[faiə]								[faĩə]			
a.	C	V	C	V	C	V		b.	C	V	C	V	C	V
	f	A		I		@		f	A	I	@			
							(R)							(R)

¹⁵ A kiejtések transkripcióját változtatás nélkül átvettem Welistől; a " " mellékel a nem szótagalkotó hangokat jelöli.

¹⁶ Az üresen maradt CV-egységekről lásd a 13. lábjegyzetet.

Az egyetlen ejtés, amely problematikus a jelen elemzés számára, a (10e), amelynek reprezentációjában, a (12e)-ben, a deriváció után több, mint egy (ugyanabból a lebegő szegmentumból eredő) elem marad asszociátlan, mégpedig a r -ből származó @ és R is.

5. Konklúzió

Ebben a dolgozatban arra törekedtem, hogy az RP hosszú vokalikus szegmentumait érintő jelenségeket egységesen elemezzem. Ennek eredménye egy olyan elmélet lett, ami nagyban támaszkodik a mögöttes ábrázolásban lebegő elemekre. Ez egyrészt váratlan következtetés, mivel a CV-fonológia általam ismert változatai nem alapoznak ilyen nagy mértékben a lebegő elemekre; másrészt meglehetősen nemkívánatos, hiszen a lebegő elemek túlzottan absztrakttá teszik a nyelvtant. Ennek ellenére, mivel úgy tűnik, látnis (tűnékeny) szegmentumok valóban fellelhetők a világ nyelveiben, a lebegő elemek szükségessége, egy bizonyos fokig legalábbis, igazolt. Márcsak azért is, mert a jelen elemzés sikeressen magyarázza a legtöbb jelenséget, valamint helyes predikciókat tesz. Egy, eddig nem említett, predikció szerint amiatt, hogy a diftongusok második tagja nincs lexikálisan prozódiahoz társítva, helyzete instabil, következésképp a diftongusok az angolban hajlamosak a monoftongizációra, nem csupán prevokalikus pozícióban, mint ahogy a 4. szakaszban láttuk, hanem gyakorlatilag bárhol.

A felszíni reprezentációban maradó lebegő elemek számát illető korlátot furcsa mód tükrözi az RP diftongusainak egy fonotaktikai megszorítása, mely szerint a kettőshangzó második tagja csak simplex (egyetlen elemből álló) szegmentum lehet (vö. (2)). (Ez kapcsolatban állhat az előző bekezdésben leírtakkal, vagyis a diftongusok gyakori monoftongizációjával: ha a lebegő szegmentum simplex, semmilyen szabályt nem hág át, ha egyetlen eleme lebegő marad.)

Végző megállapításként pedig a jelen dolgozat elérte a Bevezetésben kitűzött célját: a fentiekben javasolt elemzés képes különbséget tenni a diftongusok és a hiátusok között. A különbség ugyanis a mögöttes reprezentációban található: a hiátusok teljes mértékben asszociáltak, tehát nem tartalmaznak lebegő elemeket.

IRODALOM

- Balogné Bérces, Katalin 1997: An analysis of shortening in English within Lowenstamm's CV framework, in *The Odd Yearbook 1997. ELTE SEAS Undergraduate Papers in Linguistics*, Dept. of English Linguistics, School of English and American Studies, Eötvös Loránd University (ELTE), Budapest, 23-36.
- Bates, Sally - John Harris - Jocelyn Watson 1997: Prosody and melody in vowel disorder, *UCL Working Papers in Linguistics* 9, 361-384.
- Charette, Monik 1992: Mongolian and Polish meet government licensing, *SOAS Working Papers in Linguistics and Phonetics* 2, 275-292.
- Harris, John 1994: *English Sound Structure*, Oxford & Cambridge, Blackwell.
- Kaye, Jonathan 1995: Derivations and interfaces, in Durand, Jacques - Francis Katamba szerk.: *Frontiers of Phonology: Atoms, Structures, Derivations*, London, Longman, 289-332.
- Kaye, Jonathan - Jean Lowenstamm - Jean-Roger Vergnaud 1990: Constituent structure and government in phonology, *Phonology* 7, 193-231.
- Larsen, Uffe Bergeton 1995: Vowel length, Raddoppiamento Sintattico and the selection of the definite article in Modern Italian, in Nash, Léa - Georges Tsoulas - Anne Zribi-Hertz szerk.: *Actes du deuxième colloque Langues et Grammaire*, Université Paris 8, 110-124.
- Lowenstamm, Jean 1996: CV as the only syllable type, in Durand, Jacques - Bernard Laks szerk.: *Current Trends in Phonology*, European Studies Research Institute, University of Salford Publications, 419-442.
- Lowenstamm, Jean, megjelenés előtt: The beginning of the word, in Rennison, John - Klaus Kühnhammer szerk.: *Phonologica 1996. Syllables!?*, Hága, Holland Academic Graphics.
- Rennison, John R. 1998: Contour segments without subsegmental structures, in Cyran, Eugeniusz (szerk.) *Structure and Interpretation. Studies in Phonology*, Lublin, Wydawnictwo FOLIUM.
- Rubach, Jerzy 1996: Shortening and ambisyllabicity in English, *Phonology* 13, 197-237.
- Wells, John C. 1982: *Accents of English 1: An Introduction*, Cambridge, CUP.

MAGÁNHANGZÓ-TÖRLÉSI FOLYAMATOK AZ ÓANGOLBAN*

KRISTÓ LÁSZLÓ

0 Bevezetés

Jelen dolgozat tárgya két olyan történeti változás az óangolban, amelyek rövid magánhangzókat töröltek bizonyos környezetekben, és ezáltal magánhangzó–semmi változásokat hoztak létre. A (történetileg) első folyamat a szóvégi rövid, felső nyelvállású magánhangzókat érinti, míg a második a szóközi nem alsó rövid magánhangzókat. Az első folyamatot Felsőtörlésnek, a másodikat Szinkópának fogom hívni. Dolgozatom első részében részletesen bemutatom a Felső törlést, míg a második részben a Szinkópát elemzem. Végül a harmadik részben rámutatok arra, hogy az általam tett állításokat az angol nyelv néhány későbbi (korai középanyol) fonológiai változása is alátámasztja, és a dolgozatban javasolt megoldás egységesíti ezeket a változásokat, valamint a Felsőtörlést és a Szinkópát. Elemzésem nagyrészt Lass (1994) releváns fejezetein alapul. Az adatok forrása — hacsak másképp nem jelzem — Lass (1994), Campbell (1959) és Wardale (1922). A dolgozatban — a történeti nyelvészetben szokásos gyakorlatnak megfelelően — *-gal jelölöm a rekonstruált, **-gal pedig a rosszul formált, ill. várt, de nem adatolt alakokat. Az óangol alakok kiejtéséről a Függelékben esik szó.

1 A Felsőtörlés

A Felsőtörlés (mint már említettem) a szóvégi rövid felső magánhangzókat (= /i/ és /u/) érinti (a harmadik felső rövid magánhangzó, az /y/, nem fordul elő szóvégen):

(1) *Felsőtörlés:* V[$\{+$ felső][$-$ hosszú}] > $\emptyset$ / ____ ##

A folyamatot az alábbi példák illusztrálják (kiejtés: l. Függelék!)

(2) *A Felsőtörlés alkalmazása*

(a)	*wordu 'szó–NOMACCPL'	> word
	*hūsu 'ház–NOMACCPL'	> hūs
	*drynci 'ital–NOMSG'	> drync
	*cwēni 'nő–NOMSG'	> cwēn
(b)	*werodu 'csapat–NOMACCPL'	> werod
	*wæteru 'víz–NOMACCPL'	> wæter
	*fīrenu 'bűn–NOMSG'	> fīren
(c)	*leomungu 'tanulás–NOMSG'	> leomung
	*scēawungu 'figyelés–NOMSG'	> scēawung

*A kézirat korábbi változatainak átvezetéséért, ill. javaslataikért köszönettel tartozom Nagy Andreának, Nádasdy Ádámnak, Siptár Péternek és Varga Lászlónak. Természetesen egyikük sem felelős az esetleges hibákért.

A Felsőtörlés azonban számos esetben nem működik. A "kivételeket" két fő csoportba oszthatjuk, mégpedig aszerint, hogy a szabály bemenete két- vagy többszótagú alak. A (3)-as ábrában példákat láthatunk a Felsőtörlés hiányára:

- (3) *A Felsőtörlés hiánya*
- (a) scipu 'hajó-NOMACCPL' (vö. (2a))
 godu 'isten-NOMACCPL'
 wine 'barát-NOMSG' (<*wini)¹
 cyre 'választás-NOMSG' (<*cyri)
- (b) hēafodu 'fej-NOMACCPL' (vö. (2bc))
 mynsteru 'monostor-NOMACCPL'
 orlege 'sors-NOMSG' (<*orlegi)
 gylденu 'arany-ADJNOMSGFEM'

Ha megfigyeljük a (3a)-beli, eredetileg kétszótagú alakokat, és összevetjük azokat a (2a)-beliakkal, azt találjuk, hogy a (3a)-beli szavak első szótagja könnyű (1 morás): rövid magánhangzóra végződik, míg a (2a)-beli alakok első szótagja nehéz (2 morás): hosszú magánhangzóra vagy mássalhangzóra végződik. Ha a könnyű szótagokat K-val, a nehezeket pedig N-nel jelöljük, megállapítható, hogy a Felsőtörlés alkalmazódik az NK szerkezetű kétszótagú alakokra, nem működik viszont, ha a bemeneti alak KK szerkezetű. Ezt a jelenséget hagyományosan az óangol lábszerkezetre való hivatkozással szokás magyarázni: a Felsőtörlés akkor nem működik, ha a bemeneti alak (KK) szerkezetű lábat alkot (a zárójel lábhatárt jelöl).² Lass (1994:100–102) állítása szerint az (NK) szerkezetű láb "túlnehéz", ezért alkalmazódik a Felsőtörlés, míg a (KK) szerkezet "legális", tehát a Felsőtörlés nem működik. Ez az elemzés tulajdonképpen azt állítja, hogy a Felsőtörlés valójában nem igazi "hangtörvény", hanem egyfajta reparatív jellegű változás, melynek célja, hogy "optimalizálja" a lábak szerkezetét. A későbbiekben megkérdőjelezem ezen állítás helyességét, előbb azonban még számot kell adnunk a (3b)-beli alakokról.

Mivel a kétszótagú alakok viselkedését a lábszerkezetre való hivatkozással próbáltuk megmagyarázni, célszerűnek látszik a többszótagú alakokra is ezt a megoldást alkalmazni. Ha összehasonlítjuk a (3b)-beli adatokat a (2bc)-beliakkal, a következőket állapíthatjuk meg (a szótaghatárt ponttal jelölöm):

- A (2b)-ben található szavak (bemeneti) szerkezete (KKK), pl. **we.ro.đu*;
- A (2c)-beli bemeneti alakok szerkezete (NNK), pl. **leor.nun.gu*;
- A (3b)-beli bemeneti alakok (NKK) szerkezetűek, pl. **myn.ste.ru*.

A Felsőtörlés tehát nem alkalmazódik az (NKK) szerkezetű alakokra, azaz:

- (KKK) > (KK);
- (NNK) > (NN);
- de (NKK) > (NKK), azaz nincs változás.

¹ Mint a példából látható, a szóvégi rövid /i/, ha nem törlődik, nyiltabbá válik, azaz /e/ lesz belőle. Ha-szó nyiltabbá válás elszórtan az /w/-val is előfordul.

² L. pl. Sievers (1882:42–45). A tudománytörténeti pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy Sievers nem a lábakra hivatkozik, hanem az első szótag "rövid", ill. "hosszú" voltára. Lényegében azonban ugyanarról a dolgról van szó: a kétszótagú láb első szótagjának a súlya a meghatározó tényező.

Összegezve tehát elmondható, hogy a Felsőtörlés szempontjából az (NKK) szerkezetű alakok a (KK) szerkezetűekkel azonosan viselkednek, míg a (KKK) és az (NNK) szerkezetű szavak az (NK) típusúakkal azonosak. A kérdés az, hogy miként tudnánk az azonosan viselkedő szerkezeteket egységesíteni.

Lass (1994:101) a kétszótagú alakok elemzésénél rámutat, hogy a Felsőtörlés kimeneti alakjai azonos súlyúak: az (NK) típusú lábakból (N) lesz, a (KK) típusúak megmaradnak. Ha a szótagsúlyt morákra hivatkozva határozzuk meg, azaz felteesszük, hogy egy könnyű szótag egymorás, míg egy nehéz szótag kétmorás, azt találjuk, hogy a kimeneti alakok mindkét esetben kétmorás összsúlyú lábak: az (N) láb 1x2 mora, míg a (KK) láb 2x1 mora³. Azaz: metrikai értelemben egy nehéz szótag egyenértékű két könnyű szótaggal. Mint azt Lass is megemlíti, ezt az egyenértékűséget az indoeurópai metrikáról szóló munkákban hagyományosan metrikai *feloldásnak* (*resolution*) hívják. Lass rámutat, hogy a (KKK) szerkezetű alakoknak az (NK) szerkezetűekkel azonos viselkedése érthetővé válik, ha figyelembe vesszük a feloldást. Morákra hivatkozva azt mondhatjuk, hogy a két különböző szerkezet azonos súlyú: hárommorás. A Felsőtörlés tehát alkalmazódik hárommorás bemeneti ala-kokra, de nem működik, ha a bemeneti alak kétmorás (azaz értelemszerűen (KK) szerkezetű). Mivel a Felsőtörlés akkor is megtörténik, ha a bemeneti szerkezet (NNK), összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a szabály akkor alkalmazódik, ha a bemenet minimálisan hárommorás láb.

Ez azonban még mindig nem magyarázza meg, miért nem alkalmazódik a Felsőtörlés az (NKK) szerkezetű (4 morás) alakokban. Mi több, a probléma még rejtélyesebbé válik: a Felsőtörlés alkalmazódik hárommorás (NK, KKK) és ötmorás (NNK) lábakra, nem működik viszont négmorás lábak (NKK) esetében. Lass javaslata az, hogy az (NKK) alakok első (nehéz) szótagja önmagában alkot egy lábat, aminek következtében az (NKK) típusú szóalakok két lábból állnak, szerkezetük tehát nem (NKK), hanem (N)(KK). Mivel a második láb kétmorás, a Felsőtörlés nem alkalmazható. Ezen elemzés azt implikálja, hogy a Felsőtörlés érzéketlen a szó szerkezetére: kizárólag az utolsó láb belső szerkezetét, pontosabban súlyát "látja". A továbbiakban e javaslat alapján, azt kibővítve kísérlem meg a Felsőtörlést tápláló, illetve gátló környezetek elemzését.

Mint fentebb említettem, Lass szerint az (NK) szerkezetű (hárommorás) lábak "illegálisak", azaz túlnehéz, ezért alkalmazódik rájuk a Felsőtörlés. Lass tehát azt állítja, hogy a Felsőtörlés olyan reparatív változás, amely csökkenti a kevésbé optimális szerkezetek számát. Ezt az elképzelést nem tartom elfogadhatónak, ugyanis semmiféle független érv nem támasztja alá. Sőt, ellenkezőleg: a germán nyelvekben igen elterjedt ez a lábszerkezet, míg a (KK) szerkezet — amely Lass szerint optimálisabb, mint az (NK) — jóval ritkább, mi több: néhány germán nyelvben (pl. svéd, norvég és izlandi; Lass 1997:49, 146) egyenesen rosszul formált. Azt, hogy a germán tendenciákat nem hagyhatjuk figyelmen kívül, jól mutatja az a tény, hogy a Felsőtörlés igen korai folyamat, amelynek eredete legalábbis a nyugati germán korig nyúlik vissza: a kétszótagú szavakban ez a változás ugyanis valamennyi nyugati germán nyelvben megtörténik, mégpedig ugyanúgy, mint az óangolban: alkalmazódik az (NK) szerkezetű alakokra, a (KK) szerkezetűekre viszont nem. A teljesség kedvéért íme néhány példa (az adatok forrása: Makaev 1962:318-19):

(4) *A Felsőtörlés a nyugati germán nyelvekben (kétszótagú szavakban)*

Nyugati germán	Óangol	Ószász	Ófelniemet
<i>(KK) szerkezetű alakok:</i>			
*hugi 'gondolat'	hyge	hugi [hygi]	hugi [hygi]
*sunu 'fiúgyermek'	sunu	sunu	sunu

³ Lass maga nem hivatkozik morákra; úgy gondolom azonban, hogy a párhuzam az (N) és a (KK) típusú lábak között a morákra történő utalással ragadható meg legkönnyebben.

(NK) szerkezetű alakok:

*gasti 'idegen'	giest	gast	gast
*handu 'kéz'	hand	hand	hant

Megjegyzendő azonban, hogy az egyezés dacára a Felsőtörlés már kétségkívül az egyes dialektusokban ment végbe. Jól látszik ez abból, hogy más folyamatokkal (legfőképp az i-umlauttal) eltérő rendezési viszonyban áll.⁴ Olyan folyamatról van tehát szó, amely a korai (vagy elő-) óangolban fejeződött be, de jóval korábban is meglévő tendenciákat folytat. A szóvégi magánhangzók gyengülése, majd lekopása már a közgermán korszakra is feltételezhető, és a germán nyelvek önálló történetében is fontos tendencia. A Felsőtörlés tehát olyan hangváltozás, amely tökéletesen illeszkedik a germánra jellemző szóvégi gyengülési folyamatok sorába.

Ellentmond ez az állítás az angol nyelv egyéb — igaz, későbbi — változási tendenciáinak is, legfőképpen a kései óangol/korai közéangol korban működő ún. *nyiltszótagos nyúlásnak*, amely pontosan a (KK) szerkezetű lábakat számolta fel, (NK) szerkezetűvé alakítva azokat (pl. óangol /nana/ 'név' > közéangol /nana/; erre a folyamatra dolgozatom utolsó részében még visszatérek). Azaz Lass állítása ellentmond mind a germánra általában jellemző tendenciáknak, mind az angol nyelv későbbi változásainak.

Végül, de nem utolsósorban, a Felsőtörlés, a nyelvemlékek tanúsága szerint, igen következetesen végbemenő folyamat: a kivételek minden bizonnyal később, analógiás úton "visszaállított" alakok (pl. a várt – és adatolt – *werod* < *werodu alak mellett *werodu/weredu* is előfordul).⁵ Feltételezhetjük tehát, hogy a Felsőtörlés szabályos, újgrammatikus "hangtörvény", szemben Lass állításával, miszerint "reparatív" tendencia, annál is inkább, mert Lass a Szinkópát is így kezeli, ami állításom szerint ellentmondásos. Erre a Szinkópa tárgyalásakor térek ki részletesen.

Lass elemzése szerint tehát a bemeneti alakok szerkezete határozza meg, hogy a Felsőtörlés (mint reparatív folyamat) alkalmazódik-e. Az alábbiakban egy olyan megoldást javaslok, amely a kimeneti alakok szerkezetén (jólformáltságán) alapul, és mind az összgermán, mind az angol fejlődési tendenciák szempontjából motiváltabb, mint Lass elemzése.

Az általam javasolt megoldás alapja két, az óangol lábszerkezetre vonatkozó jólformáltsági feltétel, amelyeket a következőképpen lehet megfogalmazni:

- (5) Az óangol lábszerkezetre vonatkozó jólformáltsági feltételek
 (a) MINIMALITÁSI FELTÉTEL: Az óangol láb minimum 2 morás.
 (b) MAXIMALITÁSI FELTÉTEL: Az óangol láb maximum 3 morás.

A Minimalitási feltétel segítségével számot tudunk adni arról, miért nem működik a Felsőtörlés a (KK) szerkezetű alakokban. Ehhez azonban szükséges egy kiegészítés, mégpedig a szóvégi mássalhangzók fonológiai státuszát illetően: ahhoz, hogy az itt javasolt megoldás működjön, fel kell tételeznünk, hogy a szóvégi mássalhangzók extrametrikusak, azaz nem teszik nehezzé a szó utolsó szótagját. Úgy tűnhet, hogy ez a kiegészítés gyengíti az általam javasolt elemzés magyarázó erejét. Figyelembe kell azonban venni, hogy a germánban (akárcsak a mai angolban) a szóvégi mássalhangzók extrametrikussága mellett számos érv szól. Egyrészt általában jellemző a germán nyelvekre, hogy a VC# szótagokat könny-nyúként

⁴ Az *i-umlaut* (leegyszerűsítve) harmónia jellegű változás: a hátsó magánhangzók előléptették válnak a következő szótag /i/-jének hatására. Mint az a (4)-es táblázatból kitűnik, az angolban a Felsőtörlést időben az *i-umlaut* után kell rendeznünk, hisz a törölt szóvégi /i/ is kiváltja az *umlautot* (l. *gasti), szemben a testvérnyelvekkel, ahol a Felsőtörlés megelőzi az *umlautot*.

⁵ Mivel az *-u* igen gyakori esetvégződés, a Felsőtörlés számos, paradigmák közötti *u-Ø* váltakozást eredményez (pl. *word* < *wordu 'szó-NOMACCPL', vö. *scipu* 'hajó-NOMACCPL'). Így nem meglepő, hogy a zérus végződésű alakok mellett a történetileg indokolatlan, ám morfológiailag jelöltebb formák is megjelennek.

kezelik (Lass 1994:36). Az angol nyelv korai történetéből is találunk bizonyítékot emellett: a kései óangolban a hosszú magánhangzók zárt szótagban lerövidülnek, ám megmaradnak szóvégi mássalhangzó előtt, pl. /ke:pte/ > korai középanyol /kepte/ 'tart-*PRETS*G3', de /dæ:d/ 'tett' > korai középanyol /de:d/. A szóvégi mássalhangzók extrametrikusságát tehát a jelen elemzéstől függetlenül is fel kell tételeznünk. A (6)-os ábrában példákat láthatunk (a szakirodalomban bevett gyakorlatnak megfelelően <C> extrametrikus mássalhangzót jelöl):

(6) *A Felsőtörlés és a Minimalitási feltétel*

(a)	*wordu (NK)	> wor<d>	(N) = -VC
	*cwēni (NK)	> cwē<n>	(N) = -V:
(b)	*scipu (KK)	> scipu (KK);	**sci<p> (K!) = -V
	*wini (KK)	> wine (KK);	**wi<n> (K!) = -V

Vegyük észre azonban, hogy (K) szerkezetű szavak léteznek az óangolban, pl. *sci<p>* 'hajó-NOMSG', *go<d>* 'isten-NOMSG', stb. Ezek mind mögöttesen is (K) szerkezetű, monomorfémikus alakok. A Minimalitási feltétel tehát nem abszolút követelmény, hanem egy olyan megszorítás, amely a neki mögöttesen (pontosabban szólva: "eredetileg", hiszen történeti folyamatokról van szó) megfelelő alakokat "védi": nem alkalmazható rájuk olyan változás, amely a Minimalitási feltételt megsértő szóalakot eredményezne. (Az angol a mai napig megengedi a (K) szerkezetű szavakat, szemben például a svédvel, amely nem: a svédben az egy mássalhangzóra végződő egyszótagú szavak magánhangzójának hosszúnak kell lennie; l. Lass 1997:49)

Számot kell még adnunk arról, miért működik a Felsőtörlés a (KKK) és az (NNK) szerkezetű alakokban, és miért nem alkalmazható az (NKK) típusúakra. Mint már említettük, Lass a metrikai feloldással oldja meg az (NKK)-problémát, azaz szerinte az (NKK) szerkezetű alakok valójában (N)(KK) felépítésűek, tehát két lábból állnak. Mivel a második láb (KK) típusú, az (N)(KK) szóalakok ugyanúgy fognak viselkedni, mint a (KK) szerkezetűek:

(7) *A Felsőtörlés hiánya az (N)(KK) szerkezetű alakokban*

*mynsteru (N)(KK)	> mynsteru; ** (myn)(ste<r>) = (N)**(K)
*orlēgi (N)(KK)	> orlēge; ** (or)(le<g>) = (N)**(K)

Maradnak tehát a (KKK) és az (NNK) típusú alakok. Az előbbieket könnyedén megmagyarázhatjuk: a Felsőtörlést követően (KK) szerkezetet kapunk, amely tökéletesen jólformált, pl. **we.ro.du* "csapat-NOMACCPL" > *we.ro<d>*. Az (NNK) szerkezetű alakok problematikusabbak, mégpedig azért, mert nem egyértelmű, hogy hány lábból állnak. Ugyanis mivel az (NKK) típusú alakokra alkalmazódik a metrikai feloldás (azaz (NKK) > (N)(KK)), könnyen lehet, hogy az (NNK) típusúakra is alkalmazható — annál is inkább, mivel ezekben két nehéz szótag követi egymást. Először is tehát a metrikai feloldás alkalmazását kell tisztáznunk. Lass elemzése lényegében a következő feltételezésen nyugszik:

(8) *Metrikai Feloldás*

(a) Egy nehéz szótag két könnyű szótaggal egyenértékű.

(b) (8a) következménye: egy nehéz szótag — bizonyos esetekben — önmagában is alkothat lábat.

Azt kell tehát megállapítanunk, hogy melyek azok a "bizonyos esetek", amikor a Feloldás alkalmazható. Nyilvánvaló például, hogy az (NK) szerkezetet nem lehet két lábból állóként értelmezni, hisz akkor (N)(K) lenne, márpedig (állításom szerint) ez rosszul formált: egy könnyű szótag önmagában nem alkothat lábat. Az (5b) pontban megfogalmazott Maximalitási feltétel, amelynek szerepéről eddig nem esett szó, pontosan azt a célt szolgálja, hogy segítségével meghatározhatjuk, mikor alkalmazódik a Feloldás. A (9)-es pontban találunk egy lehetséges megfogalmazást:

- (9) A Metrikai Feloldás akkor és csak akkor alkalmazható, ha a Maximalitási feltétel másképp nem elégíthető ki.

A (9)-beli kritérium értelmében az (NK) alakokra nem alkalmazódik a Feloldás, mivel az ilyen szerkezetű láb mindkét jólfarmáltsági feltételt kielégíti. Alkalmazódik azonban az (NKK) és az (NNK) típusú formákra, hisz ezek megsértik a Maximalitási feltételt:

(10) *A Metrikai Feloldás alkalmazása:*

- (a) NKK: ** (hēa.fo.du)   4 mora (2+1+1)
       ⇒ Feloldás: (hēa)(fo.du) = OK: (N)(KK)
- (b) NNK   ** (leor.nun.gu)   5 mora (2+2+1)
       ⇒ Feloldás: (leor)(nun.gu) = OK: (N)(NK)

Vegyük észre, hogy a javasolt jólfarmáltsági feltételek egyértelműen meghatározzák a szavakon belüli lábhatárokat: az NKK-ból csak (N)(KK) lehet, hisz az **(NK)(K) rosszul formált (a második láb megsérti a Minimalitási feltételt); az NNK-ból pedig nem lehet sem **(NN)(K) (az első láb megsérti a Maximalitási feltételt, a második pedig a Minimalitási feltételt), sem **(N)(N)(K) (az utolsó láb megsérti a Minimalitási feltételt).

A Maximalitási feltétellel egyszerűen meghatározható, mikor lehet alkalmazni a Metrikai feloldást, és a Minimalitási feltétellel együtt a lábhatárokat is egyértelműen meghatározza. Előnye továbbá, hogy (mivel világos korlátot szab a Feloldás alkalmazásának) segítségével a Metrikai feloldást mint egyfajta "reparatív" eszközt alkalmazhatjuk, amely csak végszükség esetén használható. Ez alapvetően kívánatos, hisz a láb jelöletlen esetben univerzálisan legalább két szótagból áll (ez következik a definíciójából), azaz az egyszótagú láb erősen jelölt. Felmerülhet azonban a kérdés, hogy van-e más, a Feloldástól független érv a Maximalitási feltétel mellett. Állításom szerint van, mégpedig egy igen fontos tendencia az angol nyelv történetében. Erre dolgozatom utolsó részében térek rá részletesen, előzetesen csak annyit említek meg, hogy az ún. *Harmadszótagos rövidülésről* (Trisyllabic Shortening) van szó.

A (11)-es pontban összefoglalva láthatjuk a Felső-törlés alkalmazását. A Felső-törlés tehát a Feloldás kimenetére alkalmazódik és kizárólag a szó utolsó lábját veszi figyelembe (MIN = Minimalitási feltétel):

(11) *A Felső-törlés összefoglalása*

- (a) NKK [= (N)(KK), azaz 2 láb: (2)(1+1) mora]
       *(hēa)(fo.du) > **(hēa)(fo<d>) = (N)**(K) [!!!MIN] → (hēa)(fodu)
- (b) KKK [1 láb: (1+1+1) mora]
       *(we.ro.du) > (we.ro<d>) = (KK) → OK

- (c) NNK [= (N)(NK), azaz 2 láb: (2)(2+1) mora]
*(leor)(nun.gu) > (leor)(nun<g>) = (N)(N) → OK
- (d) KK [1 láb: (1+1) mora]
*(sci.pu) > **(sci<p>) = **(K) [!!!MIN] → (sci.pu)
- (e) NK [1 láb: (2+1) mora]
*(wor.du) > (wor<d>) = (N) → OK

2 A Szinkópa

A dolgozat első részében részletesen elemeztem a Felsőtörlést. Az alábbiakban a Szinkópát mutatom be. Fontos megjegyezni, hogy a Szinkópa időben követi a Felsőtörlést, tehát bemeneteit a Felsőtörlés kimeneti alakjai adják. A Szinkópa-szabályt a (12)-es pontban láthatjuk (kissé leegyszerűsítve, l. később):

- (12) *Szinkópa:* V{[-alsó], [-hosszú]} > Ø / VC₁(C₂)__ CV,
kivéve, ha C₂ = [+szonoráns].

A (13)-as ábra példákkal illusztrálja a Szinkópát:

- (13) *Példák a Szinkópára*

Névszók:	NOMSG(MASC)	GENSG(MASC)	Glossza
A. Főnevek:	dryhten engel winter	dryhtnes engles wintres	'úr' 'angyal' 'tél'
B. Mellénevek:	gylden snottor sārīg	gyldnes snottres sārīges	'arany' 'bölc's' 'szomorú'
C. Igék (PRETS_{G3})	Eredeti: *fēdēde *fliemēde *grētēde	Későbbi: fēdde fliemde grētte	'etet' 'repit' 'üdvözöl'

Mint a szabály (12)-beli megfogalmazásából is kitűnik, a Szinkópa nem alkalmazódik, ha szótagolhatatlan hangsort kapnánk (14):

- (14) *A Szinkópa hiánya I.*

- (a) hlāfordes 'úr-GENSG'   **hlāfrdes
cynīnges 'király-GENSG'   **cynnges
- (b) timbrēde 'épít-PRETS_{G3}'   **timbrde
frēfrēde 'vigasztal-PRETS_{G3}'   **frēfrde

A (14a)-ban található adatokban azért nincs szinkópa, mert a magánhangzót egynél több mássalhangzó követi; a (14b)-beli adatokban pedig azért, mert a magánhangzót C + szonoráns kapcsolat előzi meg.

Az, hogy egy magánhangzó-törlési folyamat nem alkalmazható, ha következtében szótagolhatatlan mássalhangzó-kapcsolatot kapnánk, nem meglepő. Azonban számos olyan

adatolt alakunk van, amelyekben szintén nem működik a Szinkópa, noha ezt fonotaktikailag nem lehet indokolni. A (15)-beli adatok mind olyan alakok, amelyekre a Szinkópának a (12)-beli szabály szerint alkalmazódnia kellene (azaz a ** -gal jelölt alakok tökéletesen szótagolhatóak lennének):

- (15) *A Szinkópa hiánya 2.*
- (a) **Főnevek (vö. 13A)**
 wæteres 'víz-GENSG'   **wætØres
 sumqres 'nyár-GENSG'   **sumØres
 firene 'bűn-GENSG'   **firØne
 heofones 'menny-GENSG'   **heofØnes
- (b) **Melléknevek (vö. 13B)**
 maniges 'sok-GENSG'   **manØges
 yfeles 'rossz-GENSG'   **yfØles
 corenes 'választott-GENSG'   **corØnes
- (c) **Igék (PRETS_{G3}) (vö. 13C)**
 werede 'megvéd'   **werØde
 fremede 'végrehajt'   **fremØde
 nerede 'megment'   **nerØde

A Szinkópa hiányát (a Felsőtörléshez hasonlóan) az első szótagra való hivatkozással szokás magyarázni: akkor nem alkalmazódik, ha az első szótag könnyű (Wardale 1922:35, Campbell 1959:146). Ez jól megfigyelhető, ha összevetjük a (15)-beli adatokat a (13)-beliakkal. Úgy tűnik tehát, hogy a Szinkópa alkalmazhatóságát is a lábszerkezetre való hivatkozással célszerű magyarázni. Ha az előző részben bevezetett jelölést használjuk, elmondható, hogy a Szinkópa nem alkalmazódik a (KKK) szerkezetű alakokra. A kérdés csupán az, hogy mivel lehet ezt magyarázni.

Lass (1994:102), noha megemlíti a jelenséget, részletes elemzéssel nem szolgál. Egyértelműen kimondja azonban, hogy a Szinkópa — akárcsak a Felsőtörlés — nem valódi "hangtörvény", hanem inkább egy olyan tendencia, amely növeli az optimális lábkonfigurációk számát, és felszámolja a kevésbé optimálisakat. Azaz: mindkét törlési folyamat célja a nyelv szóalakjainak optimalizálása.

Ez a feltételezés azonban magában hordoz egy ellentmondást, mégpedig a Felsőtörlést, illetve a Szinkópát kiváltó környezetek között. Ha megfigyeljük, hogy a kettőnél több szótagú alakok közül mely típusúak gátolják a két folyamatot, a következőt találjuk:

- (a) A Felsőtörlés nem alkalmazódik az NKK szerkezetű alakokra, de a KKK típusúakra igen.
- (b) A Szinkópa alkalmazódik az NKK szerkezetű alakokra, de a KKK szerkezetűekre nem.

Lass azt állítja, hogy mindkét folyamat beleilleszkedik egy, az angol nyelv történetében hosszú időn át ható tendenciába, melynek célja egyes optimális konfigurációk maximalizálása, és a kevésbé optimálisak minimalizálása (1994:101–102). Ez azt sugallja, hogy mindkét folyamat *azonos* irányba hat. A fentebb vázolt megfigyelések azonban egyértelműen ellentmondani látszanak ennek. Ha mindkét változás célja, hogy felszámoljon egyes kevésbé optimális formákat, azt találjuk, hogy a Felsőtörlés a KKK (és NK) szerkezeteket "tekinti" kevésbé elfogadhatónak, míg a Szinkópa pontosan ezeket hagyja érintetlenül, és az NKK

szerkezetű alakokat számolja fel. A kérdés tehát az, hogy végül is mi az az optimális konfiguráció, amelynek maximalizálására oly hosszú időn át "törekszik" az angol nyelv?

Az előző részben a Szinkópától függetlenül érveltem amellett, hogy Lass állítása, miszerint a Felsőtörlés nem "hangtörvény", hanem reparatív-optimalizáló folyamat, nem tartható. Az alábbiakban egy olyan megoldást javaslom, amely a Felsőtörlés dolgozatomban előző részében adott elemzésén alapul (amely valódi "hangtörvényként" kezeli a folyamatot), és kiküszöböli a fentebb megfogalmazott ellentmondást.

Először is a (16)-os pontban megismétlem az első részben megfogalmazott metrikai elveket:

(16) *Az óangol metrika alapelvei*

(a) MINIMALITÁSI FELTÉTEL: Az óangol láb minimum 2 morás.

(b) MAXIMALITÁSI FELTÉTEL: Az óangol láb maximum 3 morás.

(c) METRIKAI FELOLDÁS:

1. Egy nehéz szótag két könnyű szótaggal egyenértékű.

2. Egy nehéz szótag — bizonyos esetekben — önmagában is alkothat lábat.

3. A Metrikai Feloldás akkor és csak akkor alkalmazható, ha a Maximalitási feltétel másképp nem elégíthető ki.

Az általam javasolt megoldás ugyanezekben az elveken alapul. Figyeljük meg, hogy — mint azt már korábban is kifejtettem — a Metrikai feloldás olyan jelölt eszköz, amely egyfajta "utolsó mentsvárként" alkalmazódik, azaz kizárólag akkor, ha a Maximalitási feltétel másképp nem elégíthető ki. A másképp szó jelen elemzés alapja.

Mint említettem, a Felsőtörlést igazi hangtörvénynek tekintem, egyetértek viszont Lass elemzésével abban, hogy a Szinkópa reparatív-optimalizáló folyamat. A probléma az volt, hogy mik azok a szerkezetek, amelyeket felszámol. Állításom szerint a Szinkópa arra szolgál, hogy minimalizálja a Metrikai feloldás alkalmazását. Konkrétan: azokat a szerkezeteket változtatja meg, amelyek a Feloldás alkalmazása nélkül megsértenék a Maximalitási feltételt: az (N)(KK) típusúakat. A (KKK) szerkezetű alakokra azért nem alkalmazódik, mert nincs miért: ezek ugyanis tökéletesen jólformált, hárommorás lábak. A (17)-es pontban láthatunk néhány példát:

(17) *A Szinkópa és a lábszerkezet*

(a) (N)(KK) > (N)(ØK) > (NK):

(myn)(ste.re<s>) > (myn)(stØ.re<s>) > (myn.stre<s>)

(fē)(de.de) > (fē)(dØ.de) > (fēd.de)

(b) (KKK) marad:

(we.ro.de<s>) OK!

(ne.re.de) OK!

A Metrikai feloldás természetesen továbbra is alkalmazódik azokban az alakokban, amelyekben a Szinkópa nem működhet:

(18) (a) (N)(N): (scēa)(wung)
(leor)(nung) (=nincs mit szinkopálni)

(b) (N)(NK): (hlā)(for.des)
(sū)(þer.ne) (=szótagolhatatlan lenne)

Mivel (mint már említettem) a Felsőtörlés időben megelőzi a Szinkópát, a Szinkópa a Felsőtörlés kimeneteire alkalmazódik. Konkrétan az olyan (NKK) alakokról van szó, amelyek felső magánhangzóra végződnek. Ezekben a Felsőtörlés a Minimalitási feltétel miatt nem működik, viszont alkalmazódik rájuk a Szinkópa, pl. *hēa.fə.du* "fej-NOMACCPL" > (*hēaf.du*). Ebből a példából az is jól látszik, hogy a Felsőtörlés "hangtörvény", tehát olyan felszíni szintű változás, amely a prozódiai szerkezettel már rendelkező ábrázolásokon működik és csak az utolsó lábat "látja", míg a Szinkópa pontosan a(z optimális) lábkonfiguráció kialakításában működik közre, s csak szükség esetén alkalmazódik.⁶

Végezetül: az, hogy a Szinkópa nem "vak szükségyszerűséggel" működő hangtörvény, abból is látszik, hogy alkalmazása a nyelvemlékek tanúsága szerint messze nem olyan következetes, mint ahogy azt egy igazi, újgrammatikus hangváltozástól elvárhatnánk (szemben a Felsőtörléssel, amely — az analógia hatásaitól eltekintve — igen következetesen megfigyelhető az Öangol szövegekben). Ez a következetlenség (a jelen elemzés alapján várhatóan) elsősorban a (KKK) szerkezetek esetében nyilvánul meg: noha a szinkopálatlan alakok a jellemzőek (pl. *werodes*, *wæteres*), gyakran találunk szinkopált alakokat is (*werdes*, *wætres*). Lényeges azonban, hogy az NKK szerkezetű alakokban szinte kivétel nélkül megtörténik a Szinkópa (*hēafodes* > *hēafdes*). A kevésbé optimális NKK alakokat tehát igen következetesen "kijavítja" a Szinkópa, míg a KKK típusú formák esetében nem működik kötelezően. Ez utóbbi tény részben talán annak tudható be, hogy számos, történetileg kétszótagú szó mutat magánhangzó-semmi váltakozást, mint azt a (19)-es pontban láthatjuk (az ilyen szavakat "Fugol-szavaknak" fogom hívni):

(19) "Fugol-szavak" (Masc)

NOMSG	GENSG	Glossza
fugol	fugles	'madár'
ofen	ofnes	'kemence'
cradol	cradles	'bölcso'
reġen	reġnes	'eső'
hamor	hamres	'kalapács'

A "Fugol-szavak" nominativusi alakjában az aláhúzott (zérussal váltakozó) magánhangzók történetileg epentetikusak (a *fugol* szó rekonstruált közgermán elődje pl. */fuylaz/, majd az esetvégződés lekopása után */fuyl-/; Campbell 1959:226). Mivel ebbe a csoportba sok, gyakran használt szó tartozik, nem meglepő, hogy hatottak a történetileg háromszótagú, KKK típusú szavakra. A KKK szavakban tapasztalható Szinkópa talán annak a következménye, hogy ezek a szavak esetenként "Fugol-típusúként" értelmeződtek; ebben az esetben viszont nem is beszélhetünk valódi "Szinkopáról", hisz maga a mögöttes alak kétszótagú. Ugyanakkor az is gyakran előfordul, hogy egyes "Fugol-szavak" értelmeződnek mögöttesen KKK szerkezetüként, hisz szép számmal találunk *fugoles*, *ofenes*, *cradoles* stb. alakokat is. Összességében tehát a két történetileg különböző osztály tagjai között jelentős egymásra hatás és keveredés figyelhető meg.

A "Fugol-szavak" csoportjába azonban nehéz tőszótagú szavak is tartoznak (ezeket a világos megkülönböztetés kedvéért "Tungol-szavaknak" hívom). Ilyenek pl.: *tun.gol* "csillag", *fin.ger* "ujj", *hleah.tor* "nevetés", melyek SgGen-i alakjai *tungles*, *fin.gres*, *hleah.tres*. Ezek a Szinkópa működését követően (amely a történetileg három szótagú, NKK típusú alakokat NK-vá alakítja) megkülönböztethetetlenek az eredetileg három szótagú szavaktól (pl. *hēafod* ~

⁶ Azaz a Felsőtörlés a "do something unless forbidden", míg a Szinkópa a "do something only when necessary" elvet követi.

hēafdes). Elemzésem — mely szerint az NKK alakokban optima-lizáló változásként működik a Szinkópa — azt jósolja, hogy a (könnyű tőszótagú) “Fugol-szavakkal” ellentétben a “Tungol-szavak” függő esetű alakjaiban nem jelenik meg analógiás epentetikus magánhangzó (hisz akkor kevésbé optimális lenne az adott alak, pl. ***(fin)(ge.re<s>)* = (N)(KK)). A nyelvemlékek lényegében igazolják ezt a jóslatot: míg a “Fugol-szavak” gyakran mutatnak epentetikus magánhangzót a függő esetű alakokban (pl. *cradoles*, l. fent), a “Tungol-szavaknál” ez a jelenség — jöllehet előfordul — csak elszórtan figyelhető meg (Campbell 1959:226).

3 Összegzés: a “hárommorás láb” tendenciája

Dolgozatomban az óangol nyelv két magánhangzó-törlési folyamatát elemeztem. Az elemzés szerint a Felsőtörlés olyan újgrammatikus jellegű hangtörvény, amelynek alkalmazását gátolja a lábak súlyára vonatkozó Minimalitási feltétel: az óangol láb minimálisan 2 morás (ez nem vonatkozik a mögöttesen egymorás alakokra, azaz nem megsérthetetlen jólformáltsági feltétel, hanem a neki mögöttesen megfelelő alakokat “védő” megszorítás). Feltételeztem továbbá, hogy az óangolban egy Maximalitási feltétel is működik, mely szerint egy láb nem lehet nehezebb 3 moránál; a Maximalitást megsértő mögöttes alakokra a Metrikai feloldás alkalmazódik. A Felsőtörlés a Feloldás eredményét “látja”, tehát csak a tartományvégi láb szerkezetét veszi figyelembe.

A Felsőtörlést időben követő Szinkópa ellenben nem valódi hangváltozás, hanem optimalizáló, reparatív folyamat, amely a Metrikai feloldás minimalizálását segíti elő, s ezért nem (pontosabban: elszórtan és következtelenül) működik azokban az alakokban, amelyekre a Feloldás nem alkalmazódik.

Befejezésül két olyan kései óangol eredetű változásra térek rá, amelyekre már korábban is utaltam, és amelyek szintén az optimális lábkonfiguráció irányába hatnak. Az egyik az ún. *Nyíltszótagos nyúlás* (Open Syllable Lengthening), a másik az ún. *Harmadszótagos rövidülés* (Trisyllabic Shortening).

A Nyíltszótagos nyúlás következtében a KK szerkezetű lábak első szótagjának magánhangzója megnyúlik, s így NK szerkezetű láb jön létre. A Harmadszótagos rövidülés azokra a három szótagú alakokra hat, amelyek első szótagja hosszú magánhangzót tartalmaz: ez a magánhangzó lerövidül. Ez a változás tehát a KKK szerkezet irányába hat. A (20)-as és (21)-es pontban erre a két változásra látunk példákat:

- (20) *Nyíltszótagos nyúlás*
 óangol /nama/ > közé pangol /na:mə/ ‘név’
 óangol /wiku/ > közé pangol /we:kə/ ‘hét (week)’
 óangol /brekan/ > közé pangol /bre:kan/ ‘törni’
- (21) *Harmadszótagos rövidülés*
 óangol /su:ðerne/ > közé pangol /suðernə/ ‘déli’
 óangol /ha:lidæj/ > közé pangol /holidaj/ ‘ünnep’

Jelen elemzés szempontjából mindkét változás fontos. Egyrészt: a Nyíltszótagos nyúlás, amely — mint azt az első részben említettem — más germán nyelvekben is előfordul (l. pl. német /na:mə/ ‘név’), kétségessé teszi azt az állítást, miszerint a Felsőtörlés azért hat az NK szerkezetű alakokra, mert azok “illegálisak”. Másrészt: a Harmadszótagos rövidülés jelentős részben felszámolja az NKK alakokat, KKK-vá alakítva azokat, azaz lényegében a Szinkópával azonos hatású folyamat. Elemzésem alapján tehát a Szinkópa és a Harmad-

szótagos rövidülés egyesíthető, mint a Metrikai feloldás minimalizálására irányuló tendencia két "eszköze".

A Nyíltzótagos nyúlás (néhány kivétellel) felszámolja a kétszótagú kétmorás lábakat, a Harmadszótagos rövidülés pedig a kettőnél több szótagú, hárommorás lábak számát növeli. Az utóbbival azonos hatású a korábbi Szinkópa, amennyiben szintén a hárommorás (NK) lábakat maximalizálja. A három folyamat tehát egységesen a hárommorás többszótagú lábak maximalizálása felé hat; összegezve tehát megfogalmazható az alábbi elv:

- (22) *A "Hárommorás láb" tendencia*
A kései óangolban/korai középagolban az optimális többszótagú láb három morás.⁷

A (22)-ben megfogalmazott elv tulajdonképpen értelmezhető a Minimalitási és a Maximalitási feltétel kiterjesztéseként. A Maximalitási elv szerint az óangol láb nem lehet több, mint 3 mora. A Minimalitási feltétel pedig az egyszótagú lábakra vonatkozik: azt mondja ki, hogy az optimális egyszótagú láb nem lehet "túlkönnyű", azaz egymorás. A Hárommorás tendencia részben azt követeli meg, hogy a többszótagú láb minimum hárommorás legyen; ennyiben a Minimalitási feltétel többszótagú lábakra történő kiterjesztésének tekinthető. Összességében tehát az alábbi jólformáltsági feltételeket fogalmazhatjuk meg:

- (a) Az egyszótagú láb optimálisan 2 morás: (N) szerkezetű.
(b) A többszótagú láb optimálisan 3 morás: (NK) vagy (KKK) szerkezetű.

Összegésként elmondható, hogy az angol nyelv korai történetében, a nyugati germán kortól egészen a korai középagolig, több olyan változás figyelhető meg, amelyek a lábkonfigurációra érzékenyek (Felsőtörlés), illetve amelyek a lábszerkezetet optimalizáló folyamatok (Szinkópa, Nyíltzótagos nyúlás, Harmadszótagos rövidülés). Dolgozatomban ezeket a folyamatokat, elsősorban a Felsőtörlést és a Szinkópát elemeztem, egységes keretben, azonos elvekre hivatkozva és lehetőleg a tágabb történeti kontextust is figyelembe véve. Érdemes megjegyezni, hogy mivel a tárgyalt folyamatok a kimeneti alak jólformáltságára érzékenyek, ill. azt optimalizálják, érdekes és hasznos lenne azokat az Optimalitáselmélet keretében újratárgyalni. Ez azonban meghaladná e dolgozat terjedelmét, ezért egy ilyen elemzéstől jelenleg eltekintek.

⁷ Egyszótagú lábak értelemszerűen maximum 2 morásak lehetnek.

Függelék: az óangol alakok kiejtése

A dolgozatban az óangol adatokat nagyjából a nyelvtankönyvekben szokásos módon adom meg. Az alábbiakban a kiejtési konvenciók találhatóak, IPA jelekkel.

- a makron (a hagyománynak megfelelően) hosszú magánhangzót jelöl;
- a szóhangsúly általában (az itt közölt adatok mindegyikében) az első szótagra esik;
- <y> = [y]; <æ> = [æ];
- <ie,ea,eo> = könnyű (egymorás) diftongusok: [ie,æa,eo];
- <īe,ēa,ēo> = nehéz (kétmorás) diftongusok (a fonetikai értékük ugyanaz, mint a könnyű diftongusoké);
- <sc> = [ʃ]; <c> = [k]; <ċ> = [tʃ]; <ġ> = [j];
- <f, þ, s> = [f,θ,s], ill. zöngés környezetben [v,ð,z];
- <g> = szó elején és <n> után [g], egyébként [ɣ];
- <h> = mgh. előtt: [h]; msh. előtt: hátsó mgh. után [x], első mgh. után [ç].

Irodalom

- Campbell, Alistair 1959: *Old English grammar*, Oxford, Clarendon.
- Lass, Roger 1994: *Old English: A historical linguistic companion*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lass, Roger 1997: *Historical linguistics and language change*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Makaev, E.A. 1962: Javlenija konca slova v germanskih jazykah, in Makaev, E.A. szerk.: *Sravnitel'naja grammatika germanskih jazykov II*, Moszkva, Izdatel'stvo AN SSSR, 290-338.
- Sievers, Eduard 1882: *Angelsächsische Grammatik*, Halle, Max Niemeyer.
- Wardale, E.E. 1922: *An Old English grammar*, London, Methuen and Co.

KORMÁNYZÁSFONOLÓGIA KORMÁNYZÁS NÉLKÜL

REBRUS PÉTER

Az alábbi cikk célja, hogy a hagyományosan szótagszerkezetinek nevezett jelenségek elemzésére egy újfajta fonológiai reprezentációt adjon. Kiindulópontunk a *kormányzásfonológia* (*government phonology*) nevű elmélet (l. többek között Kaye et al. 1985, 1990, Harris 1990, 1994), melynek két központi fogalma a *kormányzás* (*government*) és az *engedélyezés* (*licensing*). Ezek fonológiai pozíciók között definiált relációk, melyek a prozódiai reprezentációra és a szegmentális tartalom interpretációjára írnak elő feltételeket. A kormányzás-fonológia továbbfejlesztése az ún. *szigorú CV-fonológia* (*strict CV-phonology*, l. Lowenstamm 1996), mely a prozódiai szerkezetnek a korábbinál egységesebb és egyszerűbb reprezentációt ad. Ennek érdekében az elmélet elveti az elágazó összetevőket; így a rím, a szótagmag és a szótagkezdet — mint szótagszerkezeti összetevők — eredeti jelentése értelmét veszti. A prozódiai szerkezet ennél fogva kizárólag kezdet és mag (azaz CV-) szekvenciákból áll.

A cikk két részből áll: az 1. részben a CV-fonológián belül vizsgáljuk meg a mássalhangzó-kapcsolatok viselkedését, és megmutatjuk, hogyan lehet a kormányzás-fonológia egyes fogalmait a CV-fonológiában értelmezni. Az elemzések a szerzőnek a magyar morfofonológiáról írt dolgozatán (Rebrus 2000) alapulnak. A 2. rész a mássalhangzó-kapcsolatok további vizsgálatából kiindulva elemzi a szegmentális tartalommal nem rendelkező magánhangzó-pozíciók interpretációs feltételeit. Az eredmény a CV-fonológiának egy olyan felfogása, amelyben az engedélyezés típusai a lehető legegyszerűbben vannak megadva; és ez a kormányzásnak mint speciális engedélyezési relációnak a megszüntetése révén egyszerűbben implementálható fonológiai reprezentációt eredményez.

1. A mássalhangzók engedélyezése

1.1. Valódi mássalhangzó-kapcsolatok

A kormányzás-fonológia alapfogalmainak kifejezhetőeknek kell lenniük a CV-fonológia keretein belül: többek között azoknak, amelyek a nyelvekben megfigyelhető szótagszerkezeti (prozódiai) összefüggéseket magyarázzák. Egy ide tartozó jelenségkör a mássalhangzó-kapcsolatok nem egységes viselkedése. A mássalhangzó-kapcsolatok szempontjából a nyelvek tipizálhatók: egyes nyelvekben nincsenek mássalhangzó-kapcsolatok (ezek az ún. CV-nyelvek); más nyelvekben csak bizonyos mássalhangzó-kapcsolatok lehetségesek (ilyen nyelvek pl. az ún. Prince-nyelvek, melyekben csak gemináta vagy nazális + homorgán obstruens lehetséges)¹. Vannak nyelvek, melyekben intervokalikusan szinte minden mássalhangzó-kapcsolat előfordul², szövégen (vagy tövégen) azonban a lehetséges kapcsolatok korlátozottak (ilyen nyelv a magyar). Azokat a mássalhangzó-kapcsolatokat, melyek szó végén és intervokalikusan is előfordulnak,

¹ Ezekben a nyelvekben gyakran zöngésségre vonatkozó megszorításokat is találunk: a gemináták tipikusan zöngétlenek, a nazális utáni (zár)hang zöngés (ilyen nyelv pl. a japán).

² Valójában a mássalhangzók egymastánjára a fentiekől független korlátozások vonatkozhatnak (l. erről Törkenczy, 1994), ezek közé tartoznak a kötelező hasonulások vagy az azonos jegyek egymás melletti előfordulását tiltó kötelező kontürelv (OCP) stb.

valódi kapcsolatoknak, azokat, amelyek csak intervokalikusan fordulnak elő, *álkapcsolatoknak* (*bogus cluster*) hívjuk.³ A magyarban valódi kapcsolatnak számítanak a gemináták, a részleges gemináták (homorgán nazális + C), és a likvida + C kapcsolatok⁴.

A kormányzás-fonológia a fenti különbséget úgy ábrázolja, hogy a valódi kapcsolat első eleme az előző rim-összetevő módosítója (a rim feje a mássalhangzó-pozíció előtti szótagmag), a kapcsolat második eleme pedig kezdet (l. az (1a) reprezentációt, ahol a rim jele R, a kezdeté O). A rim módosítóját azonban az utána álló kezdetnek *engedélyeznie* kell, melynek következménye egyfelől az, hogy ilyen pozíció csak mássalhangzó előtt lehetséges (szó végén vagy magánhangzó előtt nem); másfelől az engedélyezésre szegmentális feltételek vonatkoznak, amelyek korlátozzák az engedélyezési viszonyba lépő magánhangzók minőségét. Az *álkapcsolatban* mindkét mássalhangzó kezdet-pozícióban áll, közöttük nincsen engedélyezés. Van viszont egy nukleáris pozíció, melyhez nincs rendelve szegmentális tartalom (ez az ún. *üres mag*). Az üres magok interpretációját az engedélyezési viszonyok határozzák meg: az engedélyezett üres mag nem kap interpretációt, míg a nem engedélyezett üres magnak kötelezően meg kell jelennie. Az engedélyezés ebben az esetben az ún. *alapos kormányzás* révén valósulhat meg (l. pl. Kaye et al. 1985, 1990). Alapos kormányzás csak a megjelenő mag és az előtte álló üres mag között lehetséges jobbról balra (l. az alábbi (1b) ábrázolást, a részletekről Kaye et al. 1990-t). Ennek az ábrázolásnak a következménye az, hogy *álkapcsolat* csak magánhangzó előtt⁵ állhat elő, hiszen egyébként alapos kormányzás híján az üres magnak interpretáldnia kell.

(1) Mássalhangzó-kapcsolatok ábrázolása a kormányzás-fonológiában

a valódi kapcsolat

mag: kormányoz (→)

kezdet: engedélyez (←)

R

	O	N		O	N		
	x	x	→	x	←	x	x
	b	o		l	t		

b. *álkapcsolat*

(üres magot a mögötte álló nem üres alapon kormányozza)

				N	←	N			
	O	N	O	N	O	N	O	N	
	x	x	x	x	x	x	x	x	
	k	a	t		l	a	n		

A valódi kapcsolatok fenti elemzése azonban következetlen két szempontból is. A kormányzás-fonológiában a kormányzás olyan speciális engedélyezési reláció, mely általában: (i) összetevőn belül a fej és a módosító között van adva, (ii) szegmentális hatása van. Az (i) feltétel biztosítja, hogy ne legyenek fej nélküli elágazó konstituensek, a (ii) feltétel pedig konceptuális különbséget tesz a kormányzás és a többi engedélyezési reláció között. Az (1a)-beli valódi kapcsolatok esetében a két feltétel egymásnak ellentmond: a rim mint összetevő feje (a mag) és módosítója (a mássalhangzó-kapcsolat első eleme) között általában nincs szegmentális fonotaktikai kapcsolat. Vannak viszont fonotaktikai korlátozások a mássalhangzó-kapcsolat két eleme között, ezek viszont nem alkotnak egy összetevőt. Ennek következtében a mássalhangzó-

³ Pontosabban, ezek közül azokat, amelyek szó(tag) elején nem fordulhatnak elő.

⁴ Az itt megadottak nem mindegyike áll elő szó végén, raadásul a három típuson kívül további szóvégi kapcsolatok vannak (obstruens+obstruens), részletekre itt nincs mód kitérni, l. Rebrus (megj. alatt).

⁵ A szoeleji és a mássalhangzó utáni C-kapcsolatokkal nem foglalkozunk, a releváns környezet itt az intervokalikus

kapcsolatok esetén az (i) és (ii) feltételt egyszerre nem lehet kielégíteni. A klasszikus kormányzás-fonológiai elemzés az (i) feltételt részesíti előnyben (ii)-vel szemben, melynek következtében (1b)-ben a mag intrakonstituens (összetevőn belüli) kormányzási relációban van a rím módosítójával szegmentális következmény nélkül, a kezdet pedig engedélyezési viszonyba lép ugyanezzel (ez az ún. "kóda"-engedélyezés, l. Kaye 1990),⁶ mely viszonyban azonban a szegmentális tartalomra nézve következményei vannak. A kormányzás-fonológiában a szótag mint összetevő ellen szóló egyik érv éppen ehhez hasonló volt: mivel a kezdet és a mag között nincs szisztematikus fonotaktikai kapcsolat, ezért nincs szükség a szótag szerepeltetésére az elmélet primitívumai között. Ezt a gondolatmenetet a rímre is alkalmazhatjuk: ha a valódi mássalhangzó-kapcsolatokban nem tételezünk fel rím-összetevőt, akkor az (i) feltétel nem akadályozza meg, hogy a V→CC szekvenciában a jelölt relációt engedélyezésnek (és ne kormányzásnak) tartsuk.

A két mássalhangzó közötti kapcsolat ezzel szemben alapvetően szegmentális. A valódi kapcsolatban részt vevő két mássalhangzó között szonoritási és hasonulási kapcsolatokat találunk. Ezt a folyamatot a legcélszerűbb az autoszegmentális tengelyeken kifejezni, azaz a prozódiai ábrázolásban eddig feltételezett "kóda"-engedélyezést felválthatjuk egy újfajta kormányzási viszonytal, mely a szegmentális tartalmak között van adva. Ez az ábrázolás azt is megengedi, hogy a két C-pozíció között az álkapcsolatokhoz hasonlóan a valódi kapcsolatokban is üres V-t tételezzünk fel. Hiszen a két C-pozíció szegmentális tartalma a köztük levő üres V-pozíció ellenére szomszédos lesz. Az alábbi (2) ábrázolás ezt a szigorú CV-elméleten belüli elemzést mutatja. (Az engedélyezési viszonyt →, a kormányzási viszonyt ←, a kormányzási tartományt [ ] jelöli. A kezdet, illetve mag-pozíciók jelölésére a C, illetve a V betűt használjuk.)

(2) Mássalhangzó-kapcsolatok ábrázolása a CV-fonológiában

a. valódi kapcsolat

(nincs rím, a kezdetek szegmentális tartalma között kormányzás van)

C	V	→	C	V	C	V
b	o	[	l	←	t	]

b. álkapcsolat

(ugyanaz, mint (1b))

						V ←	V					
C	V	→	C	V	C	V	C	V	C	V		
k	a	t			l	a	n					

Ekkor a (2a)-beli valódi kapcsolat és a (2b)-beli álkapcsolat reprezentációja közötti különbség nem az összetevős szerkezetben lesz, hanem abban, hogy van-e a C-pozíciók szegmentális tartalma között kormányzás.^{7,8}

A kezdetek közötti kormányzási reláció (*interonset government*) feltételezése nem új, megtalálható többek között a lengyel mássalhangzó-kapcsolatok elemzésében (l. Gussman &

⁶ A teljességhez hozzátartozik, hogy a kormányzásfonológia egy másik változata a kóda-engedélyezés helyett az ún. összetevők közötti kormányzást (*interconstituent government*, l. Harris 1990) tételez fel. Ez az említett ellentmondást azonban nem oldja fel, hiszen ez esetben az (i) feltétel sérül.

⁷ Ezt a viszonyt jogosan hívhatjuk kormányzásnak, hiszen a kormányzásra vonatkozó előbbi (ii) feltétel teljesül, az (i) feltétel viszont a CV-fonológiában – nem lévén elágazó szerkezet – értelmét veszti.

⁸ A szegmentális ábrázolásra és az ezek közötti kormányzás (engedélyezés) feltételeire itt nem térünk ki. Megjegyezzük, hogy a Harris-féle változat megkülönbözteti a prozódiai és az autoszegmentális engedélyezést. Míg az előző a prozódiai pozíciók között, az utóbbi a szegmentális összetevők szintjén van definiálva (l. Harris 1994).

Kaye 1993), de magyar adatokkal is alátámasztható. A magyarban van két olyan toldalék, amelynek felszíni alakja a tövégi mássalhangzótól függ: ha a tövégi mássalhangzóval a toldalék képes valódi kapcsolatot alkotni, akkor ez a kapcsolat jelenik meg szó végén. A tárgyrag, például, ha a tövégi mássalhangzó koronális szonoráns vagy folyamatos hang (*r, l, j, n, ny, s, zs, sz, z*) kötőhangzó nélkül, ha a tövég más mássalhangzó, akkor kötőhangzóval jelenik meg.⁹ A hagyományos kormányzás-fonológiai elemzés szerint a tőalak végén álló C nem lehet a rím része (3a), hiszen utána nem áll C, ami "kóda"-engedélyezni tudná (l. (1a)). Így a tőalakvégi C kezdetpozícióban áll, l. (3c); ezzel szemben a kötőhang nélküli toldalékolt alakban a tövégi C a rím része (l. (3b)), hiszen ha kezdet lenne, akkor alapos kormányzás híján az utána álló V-nek meg kellene jelennie (l. (3d)). Ennélfogva a tőalak a (3c), a tárgyragos alak a (3b) ábrázolást kapja, ez viszont a projekciós elvet sérti, mely szerint a prozódiai szerkezet nem változtatható meg. Így — ha a projekciós elvet változtatlan tartani akarjuk — a klasszikus kormányzási fonológia is arra kényszerül, hogy kezdet-pozíciók közötti viszonyt tétellezen fel. A CV-elemzés a fenti problémát megoldja, hiszen a toldalékolt alak nem tartalmaz rímet, ezért a projekciós elv nem akadályozza meg, hogy a tőalakat és a toldalékolt alakot egységes prozódiai szerkezettel ábrázoljuk.¹⁰

(3) A tövégi msh. minőségére érzékeny toldalékolás

a. tőalak (rímmel)

	R			
o	N	*	N	
x	x	→ x	x	
d	a	l		

b. toldalékolt alak (rímmel)

	R			
o	N		N	
x	x	→ x ← x		
d	a	l	t	

c. tőalak (rím nélkül)

o	N	o	N
x	x	→ x	x
d	a	l	

d. toldalékolt alak rímmel

	N ← * — N				
o	N	o	N	o	N
x	x	x	x	x	x
d	a	l		t	

*dalot

1.2. A kóda engedélyezése

A CV-fonológiában a valódi és álkapcsolatok prozódiai reprezentációja azonos: mindkettő kizárólag CV-szekvenciákat tartalmaz. Az egységes ábrázolás alkalmas arra, hogy egységes magyarázatot adjunk azokra a folyamatokra, amelyek mindkét típusú mássalhangzó-kapcsolatot egyaránt érintik. Ilyen folyamat a magyarban a V + n + folyamatos C szekvenciákban lejátszódó fakultatív nazalizáció¹¹. Ez félig nazalizált hosszú magánhangzót hoz létre a nazális mássalhangzó törlése mellett, pl. *vonhat* ~ v[o:ː]hat, *vonsz* ~ v[o:ː]sz, *vonva* ~ v[o:ː]va. *Kunság* -

⁹ Nyitótöveknek — néhány kivétellel — mindig van kötőhangzó, erről a jelenségről még szólnunk.

¹⁰ A műt; idő jelölője ehhez hasonlóan viselkedik, bizonyos eltérésekkel, melyekre itt nem térünk ki.

¹¹ A folyamat lezajlása a környezettől és a nyelvi regisztertől függ, részletesebb leírást ad Siptar 1994.

$k[u:]$ ság, *kanra* ~ $k[a:]$ ra, *régens* ~ $rég[e:]$ ns. A nazalizáció független attól, hogy az *n* valódi vagy átkapcsolatot alkot a rákövetkező mássalhangzóval (vö.: *ns*, *nsz*, ill. *nh*, *nr*). Ennek CV-fonológiai elemzése a következő: a nazalitás **N** eleme vagy C-pozícióban jelenik meg alveoláris nazalisként (4a), vagy az üres V-pozícióba kerül, amelyben aztán az előző V-pozíció szegmentális tartalmával együtt hosszú nazalizált magánhangzóként realizálódik (4b).

(4) Az *n* interpretációi folyamatos mássalhangzó előtt

a. mássalhangzóként

V	C	V	C	~
	N			
α		β		

interpretációja:

$[\alpha n \beta]$

b. nazalizált magánhangzóként

V	C	V	C	~
			N	
[α			]\beta	

$[\alpha: \beta]$

A fentihez hasonló a pótlónyúlás jelensége. Ez a folyamat V + *l/r* szekvenciákban játszódhat le: a mássalhangzó eltűnik, a magánhangzó megnyúlik, függetlenül attól, hogy a likvida milyen mássalhangzó-kapcsolatot alkot: pl. *arra* ~ $[a:]$ ra, *elmegy* ~ $[e:]$ megy¹². Az interpretációs lehetőségek a (4)-hez hasonlóak: a likvida szegmentális tartalma vagy a C-pozícióhoz kapcsolódik (5a), vagy nem kapcsolódik sehova, ekkor az üresen maradt CV-szekvencia V-pozícióját a magánhangzó szegmentális tartalma foglalja el (5b).

(5) Likvida interpretációi magánhangzó után mássalhangzó előtt

a. mássalhangzóként

V	C	V	~
α		(l/r)	

interpretációja:

$[\alpha l]$ vagy $[\alpha r]$

b. hosszú magánhangzóként

V	C	V	~
[α			]\beta

$[\alpha:]$

Abban az esetben, ha a nazális vagy likvida előtt álló magánhangzó eleve hosszú, kizárólag nazalizáció, illetve törlés zajlik le, pl. *színház* ~ $sz[i:]$ ház, *pérez* ~ $p[e:]$ z ill. *állat* ~ $[a:]$ lat. Ezt úgy magyarázhatjuk, hogy a reprezentációból egy prozódiai egység, egy egész CV-szekvencia interpretálatlan marad (a (6)-beli ábrákban zárójelbe téve), ezt a folyamatot prozódiai egyszerűsödésnek nevezzük.

¹² l. a 11. lábjegyzetet.

(6) Prozódiai egyszerűsödés hosszú magánhangzó után

a. nazalizáció

V C V(C V) C ~
 | | |
 | N |
 [α] β

interpretációja:

[α:~β]

b. likvida-törlés

V C V(C V) ~
 | |
 | (l/r)
 [α]

[α:]

A prozódiai egyszerűsödés, a degemináció elemzésében is szerepet kap. A degemináció olyan hármás mássalhangzó-kapcsolatban zajlik le, amelyben valamely két szomszédos mássalhangzó azonos, pl. *kapott* – *kaptu*, *sa[k]tól*, *gom[b]an*. A folyamat elemzése azt az elképzelést használja fel, mely szerint a gemináták (melyek valódi kapcsolatok) szótári ábrázolásában az első C-pozíció nem rendelkezik szegmentális tartalommal, azaz üres C (l. Harris 1994). Abban az esetben, ha a gemináta előtt magánhangzó áll, ezt az üres C-t az utána álló teli C kormányozza, a valódi kapcsolatoknál megszokott módon (l. (2a)). A kormányzás következménye az, hogy az üres C interpretációja a teli C-vel megegyező lesz, azaz együtt hosszú mássalhangzóként jelennek meg, l. (7a). Abban az esetben, ha a gemináta előtt mássalhangzó (azaz a CV-szerkezetben üres V) áll, akkor a gemináta első üres C-pozíciója és az utána álló üres V nem interpretálódik, l. (7b)¹³. Az egyszerűsödés kiváltó okát az engedélyezési viszonyokban kereshetjük: (7a)-ban a teli V-pozíció a gemináta első C-pozícióját képes engedélyezni, az eredmény hosszú mássalhangzó (*kapott*). (7a)-ban — ahogyan (2a)-ban is — ezt jobbra mutató nyílal (V → C) jelöltük. Abban az esetben azonban, ha a gemináta előtt üres V-pozíció áll, az engedélyezés nem lehetséges. A degeminációt elszenvedő alakban pontosan ez a helyzet: az egész alak csak akkor lehet jólformált, ha minden pozíció engedélyezve van, ennek egyik lehetséges megvalósulása (7b): a gemináta első elemét tartalmazó CV-szekvencia nem interpretálódik: ekkor a múlt idő jele utáni magánhangzó képes a tő utáni V-t alaposan kormányozni, melynek következtében az nem jelenik meg.¹⁴

(7) Gemináta interpretációja

a. teli V után
(hosszú msh.)

C V C V → C V C V
 | | | | |
 k a p o [← t]
kapott

b. üres V után
(degemináció)

V ← C V
 C V → C V (C V) C V
 | | | | | | |
 k a p t a
kaptu

¹³ A degeminációnak az az esete, melyben nem a gemináta előtt, hanem utána áll üres V (pl. *sakktól*), hasonlóan elemezhető.

¹⁴ Valójában a kötőhangzós, geminátát tartalmazó alakban (**kapotta*) is minden pozíció engedélyezve van, ez az alak azonban nem grammatikus. Ennek oka talán az, hogy a kötőhangzó megjelenése "drágább" mint a prozódiai egyszerűsödés (N.B. CC-végű ígéknel ebben a környezetben sincs mindig egyszerűsödés, pl. *ajzolta, ugrotta, csuklottam*, hiszen itt az egyszerűsödés révén olyan CCC állna elő, amelyben nem lenne minden pozíció engedélyezve). A részletes vizsgálattól itt eltekintünk.

A fenti elemzésben feltételeztük, hogy a mássalhangzó-kapcsolatok első elemét az előtte álló megjelenő V-pozíciónak kell engedélyeznie.¹⁵ Így ez a viszony megfelel annak a viszonyoknak, melyet a klasszikus kormányzás-fonológiában rimen belüli (intrakonstituens) kormányzásnak hívnak, l. (1a). Ennek a viszonyoknak — mint említettük — nincs fonotaktikai következménye, így joggal tekinthető a prozódiai reprezentáció részének. Ezért — és mivel a CV-fonológiában nincs rim — a szóban forgó relációt egyszerű engedélyezésnek tekinthetjük. Másfelől, a nazalizáció és a pótlónyúlás szempontjából a valódi és álkapcsolatok hasonlóan viselkednek, és a fonotaktikai szabályok is a hasonlóságot mutatják. Valóban, a szonoránszt és szibilánszt nem tartalmazó álkapcsolatok sem állhatnak szó elején, még akkor sem, ha intervokalikusan léteznek, pl. *atka, labda, bakfis, akció, kapca, nátha* de *#ik, *#bd, *#kf, *#kc, *#pc, *#th. Néhány kivétellel ugyanez a tiltás érvényesül a mássalhangzó utáni előfordulásra.¹⁶ (A szonoránszt tartalmazó nem valódi kapcsolatok egy része szó elején lehetséges, pl. *Cr, Cl, Cj, Cv, Csz*; egy nagyobb osztályuk előfordul mássalhangzó után, pl. *partner, pántlika, arktikus*. Ezzel a jelenséggel itt nem foglalkozunk, részleteket az olvasó Rebrus 2000-ben talál). Így nem követünk el hibát, ha az álkapcsolatokra is érvényesnek tekintjük azt a feltételt, mely szerint minden mássalhangzó-kapcsolat első elemét az előtte álló interpretált magánhangzónak kell engedélyeznie. Ezt az engedélyezést úgy tekinthetjük, mint az engedélyezési elv *last resort* ("végső esetben alkalmazott") megvalósulását. Az engedélyezési elv szerint minden pozíciónak engedélyezve kell lennie; a C-pozíciókat alapesetben az utánuk álló interpretált V-k engedélyezik, CC esetén azonban ez nem lehetséges, ekkor az előtte álló interpretált V engedélyez. A kormányzás-fonológiában minden (akár üres) V is engedélyezheti az előtte álló C-t, így a nem valódi kapcsolatok első elemének balról való engedélyezése jelentős változtatás¹⁷. A balról jobbra való engedélyezést mivel a hagyományosan kódának tekintett C-pozíciót engedélyezi, *kóda-engedélyezésnek*¹⁸ hivatjuk:

(8) KÓDA-ENGEDÉLYEZÉS: megjelenő V engedélyezi az utána álló, jobbról nem engedélyezett C-t

A kóda-engedélyezésre további érvet szolgáltat a mássalhangzó-kapcsolatra (is) végződő igetöveknek az ún. kvázianalitikus toldalékok előtti viselkedése. A jelenség a következő¹⁹: egyes igei toldalékolt alakok kötőhangzója ún. szintetikus toldalékok előtt nem jelenik meg, az ún. analitikus toldalékok előtt megjelenik. Egyes, ún. *hangkivető* tövekben a kötőhangzó megjelenése maga után vonja a többeséji V eltűnését. Az igei toldalékok *kvázianalitikus* csoportja (-nAk, -lAk, -sz, -na, -ni, -iOk) előtt a kötőhangzó a töösztálytól függően vagy a szintetikus, vagy az analitikus csoporttal megegyezően viselkedik, l. (9).

¹⁵ A magyar fonotaktikai szabályok azt mutatják, hogy semmilyen valódi kapcsolat nem állhat sem mássalhangzó után, sem szó elején. Itt eltekintünk a szibilánsoktól (pl. *e[kszt]ra, kunszt, o[b]struál, instant*) és a két szonoránsra végződő tövek tárgyragos alakjaitól (*fájlt, gorlt, konszernt, Kólt* stb.)

¹⁶ Lowenstamm 1996 ezt egy szóelején feltételezett üres CV-szekvenciával magyarázza, amelynek üres CV-pozícióját alaposan kellene) kormányozni.

¹⁷ Ezt az elképzelést a 2. pontban felül fogjuk vizsgálni.

¹⁸ Ne keverjük össze a klasszikus GP-beli "kóda"-engedélyezéssel, amelyben a rim módosítóját az utána álló kezdet engedélyezi jobbról balra, l. (1a). Ez utóbbi reláció a mi elképzelésünk szerint a CV-fonológiában kormányzás, l. (2a).

¹⁹ A részletes vizsgálatot! Rebrus Törkenczy 1998-ban, ill. 1999-ben és Rebrus 2000-ben

(9) Igei hangkivetés kvázianalitikus toldalékok előtt

	E/3 (alapalak)	szintetikus	kvázianalitikus	analitikus
a. hangkivető, nem ikés	: <i>sopör</i>	<i>soprom</i>	<i>sopörni</i>	<i>sopörhet</i>
b ₁ . hangkivető, ikés	(<i>ugor</i>)	<i>ugrom</i>	<i>ugorni</i>	<i>ugorhat</i>
b ₂ .	<i>ugrik</i>	<i>ugrom</i>	<i>ugrani</i>	--
c. defektív (ál-CC végű)	<i>siklik</i>	<i>siklom</i>	<i>siklani</i>	--
d. valódi CC-végű	<i>tart</i>	<i>tartom</i>	<i>tartani</i>	<i>tarthat</i>

A releváns általánosítás a következő: ha a tö az alapalakban (ez általában az E/3. alak) CC-re végződik (9b₂, c. és d. töosztályok), akkor minden alakban CC-re végződik. A CV-fonológiában ez egy paradigmatisz szinten érvényesülő szabályban fogalmazható meg, l. (10).

(10) KÓDA-INTEGRITÁS: az alapalak kóda-engedélyezése az összes alakban megmarad

A kvázianalitikus alakokban a (9a,b₁) töosztályok esetén a toldalék magánhangzója alaposan kormányozza a tö és a toldalék közötti üres V-t, így ez nem jelenik meg, és nem képes alaposan kormányozni a többelseji V-t, így a többelseji V megjelenik ((11a)). Ezzel szemben a (9b₂,c,d) töosztályba tartozó alakokban a kóda-integritási feltétel megakadályozza a kvázianalitikus alakok előzővel párhuzamos képzését: a grammatikus alakban a tö és a toldalék közötti V megjelenik, így alaposan kormányozza a többelseji V-t, ami így nem jelenik meg, tehát nem képes engedélyezni az előtte álló C-t. A kóda-engedélyezés így életbe lép (11b).

(11) Kvázianalitikus alakok

a. nincs többelseji kóda-engedélyezés

V V←-V ←-V

C V C←V C V C V

| | | | | |

s o p r n i

sopörni vö.: *sopör*(l.még *ugorni*. de **sikolni*)

b. van többelseji kóda-engedélyezés

V V←-V←-V

C V→C V C V C V

| | | | | |

s i k l n i

siklani vö.: *siklik*(l.még *tartani*. *ugrani*. de **sopreni*)

A fenti elemzés magyarázatot ad arra, hogy három különböző igei töosztály kvázianalitikus alakjaiban miért kötelező a kötőhangzó megjelenése: a (10) kóda-integritás csak akkor elégíthető ki, ha a V-projekción az alak utolsó három V-je között az alapos kormányzás a (11b)-beli sorrendben, és nem a (11a)-beli sorrendben megy végbe. A defektív (9c) töosztályban a tövég mindig álkapcsolat (pl. *siklik*, *hámlik*, *sejlik*, *kélli*), a (9d) osztályba tartozó tövekben a tövég valódi kapcsolat (*tart*, *ujz*, *mond*, *küld* stb.), a hangkivető (9b₂) osztályba tartozó tövekben a tö utolsó két mássalhangzója alkothat valódi vagy álkapcsolatot is (pl. *ugrik*, *omlik*, *fürdik*). A három osztály közül a valódi kapcsolatra végződő tövégek kötőhangzójának megjelenését a klasszikus kormányzás-fonológiában az ún. *kormányzás-engedélyezés* magyarázza: a valódi CC-kben az ezek után álló mag a második C-t (kezdet) engedélyezi (l. (1a)), az engedélyezést az első C-nek (a rím módosítójának) "kóda"-engedélyezés formájában tovább tudja adni. Ilyen kormányzás-engedélyezésre azonban csak megjelenő vagy tartományvégi üres mag képes (l. Charette 1990-t a francia svá megjelenéséről). Ez azonban nem ad magyarázatot arra, hogy miért

kötelező a kötőhangzó a nem valódi kapcsolatra végződő tövek fenti alakjaiban is. A CV-fonológiai reprezentáció és a kóda-engedélyezés lehetővé teszi, hogy a három osztály azonos viselkedését az alapalakok azonos CV-szerkezetével és engedélyezési viszonyaival magyarázza. Tüggetlenül attól, hogy a tövégi mássalhangzó-kapcsolat milyen típusú.

Az alábbi (12) táblázat összefoglalja a CV-fonológiában eddig feltételezett engedélyezési relációkat. Alapvető elv, hogy az engedélyezés lokális, adott irányú reláció. Minden engedélyezés egy megadott szerkezeten belül van definiálva: a magprojekció a V-ket tartalmazza, a prozódiai szerkezet a CV szekvenciákat, az autoszegmentális reprezentáció a szegmentális tartalmat (az újításokat aláhúzással jelöltük; $\emptyset$ jelentése üres V, $\bar{V}$ jelentése interpretált V).

(12) C és üres V engedélyezése három szinten

	mi mit merre?	elnevezés	hatás
a. magprojekción			
	$\emptyset \leftarrow \bar{V}$	tartományvégi eng.	$\emptyset$ nem interpretálódik, C-végű alak
	$\emptyset \leftarrow V$	alapos kormányzás	$\emptyset$ nem interpretálódik, álkapcsolat, l. (1b)
b. prozódiai szerkezeten			
	$C \leftarrow \bar{V}$	C-engedélyezés	C megjelenik, l. (7b), (11b)
	$V \rightarrow C$	kóda-engedélyezés	CC megjelenik, l. (11a)
c. <u>autoszegmentális szerkezeten</u>			
	$C \leftarrow C$	kormányzás	V nem interpretálódik, valódi CC, l. (2a)
	üres $C \leftarrow C$	kormányzás	V nem interpretálódik, gemináta, l. (5a)

2. Az üres mag engedélyezése

2.1. Kivételes engedélyezés

A klasszikus kormányzásfonológiában minden V-pozíció képes az előtte álló C-t engedélyezni. Az előző fejezetben vázolt CV-fonológiai keret ettől eltér: a prozódiai szerkezeten csak az interpretált V-k tudnak engedélyezni, l. (12b). A fonológiai tartomány végén álló üres V azonban a magyarban további problémákat vet fel. Az eredeti elképzelés szerint a tartományvégi üres V is képes az előtte álló C engedélyezésére; abban az esetben viszont ha a tartomány végéről elkerül, és nincs alaposan kormányozva, kötelezően megjelenik. Ez történik egyes toldalékkolt alakokban: ha a tövet nem-analitikus toldalék követi, akkor a tövégi üres V kötőhangzóként realizálódhat. A magyarban viszont a kötőhangzók kétféle formában interpretálódhatnak: középső (*o, e, o*) vagy alsó (*a, e*) magánhangzóként; azokat a töveket, amelyek után a kötőhangzó a produktív mintától eltérően, kötelezően alsó, nyitótöveknek hívjuk.²⁰ A nyitótövek tövégi V-je azonban nem csak minőségében tér el a többi tövégi V-től, hanem engedélyezési képességük is nagyobb. Az alábbi (13a-d)-ben olyan tö- vagy toldalékváltakozásokat soroltunk fel, melyek valamilyen szempontból a produktív mintától eltérnek (b. és c. kivételes főnévi töosztályokat mutat, ezekbe az osztályokba tartozó tövek mind nyitótövek, d. inflektált ige-töveket ad meg, ezek szintén mind nyitótövek). A (13a,c,d) csoportokban az a közös, hogy a nem nyitótövektől eltérően a toldalékkolt alakokban a kötőhangzó mindig megjelenik. (13b,c)-ben azt látjuk, hogy itt a tövégi

²⁰ Nem célunk a kötőhangzók és a nyitótövek kimerítő jellemzése, a teljes leírásnak összetett morfofonológiai feltételeket kell feltárnia, melyről hely hiányában eltekintünk.

V erősebb engedélyező: alaposan kormányoz, ezzel többelseji magánhangzó-rövidülést (*nyarák*) vagy magánhangzó-kiesést (*tevek*) vált ki, illetve engedélyezi a tövégi üres C-t, amellyel v-betoldódást okoz (*füvek*, *tevek*). Az erős engedélyezési képességnek fonotaktikai hatása van: (13e,f) olyan tö-, illetve inflektált alakokat mutat, melyek végén álló CC csak nyitótövekben fordul elő.

(13) Nyitótó végén a V-pozíció erősebb engedélyező

	nyitótó	nem nyitótó	elemzés
a. tárgyrag	<i>hal<u>á</u>t</i> (vö.: <i>halak</i>)	<i>dal<u>t</u></i> (vö.: <i>dalok</i>)	C V C+V C V] h á l t
b. rövidülés	<i>nyár</i> ~ <i>nyar<u>á</u>k</i>	<i>ká<u>r</u>ok</i>	V←-V C V C V C+V C V] n y a r k
c. v-tövek	<i>fü</i> ~ <i>fü<u>v</u>ek</i>	<i>tü<u>k</u></i>	C V C+V C V] f ü k
	<i>te<u>t</u>ü</i> ~ <i>te<u>t</u>ek</i>	<i>be<u>t</u>ük</i>	V←-V C V C V C+V C V] t e t u k
d. inflektált tö	<i>ró<u>j</u>ának, lö<u>j</u>enek stb.</i> <i>ró<u>j</u>al<u>á</u>k, lö<u>j</u>elek</i> <i>ró<u>j</u>at<u>o</u>k, lö<u>j</u>etek</i>	<i>vá<u>j</u>nak, fí<u>j</u>nek</i> <i>vá<u>j</u>l<u>á</u>k, fí<u>j</u>l<u>á</u>k</i> <i>vá<u>j</u>t<u>o</u>k, fí<u>j</u>t<u>o</u>k</i>	C V C V C+V C V C V] r [o] j n a k
e. tövégi Cv	<i>ked<u>v</u>,-szenv.<u>k</u>önyv,</i> <i>el<u>v</u>,ölyv.örv stb.</i>	--	C V C V C+V] k e d v
Cj	<i>szom<u>j</u>,al<u>j</u>,fúr<u>j</u>,uj<u>j</u>,gally</i> --	--	k e d v
f. C+C szöveg	<i>fog<u>j</u>, dob<u>j</u>, óv<u>j</u> stb.</i> <i>hag<u>y</u>d, nyom<u>d</u>, óv<u>d</u></i>	--	C V C V]C+V] f o g j

A jelenség magyarázatot nyer, ha feltételezzük, hogy a nyitótövek végén álló üres V a többi tőtől eltérően, kivételesen, képes prozódiai engedélyezésre, l. (14).

(14) KIVÉTELES ENGEDÉLYEZÉS: nyitótó végén az üres V engedélyezi az előtte álló C-t

A tőalakban ez azt jelenti, hogy a tartományvégi engedélyezés folytán ez a tövégi üres V nem jelenik meg, de engedélyez. Toldalékolt alakokban azonban ez az engedélyezési viszony megmarad: tartományvégről elkerülve a tövégi CV szekvencia minden esetben interpretálódik.

A nem nyitótövek végén álló üres V problémája azonban megmarad. A klasszikus kormányzásfonológiában a tartományvégi üres V — mint minden üres V — engedélyezi az előtte álló C-t. Azonban a tartományvégi üres V-nek ezen túl kormányzás-engedélyezőnek is kell lennie, hiszen a tövégi valódi C-kapcsolatok csak így elégíthetik ki az engedélyezési elvet. Egyes nyelvekben (pl. francia) ezért a tövégi és a többelseji üres V engedélyezési képessége elter, hiszen

itt a többesji üres V nem kormányzás-engedélyező (azaz valódi CC után nem állhat C), és ugyanezt láttuk a magyarban a kvázianalitikus kötőhangzóknál is.²¹ A tartománybelseji és -végi üres V-k ilyen megkülönböztetése nem tűnik vonzónak. Van azonban egy másik probléma a tövégi üres pozíció engedélyezésével. Ahogyan (13)-ban láttuk a nyitótövek különleges morfológiai és fonotaktikai tulajdonságai magyarázhatóak a (14)-beli kivételes engedélyezéssel. A szabályos tövek tövégi C-jének engedélyezése így nem származhat a tövégi üres V-től, hiszen ekkor nem lenne különbség a kétféle tőtípus között. Ennélfogva a nem nyitótövek tövégi C-je a (8)-beli kóda-engedélyezéssel történik. Ez az elemzés az egy mássalhangzóra végződő tövek esetén kielégítő eredményt ad, l. (15a). A valódi kapcsolatra végződő tövekben nyitótó esetén az első C-re a kóda-engedélyezés, a második C-re a kivételes engedélyezés vonatkozik (15b.i.). A nem nyitótövekben azonban — kivételes engedélyezés híján — a második C-pozíció nem lehet engedélyezve. Ezen az engedélyezés öröklődésének felhasználásával sem lehet segíteni, hiszen a valódi kapcsolatokban feltételezett kormányzás jobbról balra halad, azaz a második C kormányozza (engedélyezi) az elsőt, l. (2a). A probléma a (2a)-beli kormányzási viszony átfogalmazásával oldható meg: ha a valódi kapcsolatok szegmentális kormányzását felváltjuk egy inverz irányú engedélyezéssel, akkor a CC első tagján keresztül a kóda-kormányzás öröklődhet az új inverz irányú szegmentális engedélyezés révén: (15b.ii.)-ben ezt az öröklődési útvonalat vastagon jelöltük.

a második C-pozíció nem lehet engedélyezve. Ezen az engedélyezés öröklődésének felhasználásával sem lehet segíteni, hiszen a valódi kapcsolatokban feltételezett kormányzás jobbról balra halad, azaz a második C kormányozza (engedélyezi) az elsőt, l. (2a). A probléma a (2a)-beli kormányzási viszony átfogalmazásával oldható meg: ha a valódi kapcsolatok szegmentális kormányzását felváltjuk egy inverz irányú engedélyezéssel, akkor a CC első tagján keresztül a kóda-kormányzás öröklődhet az új inverz irányú szegmentális engedélyezés révén: (15b.ii.)-ben ezt az öröklődési útvonalat vastagon jelöltük.

(15) A kóda engedélyezése

	nyitótó	nem nyitótó
a. -C#	i. kivételes engedélyezés	ii. kóda-engedélyezés
	C V C←V }	C V→C V }
	i i	! !
	h a l	d a l
b. -CC#	i. kóda-eng. + kivételes eng.	ii. kóda-engedélyezés öröklődik
	C V→C V C←V }	C V→C V C V }
	i i	! !
	h o l d	f o [1 → t]

A szóvégi kapcsolatok fenti elemzése felveti azt a kérdést, hogy mik a feltételei az inverz szegmentális engedélyezésnek. Ahogyan korábban említettük, a valódi kapcsolatoknak három fő típusa van: a gemináta, a részleges gemináta (homorgán nazális + C) és a likvida + C kapcsolatok. Az első két típus szótári ábrázolása az elfogadott elképzelés szerint üres szegmentális tartalommal történik (l. Harris 1994): (16a)-ban a gemináta, (16b)-ben a nazális kezdetű valódi kapcsolatra mutatunk példát (ez utóbbiban lexikálisan szerepel egy N nazalizás elem is). A kóda-kormányzás öröklődése ezen az üres pozíción keresztül történhet.²²

²¹ A (11) alatti magyarázatot. A monomorfemikus alakokban viszont lehet valódi CC-C szekvencia, a harmadik viszont szinte mindig szonorans, l. erről Rebrus 2000.

²² Bizonyos nyelvekben (pl. japán) csak ez a két típus lehetséges. A likvida-kezdetű (/rj/) valódi kapcsolatok a magyarban a likvidák szegmentális szerkezetével vannak összefüggésben, ami azonban nem tisztázott. Figyelemre méltó az az univerzális tendencia, hogy ebben a pozícióban a likvidák vokalizálódásra hajlamosak, ami az ilyen kapcsolatok jelölt voltát mutatja.

(16) A (részleges) gemináták interpretációja

a. obstruens/nemfoly. gemináta

(kóda: lexikálisan üres)

C V → C V C V]

i | | |

cse[→ p]

csepp

b. nazális + obstruens/nemfolyamatos

(kóda: lex. üres helyelemmel)

C V → C V C V]

i | | |

k o [N → p]

komp

A valódi kapcsolatok interpretációja egy általános elv figyelembevételével magyarázható. Ez az elv azt mondja ki, hogy ami engedélyez, annak interpretálnia kell (l. Rowicka 1999).

(17) AZ ENGEDÉLYEZŐ LÁTHATÓSÁGA: az engedélyezőnek meg kell jelennie.

A (16)-beli szerkezetekben ez azt jelenti, hogy az (inverz) szegmentális engedélyezéssel együtt jár a valódi kapcsolat első elemének megjelenése: az üres C szegmentális tartalmát (pl. a helyelemeket) a szomszédos C-től kapja. Ez a magyarázata annak, hogy a (16)-ban levő kapcsolatok kötelezően homorganikusak²³.

A mássalhangzó-kapcsolatra végződő alakok elemzésének (15b)-beli megkülönböztetését a (13)-ban felsoroltakon kívül további empirikus adatok támasztják alá²⁴. Ha megvizsgáljuk a főnévi nyitótövek végén álló CC-ket, akkor azt tapasztaljuk, hogy ahogyan nő a tövégi CC-k jelöltsége (azaz univerzálisan kevésbé gyakoriak), ugyanúgy nő a nyitótövek aránya az összes töhöz viszonyítva. Valóban, a valódi kapcsolatokat prototípusa a (16)-beli (részleges) gemináta. Annak ellenére, hogy a főnévi CC-tövek túlnyomó többsége ilyen, egyetlenegy nyitótövet sem találunk köztük.²⁵ A likvidakezdetűek közül a *j*C-tövek nem nyitótövek (kivételek, ha a második *j* vagy *v*, pl. *ujj*, *gally*, *ölyv*), a *r*C-tövek nagy része nem nyitótó, a kivételek nagy részében hosszú magánhangzó van és (vagy) a második C nem alveoláris vagy szonoráns²⁶. Az *l*C-tövek közül a zöngétlen mássalhangzósok nem nyitótövek (egyetlen kivétel: *talp*), a zöngés obstruenssel rendelkező csoport nagy része nyitótó²⁷, az *ll*-tövek lehetnek nyitótövek, és nem nyitótövek is. A C + *j, v, h* kapcsolatra végződő tö csak nyitótó lehet²⁸, l. (13e). A jelenség a nyitótövek (15b.i.)-beli ábrázolásával megmagyarázhatóvá válik. Nyitótóban nincs szoros fonotaktikai kapcsolat a töveg utolsó két mássalhangzója között, éppen azért, mert közöttük nem áll fenn engedélyezési viszony (ebből a szempontból álkapcsolatok). Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a második C bármilyen lehet: obstruens után csak *j, v* (és marginálisan *h*); ezt a kivételes engedélyezésnek a szokásos engedélyezésnél gyengébb volta magyarázza (az üres V-nek a telinél kisebb az engedélyezési képessége). Nyitótó nem lehet (részleges) gemináta, mert a gemináta (l. (16)) első eleme a szegmentális tartalmát a második C-től kapja a szegmentális kormányzás következményeként, a (17) elv szerint. A közbenső típusokban (a likvida-kezdetűekben) mindkét

²³ Mámint a monomorfémikus zar nazális+zarhang kapcsolatok. Ez alól a szabály alól kevés kivetelt találunk (pl. *akt*, *smaragd*, *recept*, *barack*), melyektől itt eltekintünk.

²⁴ Az adatok forrása Papp 1975 és 1994.

²⁵ Nem számítjuk ide az inflektált alakokat (pl. *kalapunk*, *lőtt*, *unt*) és a melléknveket, melléknvi igeneveket (*deviáns*, *meglőt*, *megunt* stb.). Ezek független okokból nyitó tulajdonságúak. l. Rebrus-Polgárdi 1997.

²⁶ Pl. *térd*, *tárgy*, *társ*, *hárs*, *nyárs*, *árny*, *szárny*, *férj*, *érv*, *sérv*, *szurv*, *szerv*, *terv*, *örv*, *sutj*, *fürj*, *szörny*, *törzs*.

²⁷ Pl. *tolgy*, *holgy*, *volgy*, *hold*.

²⁸ Az *uch* és a *boj*h ellenpélda, ha egyáltalán szabad alakok.

típusú engedélyezés lehetséges: minél jelöltebb a kapcsolat első eleme (sorrendben: $j < r < l$), és minél jelöltebb a második elem (sorrendben: zöngétlen obstruens < zöngés obstruens < nazális < likvida, ill. alveoláris < labiális < palatális) annál valószínűbb, hogy a második C nem a hosszabb engedélyezési útvonalon van engedélyezve, hanem közvetlenül a kivételes engedélyezés révén, azaz nyitító. A jelöltséget még befolyásolja a CC előtti magánhangzó hosszúsága is: mivel a hosszú magánhangzók szótári ábrázolásában a második V-pozíció üres, ezért ennek kóda-engedélyező képessége kisebb (annak ellenére, hogy megjelenik).

2.2. Trochaikus engedélyezés

A szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok fenti elemzésével kapcsolatban felmerül egy további probléma: mi engedélyezi a szóvégi CC belsejében levő üres V-t? A probléma lényege az, hogy a tövégi üres V nem képes jobbról balra alaposan kormányozni az előtte levő üres V-t. l. (15b). Egy lehetséges megoldás a (15b.i.) kivételes engedélyezés esetén a tövégi V-t ruházná fel alaposan kormányzónak, a (15b.ii.) valódi kapcsolatokra pedig a korábbi elemzést alkalmaznánk: a két C közötti üres V a C-k engedélyezési tartományának belsejében van, ezért nem kell megjelennie (erről l. pl. Scheer 1998). Egy másik lehetséges megoldás az alapos kormányzás inverzét használja fel: ha a magprojekción definiált alapos kormányzás nem jobbról balra, hanem balról jobbra megy, akkor a (20b)-beli alakokban a CC közötti üres V engedélyezve van (azaz nem interpretálódik). Ennek az ún. *trochaikus engedélyezésnek* a feltétele a CC előtti interpretált V, ez pedig minden szóban forgó mássalhangzó-kapcsolat előtt megvan. A trochaikus alapos kormányzás mellett szóló érveket l. van der Hulst–Rowicka 1997 és Rowicka 1999.²⁹

A balról jobbra ható kóda-engedélyezés és a CV-tengelyen definiált jobbról balra való engedélyezés egyaránt a CV-szinten van definiálva. A CVCC szekvenciákban a megjelenő V mind balra, mind jobbra engedélyez: míg ez a többi szinten az engedélyezéssel nem fordul elő. A kóda-engedélyezés *last resort* tulajdonsága is különleges: a kóda-engedélyezés csak akkor lép érvénybe, ha a C-t az utána álló V nem képes engedélyezni (mert nem interpretálódik). Feltűnő, hogy a trochaikus engedélyezés és a kóda-engedélyezés forrása és feltétele ugyanaz: az interpretált V-pozíció. Ha feltételezzük, hogy a nem megjelenő üres V képes az előtte álló C-t jobbról balra engedélyezni (ahogyan azt a standard elmélet teszi), akkor a kóda-engedélyezés levezethető a trochaikus engedélyezésből: a nem megjelenő V trochaikusan engedélyezve van, amely engedélyezés öröklődik az előtte álló C-re. Így a kóda-engedélyezés feleslegessé válik: a mássalhangzó-kapcsolatok első eleme és a tartományvégi mássalhangzók mind az öröklődő trochaikus engedélyezés révén vannak engedélyezve, l. (19).

(19) A kóda engedélyezése öröklődő trochaikus engedélyezéssel

a. valódi kapcsolat	b. álkapcsolat	c. szóvégi C
V → V V	V · V V	V → V
C+V C+V C+V	C+V C+V C+V	C+V C+V
l l l l l	l l l l l	l
g o N → b a	sz o k nya	l a p
<i>gomba</i>	<i>szoknya</i>	<i>lap</i>

²⁹ A magyarban ilyen jelenség lehet a hangkivető főnevek tárgyesetének kötelező kötőhangzója (*bokrot, foglyot, asznót, póklat, táknót* stb.), annak ellenére, hogy ezek nagy része nem nyitító, vö (3).

Az öröklődő engedélyezés és a C-nek teli V általi jobbról való engedélyezése között kizáró viszony van: az előbbi akkor lehetséges, ha a C utáni V trochaikusan engedélyezve van, az utóbbi akkor, ha nincs trochaikusan engedélyezve. Ennélfogva a kóda engedélyezéséhez nincs szükség *last resort* mechanizmusra. Az engedélyezési képesség függ az engedélyezési útvonaltól: ez az út minél hosszabb, az engedélyezés annál gyengébb. Ez a magyarázata annak, hogy a kóda-helyzet gyenge pozíció: a nazalizáció és a pótlónyúlás/törlés (l. (4), (5), (6)) is ezt példázza. A kétféle engedélyezés különbsége azonban egy másik jelenségben is megjelenik: a /v/ és a /h/ kezdetpozícióban szonoránsként, kóda-pozícióban obstruensként jelenik meg³⁰.

(20) A /v/, /h/ változatai³¹

	környezet	megjelenés	#_	V_	C_	engedélyezés
a.	~_V	szonoráns	<i>vár</i>	<i>avat</i>	<i>hatvan</i>	teli V által
			<i>ház</i>	<i>pohár</i>	<i>nátha</i>	
b.	~_#	obstruens	--	<i>sáv</i>	<i>érv</i>	öröklődő
			--	<i>doh</i>	<i>enyh</i>	
c.	~_C	obstruens	--	<i>bovden</i>	<i>érvben</i>	öröklődő
			--	<i>jacht</i>	<i>enyhtől</i>	

A trochaikus engedélyezés az alapos kormányzás inverze, a magprojekción van értelmezve két szomszédos V között. A trochaikusan engedélyezett üres V nem jelenik meg, az engedélyezőre pedig a (17) feltétel vonatkozik: az vagy lexikálisan szegmentális tartalommal bír, vagy lexikálisan üres, de interpretálódó V. A trochaikus engedélyezés a trochaikus hangsúlymintázat lexikalizált változatának tekinthető (Hulst–Rowicka 1997): két egymás utáni V-pozíció közül az első a fej, a második a módosító. Két V-pozíció azonban nem csak a magprojekción lehet szomszédos, hanem szegmentális szinten is, ebben az esetben közöttük üres C-pozíció van. Ha e két V szegmentális tartalma között kapcsolat van, akkor annak interpretációja hosszú magánhangzó vagy diftongus (a klasszikus kormányzás-fonológiában ez az elágazó mag). A kapcsolatot a szegmentális szinten bevezetett balról jobbra irányított engedélyezési reláció fejezi ki, mely a C-k közötti hasonló reláció analogonja³². A hosszú magánhangzók lexikális ábrázolásában — a geminátákhoz hasonlóan — az egyik V-pozíció üres. Ennek az interpretációja az engedélyező pozícióval megegyezik, l. (21a). Abban az esetben, ha a hosszú magánhangzó után kóda van, a trochaikus engedélyezés ez utóbbi V-pozícióból indul, l. (21b.c).

³⁰ A jelenségről bővebben Siptár 1994, Szigetvári 1998, Zsigri 1996 ír, CV-fonológiai elemzést Ritter 1999-ben találunk.

³¹ A kóda gyengülése (vokalizáció) és az itt lejátszódó erősödés (obstruentizálódás) közötti különbség abban kereshető, hogy az előbbi olyan szegmentumokat érint, melyek állhatnak valódi CC-k első elemeként (*n.l.r.*), míg az utóbbiak (*v.h.*) nem. Ezért ez utóbbiak csak alkapsolatban állhatnak, így szonoráns változatuk nincs engedélyezve. A részletes szegmentális elemzést itt elhagyjuk.

³² Ezekkel és az CC-kkel való kapcsolatával részletesen foglalkozik Rebrus 2000 és megj. alatt

(21) Hosszú magánhangzós alakok

a. nyílt szótag	b. szóvég	c. zárt szótag
$V \quad V \quad V$	$V \quad V \rightarrow V$	$V \quad V \rightarrow V$
$C \leftarrow V \quad C \quad V \quad C \leftarrow V$	$C \leftarrow V \quad C \quad V \quad C \leftarrow V$	$C \leftarrow V \quad C \quad V \quad C \leftarrow V \quad C \leftarrow V$
$ \quad \quad \quad \quad $	$ \quad \quad $	$ \quad \quad \quad \quad \quad $
$g[u \rightarrow]l a$	$p[u \rightarrow]p$	$p[a \rightarrow] [r \rightarrow t] a$
<i>gula</i>	<i>púp</i>	<i>párta</i>

A hosszú magánhangzók fenti ábrázolása magyarázatot adhat arra a magyar fonotaktikai jelenségre, hogy a tövekben a VVCC szekvencia korlátozott: néhány kivétellel a magánhangzó *á* vagy *é*.³³ Mivel az ilyen szerkezetekben a CC második tagjának az engedélyezése a hosszú magánhangzó második V-jétől indul (l. (21c), így a (21)-beli VV-szerkezetek közül ennek a leghosszabb az engedélyezési útvonala (így engedélyező képessége a legkisebb). A VCC-szekvenciával összehasonlítva (amelynek magánhangzója nem limitált) a VVCC annyiban különbözik, hogy az előbbi engedélyezési út eleje lexikálisan üres V, amely a teléhez képest szintén gyengébb engedélyező. Ezt az üres V-t viszont az előtte álló teli V engedélyezi, amely akkor a legerősebb engedélyező, ha a szegmentális tartalma a legszonorásabb *á* vagy *é*.³⁴

2.3. Engedélyezési tartományok

Az alábbi (22) táblázat tartalmazza az eddig tárgyalt engedélyezési típusokat.³⁵ Mivel az elméletben nincsenek összetevők, és a fonotaktikai kapcsolatot a szegmentális engedélyezés fejezi ki, ezért nincs értelme a kormányzás fogalmát ettől megkülönböztetni. Így olyan elméletet kapunk, amelyben a kormányzás-fonológia által magyarázható általánosításokat meg tudjuk fogalmazni a szigorú CV-fonológia absztraktabb reprezentációiban. Ezen kívül az engedélyezési típusok egyszerűbbé válnak.

(22) Engedélyezés (új változat, vö. (12))

mi mit merre?	elnevezés	hatás
a. magprojekción		
• $V \rightarrow \emptyset$	trochaikus	V nem interpretálódik
b. CV-szerkezeten		
• $C \leftarrow V$	prozódiai	C megjelenik, CV-szekvencia
• $C \leftarrow \emptyset$		C megjelenik, CC vagy szóvégi C
c. autoszegmentális vonalon		
• szonoráns/üres $C \rightarrow C$	szegmentális	valódi CC megjelenik
• $V \rightarrow \emptyset$	szegmentális	hosszú VV megjelenik

³³ Erről l. Torkenczy 1994, CV-fonológiai elemzését l. Polgárdi (megj. előtt). Figyelemre méltó, hogy az angolban a hasonló szekvenciákban a mássalhangzók koronálisak.

³⁴ A szinten nem felső *ó* *ő* ábrázolása ezektől eltér, részleteket l. Rebrus 2000.

³⁵ Nem tárgyaltuk a szótagkezdő CC-ket, melyekben egy új típusú szegmentális engedélyezés működik (l. pl. Schier 1997), és a teli V-k közötti engedélyezési viszonyokat, melyek hangsúllyal és a magánhangzó-harmóniával vannak összefüggésben (l. pl. Burzio 1994, Dienes 1997).

Az alapvető engedélyezési elvek korábbiaknál egységesebben fogalmazhatóak meg. Az engedélyezés három elvet követ: (i) lokális (azaz az adott szinten szomszédos pozíciók léphetnek viszonyba), (ii) öröklődik (azaz az engedélyező az engedélyezést tovább adhatja egy másik engedélyezési viszonyban; minél hosszabb az útvonal, annál kisebb az engedélyezési képesség), (iii) tartomány által meghatározott (azaz a viszonyba lépő elemek meghatározzák az engedélyezés típusát, irányát). Ez utóbbi előnyös tulajdonság felhasználható egy deklaratív fonológiai formalizmus felépítésére. Ez az új formalizmus az engedélyezési viszonyok helyett kizárólag azok tartományait jelöli. Az alakok interpretációját az üres és teli C és V pozíciókon definiált tartományok határozzák meg; az egyes alakokban olyan tartományok vannak adva, melyek kielégítik a tartományok létrejöttének feltételeit (l. (22a,c)). Több ilyen alak általánosítható: hasonló CV-vázú alakok gyakran ugyanazokkal a tartományokkal járnak, de bizonyos esetekben különböznek.³⁶ A cél a legáltalánosabb alakok megadása, melyeknek az egyes alakok az instanciái. Fordított irányban: egy alak akkor jólformált, ha valamilyen általánosítás speciális esete. Ebben a formalizmusban a prozódiai reprezentáció már maga kétdimenziós: a C és V egységeket egymás alatt jelöli, a CV-szekvenciákat egymás mellett (ezt a CV-n belüli engedélyezés többletől eltérő volta indokolja). A CV-n kívüli kormányzási tartományokat szögletes zárójellel jelöljük (az egységesség miatt a nem kormányzó, de megjelenő V-k is zárójelbe kerültek), a tartomány végét félkövér szögletes zárójel jelzi. A lexikálisan üres pozíció jele •, a teli C vagy V (az egyszerűbb olvashatóság kedvéért a megjelenő — azaz trochaikusan kormányzó — üres V-t $\emptyset$ -vel jelöljük).³⁷

(23) Engedélyezési tartományok reprezentációja (példák)

	instancia (alakok)		általánosítás (CV-váz) konstrukció (szabály)	
a. tövégi teli V				
<i>mi</i>	m	C	kanonikus CV:	C
	[i]	[V]		[V]
<i>apu</i>	p	• C	nincs szótagkezdet:	•
	[a] [u]	[V] [V]		[V]
b. tartományvégi üres				
<i>hor</i>	b r	C C	kóda:	C
	[o] [•]	[V] [•]		[V] [•]
<i>motor</i>	m t r	C C C		
	[o] [o] [•]	[V] [V] [•]		
c. többletjéi üres				
<i>bokor</i>	b k r	C C C	üres V megjelenik:	C
	[o] [o] [•]	[V] [o] [•]		[o] [•]
<i>bokrot</i>	b k r t	C C C C		
	[o] [•] [o] [•]	[V] [•] [o] [•]		

³⁶ A különbség adódhat paradigmatisus elvekből, mint amilyen a (12) kóda-integritás.

³⁷ Így a nyílt szótag [V], a zárt szótag [V] [•] vagy [C] [•].

d. valódi CC

<i>rokka</i>	r [• k] [o •][a]	C [• C] [V •][V]	gemináta: [• C] [V •]
<i>jolt</i>	ĵ [l t] [o •] •	C [L C] [V •] •	likvida+C# [L C] [V •] •]

e. nyitóto

<i>hal</i>	h l [a •]	C C [V •]	kivételes engedélyezés: [•]]
<i>halat</i>	h l t [a][∅ •]	C C C [V][∅ •]	kiv. engedélyezett V megjelenik
<i>kedv</i>	k d v [e •][•]	C C C [V •][•]	álkapcsolat szövégen
<i>kedvet</i>	k d v [e •][∅ •]	C C C [V •][∅ •]	

f. hosszú mgh.

<i>gula</i>	g • l [u ∅][a]	C • C [V ∅][V]	hosszú mgh.: [V ∅] [•]
<i>púp</i>	p • p [u [o] •]	C • C [V [o] •]	(két konstrukció az ∅-n)
<i>párt</i>	p • [r t] [a [o] •] •	C • [C C] [A [o] •] •	(szupernehéz szótag A-val)

g. kvázianalitikus alakok

<i>sóporni</i>	C C C C [V][∅ •][V]	hangkivető, nem ikés
<i>ugrani</i>	C C C C [V •][∅][V]	hangkivető, ikés: C (kóda-integritás ³⁸) [∅]
<i>tartani</i>	C [C C] C [V •][∅][V]	CC-töveg (kóda-integritás)

³⁸ A kóda-integritás ebben a formalizmusban — közvetlen kóda-engedélyezés híján — a trochaikus engedélyezés integritását jelenti. Ez egy általános monotonia elv speciális esete lehet: az engedélyezési tartományok az alapalakhoz képest nem csökkenhetnek (tartományvége kivételével).

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Polgárdi Krisztinának, Trón Viktornak az előadással és a kézirattal kapcsolatos megjegyzéseiket.

Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával.

Irodalomjegyzék

- Burzio, Luigi (1994) *Principles of English Stress*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Dienes Péter (1997) Hungarian neutral vowels. *The Odd Yearbook*
- Charette, Monik (1990) License to govern. *Phonology* 7, 233-53
- Gussmann, Edmund & Jonathan D. Kaye (1993) Polish notes from a Dubrovnik café. I. The yers. *SOAS Working Papers in Linguistics and Phonetics* 3, 427-62.
- Harris, John (1990) Segmental complexity and phonological government. *Phonology* 7, 255-300.
- Harris, John (1994) *English Sound Structure*. Blackwell, Oxford.
- Hulst, Harry G. van der & Grazyna J. Rowicka (1997) On some parallels between (un)stressed vowels and (un)realized empty nuclei. In: Booij & van de Weijer (eds.) *Phonology in progress - progress in phonology*. Holland Academic Graphics, the Hague. 125-49.
- Kaye, Jonathan D. (1990) "Coda" Licensing. *Phonology* 7, 301-30.
- Kaye, Jonathan D., Jean Lowenstamm, Jean-Roger Vergnaud (1980) The internal structure of phonological elements: a theory of charm and government. *Phonology Yearbook* 2, 305-28.
- Kaye, Jonathan D., Jean Lowenstamm, Jean-Roger Vergnaud (1985) Constituent structure and government in phonology. *Phonology* 7, 193-231.
- Lowenstamm, Jean (1996) CV as the only syllable type. In Durand & Laks (szerk.) Vol. 2. 419-43.
- Papp Ferenc (1975) *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Papp Ferenc (1994) (szerk.) *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Polgárdi Krisztina (megj. előtt) Hungarian as a strict CV language. In: H. van der Hulst és J. de Weijer (szerk.) *HIL Phonologz Papers IV*.
- Rebrus Péter és Polgárdi Krisztina (1997) Two default vowels in Hungarian? In: Booij & van de Weijer (eds.) *Phonology in progress - progress in phonology*. Holland Academic Graphics, the Hague. 257-75.
- Rebrus Péter (2000) Morfofonológiai jelenségek a magyarban. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. kötet. Alaktan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rebrus (megj. alatt) Egyeztetés a CV-fonológiában? kézirat (az Mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV., Szeged konferencián előadott anyag)
- Rebrus Péter és Törkenczy Miklós (1998) Phonotactics and the morphophonology of the Hungarian verb. A Fourth International Conference on the Structure of Hungarian (ICSH4) előadásán kiosztott anyag. Pécs.
- Rebrus Péter és Törkenczy Miklós (1999) Defektivitás. A Budapesti Fonológiai Kör (BufoK) előadásán kiosztott anyag. ELTE BTK Angol nyelvészet tanszék. 1999. ápr. 28.

- Ritter, Nancy N. (1999) Hungarian Voicing Assimilation Revisited in Head-Driven Phonology. Kézirat az *Approaches to Hungarian* 9 számára
- Rowicka, Grazyna (1999) On Ghost Vowels. A Strict CV Approach. Doktori disszertáció. Leideni Egyetem. LOT Dissertations; 16, Holland Academic Graphics, The Hague.
- Scheer, Tobias (1998) A unified model of phonological government. *The linguistic Review*
- Siptár Péter (1994) A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan*. 2. kötet. Fonológia. Akadémiai Kiadó. Budapest. 183-272.
- Szigetvári Péter (1998) Voice assimilation in Hungarian: the hitches. *The Even Yearbook* 3, 223-36.
- Törkenczy Miklós (1994) A szótag. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan*. 2. kötet. Fonológia. Akadémiai Kiadó. Budapest. 273-392.
- Zsigri Gyula (1996) A zöngésségi hasonulás és a tűnékeny mássalhangzók. *Néprajz és nyelvtudomány* XXXVII.

A MAGYAR /v/ ÉS A ZÖNGÉSSÉGI HASONULÁS AZ OPTIMALITÁS ELMÉLETBEN*

SZENTGYÖRGYI SZILÁRD

Absztrakt

A jelen dolgozat célja, hogy a magyar /v/ hang zöngésség szempontjából különleges viselkedését az Optimalitás Elmélet (OT) (Prince and Smolensky, 1993, McCarthy and Prince, 1995) keretein belül leírja és arra magyarázatot adjon. Erre a Beckman (1995, 1998) által javasolt pozicionális hűség valamint a Petrova et al. (1998) által felállított zöngésségi tipológia alapján kerül sor, melyben egyrészt feltételezzük, hogy a /v/ abban különbözik a többi mássalhangzótól, hogy a [szonoráns] jegyre nézve mögöttesen lehet alulszabott, másrészt a felszíni szonoráns- illetve obstruens-szerű viselkedést egy jogosítási megszorítás irányítja.

1. Bevezetés

A magyar fonológiai irodalom mássalhangzókkal foglalkozó hányada jelentős figyelmet szentel a /v/ hang különleges viselkedésének, mely félig szonoráns-, félig pedig obstruens-szerű tulajdonságokat mutat sok más nyelvvel ellentétben, ahol a /v/ jólnevelt zörejhanghoz illően valódi zörejhangként viselkedik a zöngésség és a zöngésségi hasonulás szempontjából. Így például az angolban a többi réshanghoz hasonlóan a szóvégi /v/ zöngétlenedhet abszolút megnyilatkozásvégi pozícióban illetve zöngétlen hang előtt – például *It's all I have* [ɪtso:lathæy] “Ez mindenem” és *I have to do it* [aɪhæftədu:ɪt] “Meg kell tennem”. A magyarban azonban ezzel ellentétben, mint azt a későbbiekben látni fogjuk, zörejhangok előtt zörejhangként, szonoránsok előtt pedig szonoránsként viselkedik. A dolgozat felépítése a következő: a bevezetés után a második részben a hagyományos, derivációs grammatikák és az OT közötti néhány alapvető különbségre hívjuk fel az olvasó figyelmét, amit a harmadik részben a Petrova et al. (1998) által javasolt zöngésségi megszorítás-hierarchia a magyar nyelvre vonatkozó részének ismertetése követ. Ezután a negyedik részben a /v/ hang viselkedését vesszük közelebbről szemügyre és megadjuk azokat a megszorításokat, amelyek segítségével a /v/ különös viselkedése az OT-ben leírható s ezt néhány példán be is mutatjuk. A dolgozatot az eredmények rövid összefoglalása zárja.

2. Az elméleti keret

A derivációs grammatikák egyik alapvető tulajdonsága, hogy a grammatikát a mögöttes és a felszíni ábrázolás illetve az ezek között alkalmazott szabályok sorozataként képzelik el. A szabályok egymás után alkalmazódnak, az egyik szabály kimenete mindig a sorrendben következő szabály bemeneteként szolgál. Így bármely két szabály alkalmazása között egy

*.Köszönet illeti a dolgozat elkészítésében nyújtott segítségeért Olga Petrovát, Rosemary Plappet, Catherine Ringent, Siptár Pétert és egy névtelen bírálót. A dolgozatban található esetleges hibák természetesen csakis tőlem származhatnak.

köztes reprezentáció válik szükségessé. Ezzel szemben az OT-ben a szabályok helyett univerzális megszorításokat találunk, amelyek a szabályokkal ellentétben megsérthetők és nyelvenként más és más hierarchiába rendezve fordulnak elő. A megszorítások két fő típusba sorolhatók, a jelöltségi és a hűség megszorítások csoportjaiba. Az előzőek a jelölt alakok elkerülését, míg az utóbbiak a mögöttes kontraszt felszínén történő megőrzését preferálják. Ezen oknál fogva minden alak megsért legalább egy megszorítást, tökéletes alakok nincsenek, csak optimális alakok vannak. A grammatika által generált végtelen lehetséges kimeneti alak közül az optimális alak a lehető legkisebb mértékben sérti meg a megszorítások hierarchiáját. Minél fontosabb egy megszorítás az adott nyelvben, annál magasabban helyezkedik el a hierarchiában. A megszorítások és a jelöltek kiértékelésének szemléltetésére a következő típusú táblázatok használatosak:

(1)

	Bemeneti alak	M ₁	M ₂	M ₃
a.	1. jelölt	*!		*
b.	2. jelölt		*	**
c.	3. jelölt		**!	

Az első jelölt megsérti a legfontosabb megszorítást – ezt jelöli a csillag – és így kevésbé optimális mint a másik két jelölt. A megszorítások "végzetes" megsértését mindig a csillag után írt "!" jelöli. A (b) és (c) jelöltek mindegyike kielégíti a legfontosabb megszorítást és mindkettő megsérti a másodikikat. A (b) jelölt azonban csak egyszer teszi ezt szemben a (c) jelölt két sértésével, ami (c)-t kevésbé optimálissá teszi (b)-nél. A satírozás a kiértékelés azon részét jelzi, amelyet az optimális jelölt meghatározásához már nem kell figyelembe venni.

3. A zöngesség megszorítás-hierarchiája a magyarban

A magyar zöngességi hasonulás regresszív, azaz a hasonló hang megelőzi a hasonlító hangot. A hasonulásban – mind a hasonló, mind a hasonlító hangok részéről – csak a zörejhangok vesznek részt, a szonoránsok nem¹.

(2)

a.	<i>ara</i> [b]	<i>ara</i> [p]őöl	í. <i>lá</i> [p]	<i>lá</i> [bb]a
b.	<i>vá</i> [d]	<i>vá</i> [t]őöl	g. <i>kü</i> [t]	<i>kü</i> [db]a
c.	<i>á</i> [f]	<i>á</i> [c]őöl	h. <i>lo</i> [c:]	<i>lo</i> [f b]e
d.	<i>fo</i> [g]	<i>fo</i> [k]őöl	í. <i>fo</i> [k]	<i>fo</i> [gb]a
e.	<i>hü</i> [z]	<i>hü</i> [s t]el	j. <i>kar</i> [s t]	<i>kar</i> [zdb]a
k.	<i>ara</i> [p]	* <i>ara</i> [p d]őöl	p. <i>lá</i> [p]	* <i>lá</i> [br]a
l.	<i>vá</i> [r]	* <i>vá</i> [r d]őöl	q. <i>kü</i> [t]	* <i>kü</i> [dn]ak
m.	<i>á</i> [f]	* <i>á</i> [f d]őöl	r. <i>lo</i> [c:]	* <i>lo</i> [f r]őöl
n.	<i>fo</i> [j]	* <i>fo</i> [j d]őöl	s. <i>fo</i> [k]	* <i>fo</i> [gn]ak
o.	<i>hü</i> [r]	* <i>hü</i> [r d]	t. <i>kar</i> [s t]	* <i>kar</i> [z d]a

¹Bar a szonoránsokban ismét előfordul, hogy a V. speciális viselkedésének egyik lehetséges kezelési módja, hogy megőrzésen szonoránsnak tekintsük. A zöngességi hasonulás ékeztelhető magyarázatával kapcsolatban lásd Sipari (1994) és Zsigri (1994).

A magyarban a zörejhangok torlódásainak elemei zöngéesség szempontjából a torlódás utolsó, jobb szélső eleméhez hasonulnak. Ez úgy is megfogalmazható, hogy csakis a jobb szélső zörejhang hű a mögöttes zöngéességi értékéhez – azaz csakis a szonoráns hangok előtt álló obstruensek tartják meg mögöttes zöngéességüket. A zörejhangok torlódásban való viselkedését a (2) táblázat felső része mutatja be. A táblázat második része azt bizonyítja, hogy a zengőhangok sem hasonító, sem hasonló hangként nem vesznek részt a zöngéességi hasonulásban, azaz nem zöngésítik az előttük álló zöngétlen zörejhangokat és nem is zöngétlenednek ha őket zöngétlen hang követi.

A jelenség kezelésére Petrova et al. (1998) a következő megszorításokat javasolják:

(3) Share	Mássalhangzótorlódásban az obstruensek azonos zöngéességi értékkel kell, hogy rendelkezzenek.
(4) IDENTITY-IO -presonorant (zöngé)	A kimeneti alakban a (szillabifikált) szonoráns előtti - azaz "jobb szélső" – obstruens azonos zöngéességi értékkel kell, hogy rendelkezzen a megfelelő bemeneti szegmentummal. ²
(5) IDENTITY-IO-szövégi (zöngé)	A kimeneti alakban a szövégi obstruens azonos zöngéességi értékkel kell, hogy rendelkezzen mint a bemeneti alakban.
(6) IDENTITY-IO (zöngé)	A kimeneti alakban a szegmentumok azonos zöngéességi értékkel kell, hogy rendelkezzenek, mint a megfelelő bemeneti szegmentumok.
(7) *Zöngés Zörejhang	Tilosak a zöngés obstruensek

Láthatjuk tehát, hogy alapvetően két jelöltségi megszorítás és három hűség megszorítás játszik alapvető szerepet a felszíni alakok zöngéességének meghatározásában. A (7) alatti jelöltségi megszorítás általános érvényű, azaz a zöngés zörejhangokat minden helyzetben tiltja. Ezzel szemben a (3) alatti megszorítás ettől több szempontból különbözik. Egyrészt ez a megszorítás kontextuális, azaz függ a szegmentum környezetétől – jelen esetben (legalább) egy másik zörejhangtól – másrészt ez a megszorítás nem a zöngéesség egy bizonyos értéket tekint jelöltnek, hanem az olyan eseteket, amikor a mássalhangzótorlódásban előforduló zörejhangok zöngéessége különböző. A következőkben láthatunk néhány példát ezen megszorítások megsértésére illetve kielégítésére.

² A szillabifikált szonoránsok helyett a magyarban egyszerűen mondhatnánk csak szonoráns, hiszen a magyarban minden szonoráns szillabifikált. A kitételre az orosz nyelv és a hozzá hasonlók miatt van szüksége a szerzőknek, ahol bizonyos szonoránsok lehetnek szótagolatlanok. A (4) és (5) megszorítások a javaslat szerint két releváns pozícióra utalnak. A (4) megszorítás a mássalhangzók felpattanásának tipikus pozíciójára utal – azaz szonoráns hangok előtti pozícióra –, míg az (5) megszorítás a pszicholingvisztikailag releváns szövégi pozícióra vonatkozik.

(8)	A Share megszorítást	A *ZöZö megszorítást
{...bst...}	megsérti	megsérti (egyszer)
{...pst...}	kielégíti	kielégíti
{...bzd...}	kielégíti	megsérti (háromszor ³)
{...pzd...}	megsérti	megsérti (kétszer)

A három hűség megszorítás abban különbözik egymástól, hogy míg a (6) alatti általános, addig a (4) és (5)-ben található kontextusfüggőek, hisz csak szillabifikált szonoránsok előtt illetve szó végén követelik meg a bemeneti és a hozzárendelt kimeneti szegmentum [zöngés] jegyének azonosságát. Erre láthatunk néhány hipotetikus példát (9)-ben⁴.

(9)	/...psdV.../	Az ID megszorítást	Az IDpreson megszorítást	Az IDszóvég megszorítást
	{...p.sdV...}	kielégíti	kielégíti	kielégíti
	{...p.zdV...}	megsérti (egyszer)	kielégíti	kielégíti
	{...b.zdV...}	megsérti (kétszer)	kielégíti	kielégíti
	{...p.stV...}	megsérti (egyszer)	megsérti	kielégíti
	/...p+d#/			
	{...pd#}	kielégíti	kielégíti	kielégíti
	{...pt#}	megsérti (egyszer)	kielégíti	megsérti
	{...bd#}	megsérti (egyszer)	kielégíti	kielégíti

A fenti megszorításokat a következőképpen rendezve a hierarchia a megfelelő kimeneti értékeket produkálja a (2)-ben bemutatott alakokkal:

(10) **Share** >> **IDpreson** >> **ID, IDszóvég** >> ***ZöZö**

A megszorítások azért állnak a fenti típusú dominancia-viszonyban egymással a magyarban (és a hozzá hasonló nyelvekben, például a jiddisben), mert a magasra rendezett **Share** megszorítás lehetetlenné teszi, hogy egymástól eltérő zöngességű zörejhangok forduljanak elő egy torlódáson belül, például *[psd] vagy *[pzd], másrészt az a tény, hogy az **IDpreson** megszorítás dominálja a másik két megszorítást azzal egyenértékű, hogy mindig az utolsó – "jobb szélső" vagy másképp szonoráns előtti – zörejhang hasonít, azaz határozza meg a torlódás (közös) [zöngés] jegyének értékét⁵. Mivel az általános **ID** megszorítás dominálja az

³ Petrova et al. (1998) nem a [-zöngés] jegyek száma, hanem az ilyen jegyhez kapcsolódó szegmentumok száma alapján számolják a megszorítás megsértését.

⁴ A (9)-beli példákban a nagy "V" nemcsak magánhangzót, hanem bármely más szonoráns szegmentumot jelöl.

⁵ Az a tény, hogy a magyar *h* nem hasonul, többféleképpen is magyarázható. A zöngességi hasonulás fenti kezelése esetén a legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy a *h* ha mássalhangzótörődásban hasonuló – azaz nem szonoráns előtti pozícióban – megjelenik a felszínen, akkor vagy zöngétlen veláris, vagy zöngétlen palatális frikatívaként realizálódik, például *pech-pechből* [peç]-[peçbø:l], *doh-dohból* [dox]-[doxbo:l], mivel ezen frikatívák zöngés párjai erősen jelöltek a magyarban. A zöngés veláris frikatíva soha nem jelenik meg – így az ezt tiltó megszorítás valószínűleg a hierarchia tetején foglal helyet – míg a zöngés palatális frikatíva csak akkor jelenik meg, ha a *j* obstruenssé válik.

általános jelöltségi megszorítást, így a zörejhangok minden egyéb pozícióban hűek maradnak mögöttes zöngességükhöz vagy zöngétlenségükhöz. Az, hogy az IDszóvég megszorítás szintén dominálja a *ZöZö megszorítást azért szükséges, hogy ha egy tövégi obstruenshez egy csak obstruens(ek)ből álló toldalék csatlakozik, akkor ne minden esetben a csak zöngétlen obstruensekből álló jelölt legyen az optimális, hanem az, amelyben a szóvégi mássalhangzó zöngesség szempontjából hű a mögöttes alakhoz⁶. Amit a magyarban találunk tehát nem más mint pozicionális neutralizáció, hiszen a szonoráns előtti obstruens megelőző pozícióban nem distinktív a [zöngés] jegy. Az itt előforduló obstruensek zöngessége minden esetben megegyezik a szonoráns előtt álló obstruens zöngességével⁷. A következő táblázatok a fent leírtakat szemléltetik.

(11)

Input: /rɔb/	Share	IDpreson	ID	IDszóvég	*ZöZö
a. ^{ɔ̃} rɔb					*
b. rɔp			*!	*	

A (11) táblázat azt szemlélteti, hogy a megszorítás-hierarchia alapján a szóvégi zörejhangok nem veszítik el zöngességüket (ellentétben például a némettel). A (11b) jelölt megsérti a magasabbra sorolt ID megszorítást, ami súlyosabb, mint az (a) jelölt által "elkövetett" sértés a legalsó jelöltségi megszorítás esetében.

(12)

Input: /rɔb+to:l/	Share	IDpreson	ID	*ZöZö
a. rɔbto:l	*!			*
b. rɔbdo:l		*!	*	**
c. ^{ɔ̃} rɔpto:l			*	
d. rɔpdo:l	*!	*	**	*

A (12)-beli táblázat⁸ egy zöngés zörejhangra végződő tövet és az azt követő, zöngétlen zörejhanggal kezdődő toldalékot ábrázolja. A táblázat szerint a (12a) és (12d) jelöltek egyaránt kevésbé optimálisak a másik két jelölnél, hiszen megsértik a Share megszorítást az egymás melletti ám különböző zöngességű obstruensek miatt. A (b) és (c) jelölt között a pozicionális hűség megszorítás tesz különbséget: a (12b) jelölt megsérti ezt a megszorítást, hiszen a szonoráns magánhangzó előtti obstruens mögöttes és felszíni zöngessége más. Emiatt a megszorítás-hierarchia a (c) jelöltet választja ki optimálisaként. Vegyük észre, hogy ezen táblázatban még nem látszik, hogy az IDpreson megszorításnak dominálnia kellene az általános ID megszorítást, ahogyan nem látható ugyanezen dolog a (13) táblázatban sem. Az erre utaló bizonyítékot majd csak a (14) táblázat mutatja be. Mivel a dolgozatnak nem a Petrova et al (1998) elemzésében bemutatott gondolatmenet rekonstrukciója a célja, fogadjuk el már itt, hogy az IDpreson megszorításnak dominálnia kell az ID megszorítást.

⁶ Erre a (15) és (16) táblázatokban találhatunk majd példát.

⁷ Kivéve ha a szonoráns előtti pozícióban a *v* hangot találjuk. Erről bővebben ld. 4.

⁸ Az IDENTszóvég megszorítást csak azokban a táblázatokban jelöljük, ahol szóvégi mássalhangzótorlódást láthatunk.

(13)

Input: /ku:t+bɔ/	Share	IDpreson	ID	IDSzövég	*ZöZö
a. ku:dpɔ	*!	*	**		*
b. ^ʔ ku:dbɔ			*		**
c. ku:tpɔ		*!	*		
d. ku:tbɔ	*!				*

A (13) táblázat éppen a fentivel ellentétes helyzetet tartalmaz, mivel ebben az esetben a szóvégi mögöttesen zöngétlen hangot a toldalék mögöttesen zöngés zörejhanga követi. Az (a) és (d) jelöltek ugyanazon okok miatt sértik meg a Share megszorítást, mint a (12a) és (12d) jelöltek. A (13c) jelölt is ugyanazon ok miatt esik ki a versenyből, mint a (12b) jelölt: mivel megsérti a pozicionális hűség megszorítást. Fontos megjegyeznünk, hogy ezen esetekben az általános hűség megszorítás és az általános jelöltségi megszorítás nem játszik döntő szerepet, hiszen a Share és IDpreson megszorítások minden mássalhangzótorlóadás esetén képesek dönteni az optimális jelölt felől. Ugyanez látható (14)-ben, ahol egy eleve mássalhangzótorlóadásra végződő tőhöz járul egy mássalhangzóval kezdődő toldalék.

(14)

Input: /kɔrst+bɔ/	Share	IDpreson	ID	*ZöZö
a. kɔrsdbɔ	*!		*	**
b. ^ʔ kɔrzdɔ			**	***
c. kɔrstpɔ		*!	*	
d. kɔrstbɔ	*!			*

(14)-ben látható, hogy azok a jelöltek, amelyekben a zörejhangok zöngéssége nem egyezik meg – azaz a (14a) és (14d) jelöltek – megsértik a legmagasabbra rendezett Share megszorítást. A (b) és (c) jelölt között a fentiekben látott módon ismét a szonoráns előtt álló obstruens – a jobbszélső obstruens – hűsége alapján dől el az elsőség.

(15)

Input: /ge:z+t/	Share	IDpreson	ID	IDSzövég	*ZöZö
a. gezl	*!				**
b. ^ʔ ge:st			*		*
c. ge:zd			*	*!	***

A (15) táblázat abban különbözik az előzőktől, hogy a szóvégi mássalhangzótorlóadásban található mássalhangzók egyike sincsen szonoráns előtti pozícióban. Emiatt a hasonulás irányát nem az IDpreson megszorítás szabja meg, hanem az IDSzövég megszorítás, amely azt követeli meg, hogy a mögöttes és felszíni alakban egymásnak megfelelő szóvégi obstruensek azonos zöngésségűek legyenek. Az (a) jelölt megsérti a Share megszorítást és így kiesik a versenyből. A (b) és (c) jelöltek ugyanúgy kielégítik vagy megsértik az első három megszorítást és csak az utolsó két megszorítás tekintetében különböznek egymástól. A (c) jelölt megsérti az IDSzövég megszorítást, hiszen a mögöttesen zöngétlen szóvégi /t/ a felszínen zöngésként jelenik meg. Ugyanemmiatt a (c)-beli alak többször sérti meg a *ZöZö jelöltségi megszorítást is, mint az optimális (b) alak. Az olvasóban felvetődhet, hogy vajon miért van szükség mind az IDSzövég megszorításra, mind

pedig a *ZöZö megszorításra, mikor például az utóbbi egyedül is képes lenne kizárni a (15c) alakot. Ez valóban igaz, ám vannak olyan esetek, amikor nem a zöngétlen, hanem a zöngés mássalhangzótörlődés jelenik meg szövégi pozícióban.

(16)	Input: /røk+d/	Share	IDpreson	ID	IDSzövégi	*ZöZö
a.	røk d	*!				*
b.	røgd			*		**
c.	røk t			*	*!	

A (16)-beli mögöttes alakban a tövégi zöngétlen hangot egy zöngés toldalékmássalhangzó követi. Ha nem lenne az IDSzövégi megszorítás, akkor a hierarchia a (16c) alakot választaná optimálisnak, lévén az kevesebbszer sérti meg az általános jelöltségi megszorítást, mint a valódi felszíni (b)-beli alak. Ezen példa alapján bizonyítható tehát, hogy szükség van az IDSzövégi megszorításra és annak dominálnia kell a *ZöZö megszorítást.

Vegyük észre a két utóbbi táblázatban azt is, hogy a (15b)-(c) és (16b)-(c) alakok alapján sem dönthető el egyértelműen az általános ID és a specifikus IDSzövégi megszorítások relatív dominanciaviszonya. Ez egyszerűen abból következik, hogy egyrészt nem találhatunk három obstruensből álló szövégi kódakat, amelyekben elméletileg kétszer megsérthető lenne az általános ID megszorítás, másrészt ha találnánk is ilyet és bebizonyosodna, hogy az IDSzövégi megszorításnak dominálnia kell az ID-et, akkor pedig az IDpreson és az IDSzövégi megszorítások relatív dominanciaviszonya maradna tisztázatlan azon egyszerű oknál fogva, hogy ezen megszorítások soha nem kerülhetnek konfliktusba: egy zörejh hang nem állhat egyszerre szonoráns előtti és szövégi pozícióban⁹.

Összefoglalva elmondhatjuk tehát, hogy a Petrova et al. (1998) által javasolt megszorítás-hierarchia képes kezelni a magyar zöngésségi hasonulás általános eseteit – a /v/ és a /h/ hang speciális viselkedésétől eltekintve – amennyiben a megszorítások az általuk javasolt módon dominálják egymást.

4. A /v/ hang

A /v/ hang nem vesz részt a zöngésségi hasonulás egyik felében, mivel – bár hasonul – nem hasonít, azaz nem hasonulnak hozzá a mássalhangzótörlődés más tagjai.

(17)	a. ré[v]	ré[fi]ól	f. ö[tv]en	*ó[dv]en
	b. BÁ[v]	BÁ[fh]oz	g. lé[pv]e	*lé[bv]e
	c. ér[v]	ér[fk]ény	h. kö[tv]ény	*kö[dv]ény
	d. o[v]	ó[fi]jelen	i. lá[iv]ány	*lá[dv]ány
	e. szar[v]	szar[fi]ól	j. kú[sv]a	*kú[sv]a

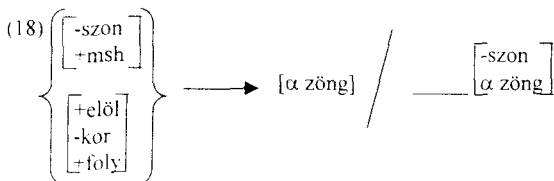
A (17a-e) példák alapján az mondható, hogy a /v/ minden más zörejh hanghoz hasonlóan hasonul a mássalhangzótörlődésben utána következő obstruenshez, így olyan esetekben, amikor a törlődés utolsó tagja zöngétlen, a /v/ zöngétlen [t]-ként jelenik meg a felszínen. Ilyen szempontból tehát a /v/ viselkedése azonos a (2) táblázat első felében látottakkal. A táblázat második felében, a (17f-j) példákban az látható, hogy a /v/ a zöngőhangokkal azonos

⁹ Köszönet a dolgozat névtelen bírálójának a fenti megjegyzésért és az itt idézett gondolatmenetért.

viselkedést mutat, hisz a (2) táblázat második feléhez hasonlóan a /v/ nem zöngésíti az előtte álló zöngétlen zörejhangokat, legalábbis a budapesti köznyelvben¹⁰ nem.

A fentiek mellett a /v/ más szempontokból is különbözik a többi zörejhangtól. Egyik fontos ilyen tulajdonsága az, hogy szókezdő mássalhangzókapcsolatok esetében a /v/ az egyetlen olyan obstruens, amely előfordulhat zárhangok és affrikáták után. Más zörejhangok ilyen helyzetben nem fordulhatnak elő, csakis szonoránsok (pl. *tyiszt*, *kyarc*, *cyekeдли*, illetve *pneumatika*, *plakát*, *próba*, *klór*, *knédli*, *gladiátor*, *bronz*, *blúz*¹¹).

A zöngés labiodentális frikatíva viselkedését azzal szokás magyarázni, hogy mögöttesen [+szonoráns] jeggyel rendelkezik, azaz nem zörejhang, hanem zengőhang. Ezen esetben a klasszikus derivációs elméletekben felírható a zöngésségi hasonulás szabálya úgy, hogy a szabály bemenetét a zörejhangok plusz a /v/ képezik, ám a szabály a környezetben már csakis a [-szonoráns] hangokra hivatkozik, azaz a hasonulás csakis zörejhangok előtt megy végbe, így a /v/ előtt nem. Siptár (1994) ezt a következőképpen adja meg:

A dolgozat további részében kísérletet teszünk arra, hogy Siptár (1994) észrevételeit az OT keretein belül megfogalmazzuk és beépítsük a Petrova et al. által javasolt zöngésségi tipológia keretébe.

Az eddigi észrevételek átfogalmazása előtt azonban figyelembe kell vennünk az OT néhány fontos tulajdonságát. Ezek közül az egyik az "Alap gazdagsága" (Richness of the Base), mely szerint mögöttes alakokban bármi előfordulhat, azaz a bemeneti alakokra nem vonatkozhat semmiféle megszorítás. Ennek következménye, hogy a /v/-re vonatkozó megszorítások nem támaszkodhatnak pusztán a /v/ különleges mögöttes reprezentációjára. Az OT másik fontos ismérve, hogy a különböző mögöttes alakokhoz tartozó fonetikailag azonos kimeneti alakok közül kiválasztja azt, amelyik a legoptimálisabb, azaz a legkevesebb megszorítást sérti meg és a lehető legkevésbé és az ehhez tartozó mögöttes alakot választja ki a Lexikon számára. Ezt nevezzük Lexikon Optimalizációnak. Ily módon az ilyen optimális alak az optimálisak közül is a legoptimálisabb. Erre a későbbiekben láthatunk majd példát.

Fogalmazzuk meg tehát a /v/ speciális tulajdonságát az OT nyelvén, mely szerint a /v/ akkor és csak akkor viselkedik obstruensként, ha obstruens követi, illetve akkor és csak akkor viselkedik szonoránsként, ha szonoráns áll utána¹². Ekkor szükség van egy megszorításra, amely a [szonoráns] jegy értékét meghatározza a /v/ esetében¹³:

¹⁰ A /v/ néhány dunántúli dialektusban masként viselkedik az itt leírtaktól.

¹¹ Példák Siptár (1994) és Törkenczy (1994) nyomán.

¹² Fontos megjegyeznünk, hogy a /v/ elméletileg akkor is szonoránsként viselkedhetne, ha abszolút szövégi helyzetben áll. Ilyen esetben azonban nem állhat előtte zöngétlen zörejhang mivel Harms (1973) általánosítása szerint szótagelőben lehetetlen a [+voice][-voice], szótagutóban pedig a [-voice][+voice] konfiguráció. A magyar nyelvben egyébként sincsen olyan toldalék, amely egyetlen v-ből állna s egy zöngétlen hangra végződő tőhöz tapasztva igazolhatná vagy cáfolhatná feltevesünket.

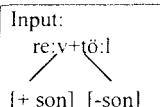
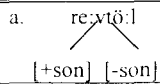
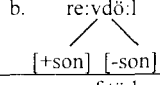
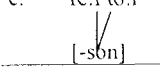
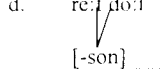
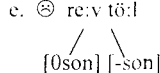
¹³ Jelen elemzés működésének feltétele, hogy az IDENTITY megszorításokat nem sérti meg egy olyan jelölt amelyben hozzáadunk egy, a mögöttes ábrázolásban nem szereplő bináris jegyet. Egyértékű jegyek hozzáadása természetesen sérti az IDENTITY megszorításokat. Ha nem akarjuk megengedni, hogy kétértékű jegy betoldása

- (19) LICENCE(sonorant) A szonoráns jegy jobbról parazitikusan jogosított a /v/ hangon¹⁴.

A (19) jelöltségi megszorítás következménye, hogy a szonoráns jegy a /v/ hangon csakis jobbról parazitikusan lehet jogosítva. A megszorítás minden más esetet jelöltnek tekint. A /v/ mindig a rákövetkező hang szonoráns jegyét "öröklí", emiatt szonoráns hangok előtt szonoránsként, obstruensek előtt pedig obstruensként fog viselkedni. Tegyük fel, hogy a /v/ mögöttesen [+zöngés, +szonoráns] jegyekkel rendelkezik. Ekkor a következőt kapjuk, ha a (19) megszorítást beillesztjük a többi közé:

(20)

Input:	Share	IDpreson	ID	*ZöZö	LIC
					
a. 					*!
b. 		*!	*	*	*
c. 			*!		
d. 	*!	*	**	*	
e. ☹ 					

A (20) táblázat alapján az (e) jelölt lesz optimális, ami nem a felszínen megjelenő alak. Ennek oka, hogy az (c)-ben a /v/ alulszabottan jelenik meg a felszínen. Ha ezt kiküszöböljük, akkor azt láthatjuk, hogy a valódi, beszédben megjelenő (c) alak és az (a) alak versenyez az (e) jelölttel. Hogy ezt megtegyük, szükség van egy olyan megszorításra, amely tiltja az alulszabott felszíni alakokat, valamint be kell sorolnunk a LICENCE(sonorant) megszorítást a hierarchia megfelelő helyére.

- (21) SPEC A szegmentumok nem lehetnek alulszabottak¹⁵.

ne sértse ezen megszorításokat, akkor az IDENTITY megszorításokat két-két megszorításra kell szétbontanunk: IDENTITY I-O és IDENTITY O-I. Ekkor ezek külön rendezhetők a hierarchiában, ami lehetővé teszi, hogy az IDENTITY O-I alacsonyra legyen rendezve, ami a kívánt hatást biztosítja (Ringen and Vago 1998).

¹⁴ Ezen megszorítás univerzálisságára utal, hogy a v hang több más nyelvben is hasonlóan vagy teljesen azonosan viselkedik, többek között például az oroszban és románban is.

¹⁵ Feltehető, hogy a megszorítás csakis a bináris jegyekre nézve alulszabott kimeneti alakokat tiltja, hisz nem várható el, hogy minden kimeneti alak minden unáris jegyre nézve megszábot legyen, hisz ez minden esetben teljes neutralizációhoz vezetne.

A (22) táblázat már az (21)-beli megszorítással együtt mutatja be a (20) táblázatban található alakok kiértékelését.

(22)	Input:	Share	IDpreson	LIC	SPEC	ID	*ZöZö
	re:v+tö:l / \ [+son] [-son]						
a.	re:v tö:l / \ [+son] [-son]			*!			
b.	re:vdö:l / \ [+son] [-son]		*!	*		*	*
c.	re:f tö:l [-son]					*	
d.	re:f dö:l [-son]	*!	*			**	*
e.	re:v tö:l / \ [0son] [-son]				*!		

A (22d) jelölt megsérti a legmagasabbra rendezett Share megszorítást, így kiesik. A (b) jelöltben a szonoráns magánhangzó előtti mögöttes /v/ zöngés [d]-ként jelenik meg a felszínen, így megsérti az IDpreson megszorítást. Az (a) és (e) jelöltek vagy a jogosítási megszorítást, vagy pedig a megszabottságra vonatkozó jelöltségi megszorítást sértik meg. Így a (22c) jelölt az optimális, amely megsérti ugyan az általános hűség megszorítást, ám csakis azért, hogy a magasabbra rendezett megszorításokat kielégítse.

Egy másik megszorítást is kell tennünk, hogy megakadályozzuk, hogy a /v/-n kívül más szegmentumok is váltogathassák a [szonoráns] jegy értékét.

(23) **IDENTITY-IO (sonorant)** A kimeneti alakban a szegmentumok azonos értékkel kell, hogy rendelkezzenek a [szonoráns] jegyre nézve a bementi alakban található megfelelő szegmentumokkal.

A következő táblázat azt szemlélteti, hogy a (23) megszorítás hozzáadásával más hangok nem változtathatják mögöttes [szonoráns] jegyüket. A /v/ hang azért van kivételes helyzetben, mert rá vonatkozik egy magasabbra rendezett megszorítás, amely megköveteli, hogy a /v/ szonoritását mindig a rákövetkező hang jogosítsa, azaz a /v/ azért sértheti meg (23)-at – illetve kényszerül a (23) megszorítás megsértésére –, hogy kielégítse a magasabbra rendezett LICENSE(sonorant) megszorítást¹⁶. A /v/ ezen viselkedését a (25) táblázat mutatja be¹⁷.

¹⁶ A /v/ hang, illetve a labiodentális réshangok különlegességére utal egyrészt Hayes (1996), aki azt állítja, hogy a labiodentális frikativák esetében a zöngés a jelöletlen és a zöngetlen a jelölt érték mivel ilyenkor a szájüreg talának tagolni képes felülete a lehető legnagyobb, így a szájüregben a legnyomás sokáig alacsonyabb mint a gégefő alatt. Ez a nyomáskülönbség zöngésséget eredményez. Másrészt a /v/ több nyelvben, például a szláv

(24)

Input:	Share	IDpreson	LIC	SPEC	ID(son)	ID	*ZöZö
he:t+ben / \ [-son] [-son]							
a. he:nben ¹⁸ / \ [+son] [-son]					*!	*	*
b. he:dben / \ [-son] [-son]						*	**
c. he:t ben / \ [-son] [-son]	*!						*
d. he:t ben / \ [0son] [-son]				*!	*		*

ID(son) >> ID

(25)

Input:	Share	IDpreson	LIC	SPEC	ID(son)	ID	*ZöZö
re:v+tö:l / \ [+son] [-son]							
a. re:vtö:l / \ [+son] [-son]			*!				
b. re:vdö:l / \ [+son] [-son]		*!	*			*	*
c. re:ftö:l / \ [-son]					*	*	
d. re:fdö:l / \ [-son]	*!	*			*	**	*
e. re:vtö:l / \ [0son] [-son]				*!	*		

A fenti megszorítás-hierarchia olyan esetekben is működik, amikor a /v/ az utolsó hang a mássalhangzótorlódásban, ahogy azt a (26) táblázat is mutatja:

nyelvekben is, történetileg w -ből jött létre. Rubach (1993) szerint a különböző nyelvek a változás különböző stádiumaiban vannak. Néhány nyelvben a /v/ már mindig frikativaként viselkedik, mint például a lengyelben, más nyelvekben, mint például az oroszban (vagy esetünkben a magyarban) azonban a változás még nem teljesen ment végbe: a /v/ néha szonoránsként, néha pedig obstruensként viselkedik.

¹⁷ Az ID(son) megszorítást az ID megszorítás fölé rendeztük, mivel azt tételezhetjük fel, hogy a specifikusabb megszorítások dominálják az általános megszorításokat.

¹⁸ A (24a) jelölt természetesen megszeréné az IDENTITY(nasal) megszorítás is.

(26)

Input:	Share	IDpreson	LIC	SPEC	ID(son)	ID	*ZöZö
<p> $\alpha:1 + v es$ $[-son][+son][+son]$ </p>							
<p>a.</p> <p> $\alpha:d ves$ $[-son][+son]$ </p>		*!	*			*	*
<p>b.</p> <p> $\alpha:f ves$ $[-son]$ </p>			*!		*	*	
<p>c.</p> <p> $\alpha:1 ves$ $[-son][+son]$ </p>							
<p>d.</p> <p> $\alpha:d ves$ $[-son][+son]$ </p>		*!				*	*
<p>e.</p> <p> $\alpha:R ves$ $[+son]$ </p>		*!			*	*	

A (26a), (d) és (e) jelöltek megsértik az IDpreson megszorítást, mivel a mögöttes /t/ a [szonoráns] jegy tengelyén az /e/ magánhangzó előtt helyezkedik el, hisz a /v/ nem rendelkezik ezzel a jeggyel. A (b) jelölt megsérti a jogosítási megszorítást, hiszen a /v/ – azaz a felszíni [f] – [szonoráns] jegyét nem a rákövetkező hang jogosítja, hanem a /v/-t megelőző t/. Így módon a valódi felszíni alak, a (26c) lesz az optimális.

(27)

Input:	LIC	SPEC	ID(son)
<p> $\ddot{o} v$ $[+son][+son]$ </p>			
<p>a.</p> <p> $\ddot{o} v$ $[+son][-son]$ </p>	*		*
<p>b.</p> <p> $\ddot{o} v$ $[+son]$ </p>	*		
<p>c.</p> <p> $\ddot{o} v$ $[+son][0son]$ </p>		*	*

A (27) táblázat a /v/ utolsó lehetséges helyzetét ábrázolja, amikor a hang szóvégi helyzetben jelenik meg. A helyzet érdekessége, hogy a két magasabbra rendezett ám egymáshoz képest rendezetlen megszorítás a LICENSE(sonorant) és a SPECIFY nem képes különbséget tenni a jelöltek között. Mindhárom jelölt megsérti az egyik megszorítást: az (a) és (b) jelölt esetében a [szonoráns] jegyét nem a /v/ jobb oldalán álló hang jogosítja, hanem vagy

maga a /v/, vagy pedig a /v/-t megelőző magánhangzó. A (c) jelölt ezt a megszorítást kielégíti, hisz alulszabott a [szonoráns] jegyre nézve. Emiatt viszont megsérti a hűség megszorítást. Az olvasóban felmerülhet, hogy miért nem választjuk ki az egyik megszorítást e kettő közül mint dominánst. Mivel lehetetlen megszorítási konfliktust találni – azaz olyan eseteket, amikor egy nem optimális jelölt a két megszorítás közül az egyiket, egy másik, optimális jelölt pedig a másikat sérti meg – lehetetlen megállapítani, hogy melyik megszorítás a domináns. Az optimális alakok mindig mindkét megszorítást ki fogják elégíteni a (27)-hez hasonló esetek kivételével. Mivel tehát a két magasabbra rendezett megszorítás megsértése egyenrangú, a döntés a hierarchia következő megszorítására hárul. A hűség megszorítás a (b) jelöltet preferálja, mivel ez megőrzi a [szonoráns] jegy mögöttes értékét.

A fennmaradó kérdés az, hogy a /v/ minden esetben [+szonoráns] lesz-e mögöttesen, azaz ezt az alakot preferálja-e minden esetben a Lexikon Optimalizáció elve. Ennek eldöntéséhez figyelembe kell vennünk azt az esetet is, amikor a /v/ mögöttesen [-szonoráns] vagy éppen alulszabott a jegyre nézve. Hasonlítsuk össze tehát a (25)-beli alakot három különböző bemeneti alakkal: (28)-ban a (25)-beli optimális jelölt látható, (29)-ben ugyanez az alak a bemenetben [-szonoráns], (30)-ban pedig alulszabott /v/-t tartalmazva.

(28)

Input:	Share	IDpreson	LIC	SPEC	ID(son)	ID	*ZöZö
<pre> rév+től / \ [+son] [-son] </pre>							
<pre> c. réf től [-son] </pre>					*	*	

(29)

Input:	Share	IDpreson	LIC	SPEC	ID(son)	ID	*ZöZö
<pre> rév+től / \ [-son] [-son] </pre>							
<pre> a. révtől / \ [+son] [-son] </pre>			*!		*	*	
<pre> b. révdől / \ [+son] [-son] </pre>		*!	*		*	*	*
<pre> c. réf től [-son] </pre>						*	
<pre> d. réf dől [-son] </pre>	*!	*				**	*
<pre> e. rév től / \ [0son] [-son] </pre>				*!	*		

(30)

Input:	Share	IDpreson	LIC	SPEC	ID(son)	ID	*ZöZö
rév+től / \ [0 son] [-son]							
a. révtől / \ [+son] [-son]			*!				
b. révdől / \ [+son] [-son]		*!	*				
c. réf től / \ [-son]						*	
d. réf dől / \ [-son]	*!	*					
e. rév től / \ [0son] [-son]				*!			

Ha összehasonlítjuk a három optimális alakot, a következőt kapjuk:

(31)

Input:	Share	IDpreson	LIC	SPEC	ID(son)	ID	*ZöZö
rév+től / \ [+son] [-son]							
réf től / \ [-son]					*!	*	

(32)

Input:	Share	IDpreson	LIC	SPEC	ID(son)	ID	*ZöZö
rév+től / \ [-son] [-son]							
réf től / \ [-son]						*	

(33)

Input:	Share	IDpreson	LIC	SPEC	ID(son)	ID	*ZöZö
rév+től / \ [0 son] [-son]							
réf től / \ [-son]						*	

Láthatjuk, hogy a (31)-beli alak kevésbé optimális, mint a másik kettő, mivel megsérti az IDENTITY(sonorant) megszorítást. A (32) és (33)-beli alakok ugyanazt az értékelést

kapják a hierarchiától. Közöttük egy olyan megszorítás dönthet, amely megköveteli, hogy a bemeneti alak ugyanazt az értéket tartalmazza a szegmentumok [szonoráns] jegyre nézve, mint a kimeneti alak, azaz egy kimenet-bemenet hűség megszorítást, ami éppen az ellentéte a (23) megszorításnak. Ez alapján a [réftől] alakhoz tartozó optimális lexikális reprezentáció a (32)-ben található. Ugyanemmiatt egy olyan esetben, amikor a /v/ szonoráns előtt helyezkedik el a Lexikon Optimalizáció alapján az optimális mögöttes alakban a /v/ [+szonoráns] lesz, míg szóvégi helyzetben mögöttesen alulszabottnak kell lennie a [szonoráns] jegyre nézve.

5. Konklúzió

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Petrova et al. (1998) által javasolt zöngességi tipológia a magyar nyelvre javasolt megszorítás-hierarchiáját alkalmazva és a fent javasolt további hűség és jelöltségi megszorításokat feltételezve a /v/ hang viselkedése a zöngességi hasonulásban megjósolható az optimalitás-elméletben. Ugyancsak megjósolható – minden további ad hoc feltételezés nélkül, pusztán az elmélet tulajdonságaiból következően –, hogy a /v/ mögöttesen alulszabott lesz-e vagy sem. Ennek érdekes következménye az eddigi javaslatoktól eltérően, hogy a /v/ bizonyos esetekben mögöttesen [+szonoráns], más esetekben [-szonoráns], megint másutt pedig alulszabott lesz a jegyre nézve. Ez azonban – s ezt fontos hangsúlyozni – nem egy tetszőleges feltevésen alapul, hanem az elmélet kényszeríti ki. Akármilyen mögöttes reprezentációból indulunk ki ugyanis, az optimális alakok fonetikailag azonosak lesznek. Így a nyelvelsajátításkor a legoptimálisabb jelöltet választja a nyelvelsajátító.

Bibliográfia:

- Beckman, J. 1995 "Shona Height Harmony: Positional identity and markedness," in Beckman et al 1995
- Beckman, J., L. Dickey, and S. Urbanczyk, (eds.) (1995) *UMOP 18: Papers in Optimality Theory*, GLSA, Amherst, MA.
- Harms, R. T. 1973 "Some non-rules of English," kézirat, Indiana University
- Hayes, B. 1996 "Phonetically driven phonology: The role of Optimality Theory and Inductive Grounding 1.," in Proceedings of the 1996 Milwaukee Conference on Formalism and Functionalism in Linguistics
- McCarthy, J. and A. Prince 1995 "Faithfulness and reduplicative identity," in Beckman et al. 1995.
- Petrova, O., Plapp, R., Ringen C., and Szentgyörgyi, Sz. 1998 "Constraints on Voice: an OT Typology", kézirat, University of Iowa
- Prince, A. and P. Smolensky 1993 *Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar*, Technical Report of the Rutgers Center for Cognitive Science, Rutgers University.
- Ringen, C. és R. Vago (1998) "Hungarian vowel harmony in optimality theory," *Phonology* 15.3, 393-416.
- Rubach, J. 1993 *The Lexical Phonology of Slovak*, Clarendon Press, Oxford
- Siptár P. 1994 "A mássalhangzók", in Kiefer, F ed. *Strukturális magyar nyelvtan, 2. Fonológia*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- Törkenczy M. 1994 "A szótag", in Kiefer, F ed. *Strukturális magyar nyelvtan, 2. Fonológia*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- Zsigri Gy. 1994 *Magyar mássalhangzószabályok*, PhD disszertáció, JATE, Szeged

KVANTITÁS VS. SZÓTAGMETSZET

Tipológiai különbségek a magyar és német magánhangzórendszer között¹

TRONKA KRISZTIÁN

Jelen dolgozatban a mind a német, mind a magyar nyelvben megtalálható, hagyományosan 'hosszú'-'rövid'-szembenállásnak nevezett magánhangzó-oppozícióval kívánok foglalkozni. Először röviden összefoglalom a 'hosszú' és 'rövid' magánhangzók közötti fonetikai különbségeket a németben és magyarban (1. fejezet), majd ebből kiindulva felvázolom a kérdéses magánhangzó-szembenállás tradicionális fonológiai elemzését, amely szerint mindkét nyelvben ugyanaz a kvantitatív kontraszt figyelhető meg (2. fejezet). Ezt követően bemutatom azokat a különbségeket, amelyek a két nyelv kérdéses magánhangzó-oppozíciója között megfigyelhetők, és amelyek alapján azok két különböző nyelvtípusba sorolhatók (3. fejezet). Végül pedig felvázolok egy reprezentációs lehetőséget, amely adekvát módon képes kifejezésre juttatni a két nyelv között fennálló tipológiai különbségeket (4. fejezet).

1 A német és magyar magánhangzó-oppozíció fonetikai leírása

1.1 A német 'hosszú'-'rövid' magánhangzópárok fonetikája

A német nyelv nem-redukált monoftongusai két csoportba oszthatók, amelyeket hagyományosan 'hosszú' és 'rövid' magánhangzóknak neveznek, és amelyek a (1) alatti 'hosszú'-'rövid' párokba állíthatók.

(1)	'Hosszú' magánhangzó	'Rövid' magánhangzó	Példák
	i:	ɪ	<i>Miete</i> 'bérlemény' vs. <i>Mitte</i> 'vminek a közepe'
	y:	ʏ	<i>Hüte</i> 'kalapok' vs. <i>Hütte</i> 'kunyhó'
	e:	ɛ	<i>Beet</i> 'ágyás' vs. <i>Bett</i> 'ágy'
	ø:	ɔ	<i>Höhle</i> 'barlang' vs. <i>Hölle</i> 'pokol'
	o:	ɔ	<i>Ofen</i> 'tűzhely' vs. <i>offen</i> 'nyílt'
	u:	ʊ	<i>Ruhm</i> 'dicsőség' vs. <i>Rum</i> 'rum'
	a:	ʌ	<i>Staat</i> 'állam' vs. <i>Stadt</i> 'város'
	ɛ:	–	<i>Dämon</i> 'démon'

A 'hosszú'-'rövid'-párosítás szempontjából – mint ahogy az (1) alatti táblázatból kiderül – a német magánhangzó-állománynak akad néhány problematikus eleme. A legszembetűnőbb az [e:] hang, amelynek a hagyományos fonetikák ill. fonológiák szerint nincs rövid párja, és amely ezáltal nem vesz részt a párosításban. Az ebből adódó problémákra a 2.2 szakaszban, a kérdéses német magánhangzó-oppozíció fonológiai tárgyalásánál még visszatérünk. Ugyancsak problematikusnak tekinthető a két *a*-hang: az azonos IPA-szimbólum [a] használata az (1)

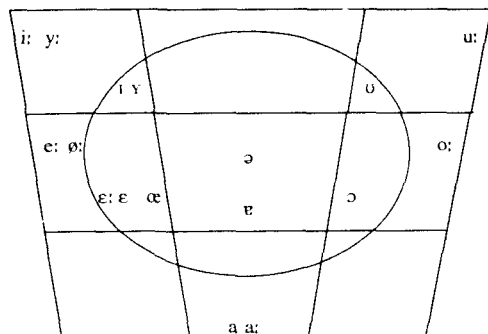
¹ Jelen dolgozat az FKFP 0330/1997 számú pályázat támogatásával készült. Köszönettel tartozom Siptár Péternek (ELTE), Kovács Magdolnának (DE) és Jiří Pitárskýnak (DE), akik megjegyzéseikkel és javaslataikkal nagy segítséget nyújtottak a kézirat elkészítésében.

alatti táblázatban azonos fonetikai minőségre utal, ami viszont ezeknek a magánhangzóknek a kivételes státuszát jelentené. A német fonetikai és fonológiai irodalomban e tekintetben nincs egyetértés: míg egyes szerzők a két *a*-hangot azonos vagy közel azonos minőségűnek tekintik, addig mások a többi pár magánhangzóihoz hasonló (vagy azzal épp ellentétes) különbséget tételeznek fel a 'hosszú' és 'rövid' *a* között. Ezt a kérdést ezen a helyen szeretnénk nyitva hagyni, és az *a*-hangok fonetikai problémájára a szakasz végén részletesebben kitérni.

A két magánhangzó-osztály tagjai között két fonetikai különbség figyelhető meg. Egy sor kísérlet bizonyítja (MEYER 1904, FISCHER-JØRGENSEN 1969 stb.), hogy a 'hosszú' német magánhangzók nagyjából kétszer olyan hosszú időtartamúak, mint 'rövid' párjuk.² Emellett azonban jelentős minőségbeli különbség is megállapítható közöttük. Erre a minőségbeli különbségre tradicionálisan az EDUARD SIEVERS által bevezetett *feszesség* terminussal szokás hivatkozni, amely mögött az az intuitív elképzelés húzódik meg, hogy a hosszú magánhangzók az artikulációs izomzat nagyobb feszességi fokával képződnek, mint a rövidiek (vö. SIEVERS 1901⁵: 98f). Mivel azonban a SIEVERS által feltételezett izomműködésbeli különbség igazolására eddig nem végeztek EMG-kísérleteket³, a *feszesség* fonetikai jegy pusztán deskriptív jellegűnek tekinthető.

Az (1) alatt felsorolt magánhangzó-párok tagjai közötti minőségbeli különbséget gyakran nyíltságbeli különbségként értelmezik. Eszerint a rövid német magánhangzók az állkapocs nagyobb nyitásszögével ill. alacsonyabb nyelvállással képződnek, mint hosszú párjuk, ami világosan leolvasható pl. WÄNGLER (1964) röntgenfelvételeiről ill. az ezek alapján készült sematikus ábráról is. Ennek az artikulációs különbségnek megfelelően a 'hosszú' magánhangzókat 'zárt-
nak', a 'rövideket' 'nyíltak' szokás nevezni. A magánhangzó-párok tagjai közötti nyíltságbeli különbség akár egy teljes nyelvállásbeli fokozatnyi is lehet, sőt azt meg is haladhatja, azaz egy rövid *i* adott esetben a hosszú *e*-nek megfelelő nyelvállással ill. állkapocsnyitásszöggel képződik. Erre az artikulációs jelenségre már MEYER (1913) is felhívta a figyelmet.⁴

1. ábra Magánhangzótrapez. A teljes és redukált német monoflongusok sematikus ábrázolása a vízszintes és függőleges nyelvmozgás által meghatározható artikulációs térben. A körön belül a centralizált, a körön kívül a nem centralizált (periferikus) magánhangzók találhatók.

A felső és középső nyelvállású rövid magánhangzók hosszú párjukhoz képest értelmezett nyíltabb artikulációja e magánhangzók függőleges irányú centralizáltságaként értelmezhető. A fent említett röntgenfelvételek ugyanakkor azt is elárulják, hogy a

² Ezt az arányt a fent említett szerzők izoláltan ejtett szavak vizsgálatánál állapították meg. ZWIRNER & ZWIRNER (1937), HEIKE (1969) stb. folyamatos szövegeken végzett időtartamvizsgálatai ezzel szemben valamivel alacsonyabb arányt konstataáltak. A két arány közötti különbség RAMERS (1988: 195) szerint arra vezethető vissza, hogy izolált szavak ejtésénél a lassabb beszédtempó növeli az időtartamkülönbséget.

³ Elektromyografikus kísérletek eddig kizárólag az angol magánhangzók képzésénél tapasztalható izomfeszültség mérésére hajtottak végre. Ugyanakkor ezek a vizsgálatok sem tudtak egyértelműen pozitív választ adni arra a kérdésre, hogy az angol magánhangzók feszes vs. laza képzése ill. az artikulációs izomzat különböző mértékű megfeszítettsége között van-e összefüggés. A kérdéses EMG-vizsgálatokról rövid áttekintést nyújt RAMERS (1988: 129ff.) és BECKER (1998: 44f).

⁴ Az ebből adódó fonológiai problémára a 2.2 szakaszban még kitérünk.

centralizáltsági tendencia vízszintes irányban is megfigyelhető a németben. Így tehát megállapítható, hogy – az *a*-hangok figyelmen kívül hagyásával – a német rövid magánhangzók hosszú párjukhoz képest az artikulációs tér centruma (nyugalmi pozíciója) közelében képződnek.⁵ Ennek az artikulációs különbségnek az értelmében a 'rövid' magánhangzokat 'centralizáltak' a 'hosszúakat' pedig 'decentralizáltak' vagy 'periferikusnak' nevezik. A 'hosszú' és 'rövid' magánhangzók artikulációs térben való elhelyezkedését az 1. ábra (előző oldal) szemlélteti.

Az artikulációs tér és a magánhangzók első két formánsértéke által meghatározható akusztikai tér korrelációja alapján elvárható, hogy a rövid magánhangzók artikulációs centralizáltsága akusztikai centralizáltsággal járjon együtt (azaz az elől képzett rövid magánhangzók hosszú párjukhoz képest alacsonyabb, a hátul képzett rövid magánhangzók hosszú párjukhoz képest magasabb F_2 -értékkel, az alsó nyelvállású rövid magánhangzók hosszú párjukhoz képest alacsonyabb, a nem-alsó nyelvállású rövid magánhangzók hosszú párjukhoz képest magasabb F_1 -értékkel rendelkezzenek). A német vokalizmus több akusztikai vizsgálata (pl. FLIFLET 1962, JØRGENSEN 1969a, RAUSCH 1972 stb.) pontosan ezt az összefüggést támasztja alá. Így tehát a hosszú és rövid magánhangzók közötti minőségbeli különbség nagy biztonsággal azonosítható a rövid magánhangzók hosszúakhoz képest értelmezett artikulációs és akusztikai centralizáltságával.

Végül térjünk ki a két német *a*-hang fonetikai problémájára. Mint ahogy a szakasz elején említettük, a fonetikai ill. fonológiai szakirodalomban nincs egyetértés atekintetben, hogy a 'hosszú' és 'rövid' *a* között fennáll-e valamilyen minőségbeli különbség. Míg egyes szerzők szerint a két *a* hang között nincs szignifikáns minőségbeli eltérés, addig mások szerint a két *a* nemcsak időtartamban, hanem minőségben is különbözik egymástól: a hosszú *a* [a:] nyílt és hátul képzett, a rövid *a* [a] zárt és elől képzett magánhangzó.⁶ A konszenzus hiánya a két mértékadó kiejtési szótár eltérő jelölési konvenciójában is tükröződik: míg a DUDEN (vö. MANGOLD et al. 1990) a két *a* között pusztán időtartambeli különbséget tételez fel, és mindkettőt az [a] IPA-szimbólummal jelöli, addig a *Großes Wörterbuch der deutschen Aussprache* (vö. KRECH et al. 1982) két *a*-minőségből indul ki, és konzekvensen két különböző transzkripciósi jelet ([a] ill. [a:]) alkalmaz.

Az *a*-hangok kérdésének megválaszolásához jó kiindulópontot nyújthatnak az eszközfonetikai vizsgálatokról beszámoló tanulmányok. A WÄNGLER (1964) nyelvi atlaszának 15. és 16. tábláján található röntgenfelvételek ill' sematikus ábrák nagy fokú nyíltságbeli és minimális vízszintes nyelvállásbeli különbségről tanuskodnak, noha a szerző a német hangállományt taglaló részben a két *a*-minőség közötti elsődleges különbségnek pont ez utóbbit adja meg (vö. 42). WÄNGLER (1964) tábláival szemben VALACZKAI (1981) II. és III. sematikus ábráján ugyanakkor egy ennél jóval kisebb nyíltságbeli különbség látható, a vízszintes nyelvállás tekintetében pedig éppenhogy semmilyen eltérés sem.⁷ RAUSCH (1972), NARAHARA & SHIMODA (1977), RAMERS (1988) és JACOBS et al. (1993) akusztikai vizsgálataiból a két német *a*-hangra nézve a következő kép bontakozik ki: a) a 'rövid' *a* alacsonyabb első formánsértékkel rendelkezik, mint 'hosszú' párja, amiből az artikuláció és akusztikum fentebb említett korrelációja alapján a 'rövid' magánhangzó zártabb artikulációjára lehet következtetni, b) a két *a*-hang kö-

⁵ Erre a képzésbeli különbségre talán legkorábban – mint ahogy JØRGENSEN (1969a: 223) rámutat – TECHMER (1884) hívta a figyelmet fel.

⁶ Ez utóbbi elemzés szerint tehát az időtartam és a nyíltság többi magánhangzónál fennálló korrelációja (azaz: hosszú-zárt ill. rövid-nyílt) az *a*-hangoknál megfordul, ami ugyan a nyíltsággal szemben ellenkező irányú, de jól beilleszthető a centralizáltsági koncepcióba.

⁷ Ez a megítélésem szerint minimális különbség a szerző számára ugyanakkor elegendőnek bizonyul két *a*-minőség feltételezéséhez, ahogyan ez a különböző transzkripciósi jelek használatából kiderül.

zött igen minimális F_2 -különbség állapítható meg, ami alapján kétségbe vonható egy elől és hátul képzett a -minőség feltételezésének létjogosultsága; c) a rövid és hosszú a közötti akusztikai különbség mértéke jóval kisebb az összes többi magánhangzópár tagjai közt megállapítható akusztikai különbségnél; d) a két a közötti akusztikai különbség mértéke ezen kívül beszélőnként is jelentősen ingadozik. Az akusztikai vizsgálatok eredményei két táborra oszthatók a fonetikusokat: míg egyesek (pl. RAMERS 1988) bizonytalanok a két német a közötti akusztikai különbségek relevanciáját illetően, addig mások (pl. NARAHARA & SHIMODA 1977) definitíve amellelt foglalnak állást, hogy azok nem tekinthetők szignifikánsnak. Az idézett vizsgálatok fentebb c)-vel ill. d)-vel jelölt eredményei megítélésem szerint ez utóbbi álláspontot erősítik meg: a két a hang közötti akusztikai különbség minimális mértéke ill. ennek beszélőnkénti nagyfokú ingadozása alapján nem valószínű, hogy a két német a közötti különbségtételben jelentős szerepet játszik a hangszinbeli eltérés. Ezt a megállapítást támasztják alá a német magánhangzók percepciókísérletei is, amelyek során a kísérletet végzők arra a kérdésre keresik a választ, hogy kísérleti személyeik milyen hangként azonosítanak egy mesterségesen (pl. szalagvágási technikával vagy digitálisan) megnyújtott ill. megrövidített magánhangzót. HEIKE (1969) ill. (1970), WEISS (1976) és SENDLMEIER (1981) ilyen tárgyú kísérleteikben megállapítják, hogy a két a hang között a kísérleti személyek túlnyomó többsége kizárólag az időtartam alapján tesz különbséget, míg a többi magánhangzópár tagjai között vagy elsődlegesen az akusztikai minőség vagy pedig az akusztikai minőség és az időtartam alapján.⁸

Az idézett eszközfonetikai vizsgálatok eredményei alapján tehát elmondható, hogy a 'rövid' és 'hosszú' a -hang között ugyan kimutathatók bizonyos minőségbeli különbségek, de egyrészt ezek mértéke jóval kisebb, mint a többi magánhangzópár tagjai között fennállók ill. beszélőnként jelentősen ingadozik, másrészt ezek a különbségek perceptíve nem tekinthetők szignifikánsnak. Mindezek tükrében célszerűnek tűnik a németben egyetlen a -minőséggel számolni, és azt a DUDEN-konvenciónak megfelelően az [a] IPA-szimbólummal jelölni (1. ábra)

1.2 A magyar 'hosszú'-'rövid' magánhangzópárok fonetikája

A magyar nyelv magánhangzói két csoportba oszthatók, amelyeket hagyományosan 'hosszú' és 'rövid' magánhangzónak szokás nevezni, és amelyeket a (2) alatti 'hosszú'-'rövid' párokba szokás állítani.

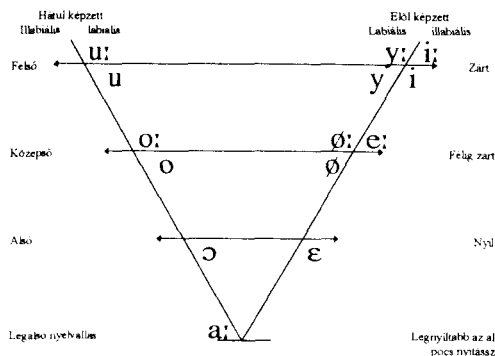
(2)	'Hosszú' magánhangzó	'Rövid' magánhangzó	Példák
	i:	i	<i>bírok vs. birok</i>
	y:	y	<i>fűlnek vs. fülnek</i>
	ø:	ø	<i>tőr vs. tör</i>
	o:	o	<i>pór vs. por</i>
	u:	u	<i>szúrok vs. szurok</i>
	e:	ɛ	<i>kén vs. ken</i>
	a:	ɔ	<i>váló vs. való</i>

⁸ Megemlítendő ugyanakkor, hogy HEIKE (1972) kizárólag az a -hangok percepcióját vizsgáló kísérlete során arra az eredményre jut, hogy a 'rövid' és 'hosszú' a azonosításában tendenciózusan az akusztikai minőség is szerepet játszik: az 'elől képzett' /a/ eszerint perceptív rövidecséggel korrelál és ezáltal nagyobb időtartamértékekkel kompenzálható, míg a 'hátul képzett' /a/-ra ennek ellenkezője érvényes (vö. 728).

A két magánhangzó-osztály tagjai között – hasonlóan a némethez – a magyarban is két fonetikai különbség állapítható meg. Egy sor időtartamvizsgálat (vö. MEYER & GOMBOCZ 1909, POIROT 1916⁹, SZABÓ 1938⁹, MAGDICS 1966 stb.) igazolja, hogy a (2) alatt felsorolt két magánhangzóosztály tagjai között időtartambeli különbség áll fenn, noha – ahogy azt KASSAI (1979: 35f) az egyes kísérleti eredmények összehasonlítása során megjegyzi – ez a különbség a 20. század eleje óta fokozatosan csökkenő tendenciát mutat.

Emellett azonban – legalábbis bizonyos magánhangzó-párok tagjai között – minőségbeli különbség is konstatalható. A legnagyobb minőségbeli eltérés az [a:] vs. [ɔ] illetőleg az [e:] vs. [ɛ] párok esetében áll fenn. Az [a:] és [ɔ] között "az eltérés az, hogy a rövid hang alsó nyelvállású enyhén labializált, a hosszú pedig legalsó nyelvállású illabialis" (KASSAI 1979: 22). Az [e:] és [ɛ] között "egy teljes fok az eltérés a nyelvállás tekintetében: az /ɛ/ alsó, az /e:/ középső nyelvállású" (ibid).

Ugyanakkor a többi öt magánhangzó-pár tagjai között is észlelhető bizonyos minőségbeli különbség, amelyre hagyományosan SIEVERSRE ill. SWEETRE visszamenőleg az artikulációs izomzat megfeszítettségével (*feszés* a 'hosszú' és *laza* a 'rövid' magánhangzóknál) ill. a nyelvhat feldomborodásának (konvexitásának), ill. ebből következően az artikulációs nyílás szélességének mértékével (*szűk* a 'hosszú' és *széles* a 'rövid' magánhangzóknál) szokás hivatkozni (vö. DEME 1961: 70, KASSAI 1994: 613, stb.). A feszességi fonetikai jegy ellen ugyanaz az érv hozható fel a magyarban, mint a németben: mivel eddig egyetlen EMG-kísérletet sem végeztek a magyar magánhangzók képzésénél feltételezett artikulációs feszesség megállapítására, a 'feszesség' legfeljebb deskriptív fonetikai jegyként értelmezhető. Hasonlóképpen pusztán deskriptív címkének tekinthető a SWEETRE visszavezethető 'artikulációs szélesség' terminus is, ha elfogadjuk BECKER (1998: 40) álláspontját, amely szerint az idevágó vizsgálatok hiányában kétségbe

2. ábra A magyar magánhangzók ábrázolása a magánhangzó-háromszögben

vonható, hogy a kérdéses magánhangzó-osztályok közötti akusztikai különbségeikért egyedül a nyelvhat konvexitása lenne felelős, és a nyelv feldomborodásának mértékénél nem inkább egy véletlen kísérőjelenségről van szó.

Az artikulációs izomzat feszességén ill. a nyelv feldomborodásának mértékén túl a kérdéses öt magyar magánhangzó-pár tagjai között a fonetikai irodalom feltételez egy a némethez hasonló nyíltságbeli különbséget, amely szerint "a rövid magánhangzót alacsonyabb nyelvállással képezzük, mint a megfelelő hosszú magánhangzót, mégpedig annál inkább, minél nyíltabb a magánhangzó-pár" (KASSAI 1994: 613). Ez a nyíltságbeli különbség kifejezésre jut a magyar magánhangzók hagyományos magánhangzó-háromszögben történő ábrázolásában is, ahol a kérdéses 'rövid' magánhangzók 'hosszú' párjuk alatt helyezkednek el (2. ábra).

MAGDICS (1965) akusztikai elemzése során megállapítja, hogy a magyar 'rövid' magánhangzók 'hosszú' párjukhoz képest az első két formánsérték alapján meghatározható akusztikai térben mind vízszintes, mind pedig függőleges irányban centralizáltaknak tekinthetők, noha ez

⁹ Idézi KASSAI (1979: 25ff.).

a centralizáltság – WODARZ & WODARZ-MAGDICS (1971) MAGDICS (1965)-re épülő kontrasztív vizsgálata szerint – a magyarban jóval kisebb mértékű, mint a németben. Némiképpen eltérő eredményre jut a magyar rövid és hosszú magánhangzók akusztikai térben való elhelyezkedése tekintetében ugyanakkor KOVÁCS (1998): vizsgálati eredményei "TARNÓCZY (1965) azon megállapítását támasztják alá, amely szerint a felsőnyelvállású (sic!) párok akusztikai minősége gyakorlatilag azonosnak tekinthető" (KOVÁCS 1998: 39), míg a középső nyelvállású rövid magánhangzók akusztikailag valóban centralizáltabbak hosszú párjuknál. KOVÁCS (1998) percepciósi kísérlete pontosan ezt az összefüggést ábrázolja: míg a felső nyelvállású magánhangzók körében a 'hosszú'-'rövid'-különbségtétel kizárólag az időtartam alapján történik, addig a középső nyelvállásúak esetében az időtartam mellett a minőség is bír némi befolyással. Ez az eredmény annál is inkább elfogadhatóbb, mint MAGDICS (1965)-é, mivel összhangban áll a magyar magánhangzók fentebb ismertetett artikulációs sajátágaival, ha szem előtt tartjuk az artikulációs és akusztikai tér – korábban ugyancsak említett – korrelációját.

1.3 Összegzés

A fonetikai vizsgálatok eredményei a következőképpen foglalhatók össze. A 'hosszú' és 'rövid' magánhangzók között a németben az időtartam-különbségeken túl nagy bizonyossággal megállapítható egy artikulációs és akusztikai centralizáltság. Ez alól pusztán az *a*-hangok alkotnak kivételt: ezek között a minőségbeli különbség perceptíve nem tekinthető szignifikánsnak. A 'hosszú' és 'rövid' magánhangzók között a magyarban az időtartam-különbségeken túl az *a*- és *e*-hangok esetében jelentős, a középső nyelvállású *o*- és *ö*-hangoknál egy ettől jóval gyengébb minőségbeli különbség konstatalható, míg a felső nyelvállású *i*-, *ü*- és *ú*-hangoknál minimális, perceptíve nem szignifikáns hangszínbeli különbség állapítható meg.

2. A magyar és német magánhangzó-szembenállás mint kvantitásoppozíció

2.1 A magyar kvantitásoppozíció

Az 1.2 szakaszban láthattuk, hogy a (2) alatti magyar magánhangzó-párok fonetikailag nem viselkednek egységesen: noha minden pár tagjai között fennáll az időtartambeli különbség, a minőségbeli eltérés szempontjából azonban jelentős különbségek találhatók az egyes párok között. Ez alapján felmerül a kérdés, hogy egyáltalán motiváltak tekinthető-e a (2) alatti párosítás ill. egy-egy természetes osztályt alkotnak-e a fentebb 'hosszú' ill. 'rövid' címkével ellátott magyar magánhangzók. A helyesírási konvención túl, amely a 'hosszú' magánhangzókat jelölő grafémákat egységes diakritikus jellel látja elő, a (2) alatti párosítás mellett NÁDASDY & SIPTÁR (1994: 57f) alapján bizonyos morfológiai folyamatok hozhatók fel érvként, amelyek során számos fő valamely 'hosszú' magánhangzója bizonyos toldalékok (pl. a többes szám -k jele vagy az -izál képző) előtt 'megrövidül'. A (3) alatti példák jól mutatják, hogy a kérdéses alternációban valamennyi magyar magánhangzó-pár részt vesz, függetlenül attól, hogy tagjai között fennáll-e valamilyen minőségbeli különbség, így a (2) alatti magánhangzó-párosítás fenntartható.

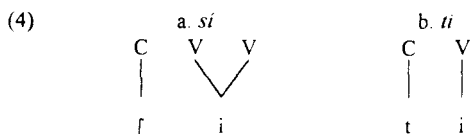
(3) Tőmagánhangzó-rövidülés (NÁDASDY & SIPTÁR 1994: 58 alapján)

víz	–	vizek	analízis	–	analízál
tűz	–	tűzek	miniatűr	–	miniatűrízál
út	–	utak	úr	–	urízál
tő	–	tövek	pasztőröz	–	pasztőrízál
ló	–	lovak	agónia	–	agonízál
kéz	–	kezek	prémium	–	premízál
nyúr	–	nyarak	kanális	–	kanalízál

A magyar nyelv fonológiai leírásánál gyakorlatilag egyetértés figyelhető meg atekintetben, hogy a magyar magánhangzórendszerben kvantitásoppozíció áll fenn, azaz az időtartam disztinktív, míg a minőségbeli különbségek járulékos jegyeknek tekinthetők (vö. DEME 1971, VAGO 1980, NÁDASDY & SIPTÁR 1994 stb.). NÁDASDY & SIPTÁR (1994: 78ff.) ugyanakkor fontolóra veszi a kérdéses magánhangzó-oppozíció tisztán kvalitatív kontrasztként történő leírásának lehetőségeit, amelyeket aztán elégtelennek talál és elvet.

A kvalitatív elemzés egyik lehetősége az *a-* és *e-*hangokból indul ki: a rövid [ɔ] és hosszú [a:] ill. a rövid [e] és hosszú [e:] között olyan nagy mértékű hangszínbeli különbség áll fenn, hogy a 'hosszú'-'rövid'-szembenállás leírása nem igényel külön fonológiai hosszúsági jegyet, a kvalitatív jegyek nyalábja már önmagában kifejezésre juttatja a kérdéses különbséget. Ugyanakkor a szerzők szerint két érv is szól ez ellen a megoldás ellen. A rövid [ɔ] és rövid [e] ill. a hosszú [a:] és hosszú [e:] egyrészt nem rendelkezik közös kvalitatív jegyekkel, ami viszont jelentősen megnehezíti pl. a *fa-fát, kefe-kefét* típusú alternáció (az ún. nyíltmagánhangzó-nyúlás, NYMNY) egységes leírását. Másrészt pedig ez a tisztán kvalitatív elemzés aligha vihető át a többi 5 magánhangzópárra: még ha a középső nyelvállású 'hosszú' és 'rövid' magánhangzók közötti fonetikai különbségek fonologizálhatók is lennének, egy hasonló megoldás a felső nyelvállású magánhangzók esetében motiválatlannak tűnne.

A kvalitatív elemzés másik lehetősége a középső nyelvállású 'hosszú' és 'rövid' magánhangzók között fennálló feszességbeli/centralizáltságbeli különbségre épül (l. fent), amely lehetővé teszi egy [$\pm$ feszes] jegy bevezetését. Ez a fonológiai jegy ugyanakkor az alsó nyelvállású (*a-* és *é-*) magánhangzók esetében pusztán absztrakt jegyként lenne értelmezhető, amely fonetikai interpretációs szabályokat tenne szükségessé. A felső nyelvállású (*i-*, *ü-* és *ú-*) hangok körében ez a megoldási javaslat viszont önkényesnek tűnne: a kvalitatív jegy választása semmilyen előnnyel nem járna a kvantitatív jegyével szemben. Ennél fogva a szerzők mindkét tisztán kvalitatív leírasi lehetőséget elvetik, és a kérdéses magyar magánhangzó-oppozíció kvantitáskontrasztként történő elemzése mellett szállnak síkra, amelyet (pl. VAGO 1980 bináris disztinktív jegyes ábrázolásával szemben) a CV-fonológia konvencióinak megfelelően az időzítési tengely segítségével reprezentálnak (ld. 4).

2.2 A német kvantitásoppozíció

Az 1.1 szakaszban láthattuk, hogy az (1) alatti német magánhangzópárok tagjai között (az *a*-hangok kivételével) az időtartambeli különbségen túl jelentős minőségbeli különbség is fennáll, amely többek között az állkapocs nyitásszögében ill. a függőleges nyelvállásban nyilvánul meg. E szerint a 'rövid' magánhangzók 'hosszú' párjukhoz képest egy teljes nyelvállás- ill. állkapocsnyitásszög-fokozatbeli különbséggel képződnek, aminek következtében a felső nyelvállású 'rövid' [ɪ], [ʏ] ill. [ ] a középső nyelvállású 'hosszú' [e:], [ø:] ill. [o:] minőségével rendelkezik. A felső nyelvállású 'rövid' és középső nyelvállású 'hosszú' magánhangzók minőségbeli hasonlóságának perceptív relevanciájára a fentebb már idézett HEIKE (1969) ill. (1970), WEISS (1976) és SENDLMEIER (1981) percepciós kísérletei mutatnak rá: egy mesterségesen megnyújtott [ɪ]-, [ʏ]- ill. [ ]-hangot a kísérleti személyek túlnyomó többsége a megfelelő középső nyelvállású 'hosszú', egy mesterségesen megrövidített [e:]-, [ø:] ill. [o:]-hangot pedig a meg-

felelő felső nyelvállású 'rövid' magánhangzóként érzékelt. Ennek az összefüggésnek a figyelembevételével felállítható az (5) alatti pusztán a kvantitatív különbségekre épülő német magánhangzórendszer.

(5) Tisztán kvantitatív magánhangzórendszer

Előlső		Centrális magánhangzók	Hátul s ó magánhangzók	Nyelvállás
Kerekítetlen magánhangzók	Kerek magánhangzók			
i:	y:		u:	felső
e: I	ø: Y		o:	középső
ɛ: ɛ			ɔ	alsó
		a: a		legalsó

Ezek alapján felmerül a kérdés, hogy mi motiválja az (1) alatti német magánhangzó-párosítást a vele konkuráló (5) alattival szemben. JØRGENSEN (1969a: 220) számára az (5) alatti magánhangzórendszer ellen elegendő pusztán annak kevésbé kielégítő szisztematikusságára ill. a gyakorlati pedagógiai alkalmazásával együtt járó problémákra hivatkozni. RAMERS (1988: 157f. ill. 220f.) és BECKER (1998: 34f) ezzel szemben több érvet is felhoz az (5) alatti javaslattal szemben ill. az (1) alatti mellett:

- (6)
- Míg az (5) alatti rendszer négy nyelvállásbeli fokozatot különít el, addig az (1) alatti pusztán hármat.
  - Az (5) alatti rendszerben a rövid magánhangzók természetes osztályát csak körülményesen ('nem felső nyelvállású rövid magánhangzókként') lehetne definiálni.
  - Az (5) alatti rendszer nem teszi lehetővé az idegen szavak hangsúlytalan nyílt szótagjaiban lejátszódó redukciók leírását, amelyek során pl. egy feszes/decentralizált rövid [e] laza/centralizált [ɛ]-vé (és nem [ɪ]-vé) redukálódik (vö. $R[e]port > R[ɛ]port$). Ennek a rendszernek a feltételezése ugyancsak nem alkalmas a formaszavakban lejátszódó redukciók leírására (vö. $die [di:] > [dɪ]$).
  - Az (5) alatti magánhangzórendszer [e:]-[ɪ]-párosításával nehezen lenne magyarázható, hogy a hangsúlytalan feszes/decentralizált [e] (vö. $[e]gal$) ill. laza/centralizált [ɛ] (vö. $Z[ɛ]nsur$) sokkal gyakrabban redukálódik svává, mint a hangsúlytalan laza/centralizált [ɪ].
  - Nem hagyható figyelmen kívül a német helyesírási rendszer sem, amely pl. a 'hosszú' és 'rövid' *i* lejegyzésére ugyanazt a grafémát (<i>) használja.
  - A nyelvbotlások is inkább az (1) alatti párosítást támasztják alá, így pl. nagyon gyakoriak a $B[o:]tsch[a]ft > B[o:]tsch[ɔ]ft$ ill. a $So s[ɪ:]ht das Gl[y]ck der Ehe aus > So s[y:]ht das Gl[y]ck der Ehe aus$ típusúak.

A (6) alatt felsorolt érvek tehát a 'hagyományos', (1) alatti magánhangzórendszer fenntarthatósága mellett szólnak.

Az 1.1 szakaszban említést tettünk a hosszú /e:/ fonológiai problémájáról. Ennek a hagyományosan hosszú, laza/centralizált magánhangzóként számon tartott fonémának a rend-

szerbe illesztése több szerző szerint zavarja a német magánhangzórendszer szimmetriáját¹⁰: a hagyományos fonológiai leírás szerint egyrészt nincs rövid párja, másrészt pedig ez az egyetlen hosszú, centralizált német magánhangzó. BECKER (1998: 22) ezzel szemben kísérletet tesz a német magánhangzórendszer harmonizálására. Javaslatában az /e:/-t (hasonlóan pl. WURZEL 1981-hez vagy WIESE 1996-hoz) alsó nyelvallású fonémaként értelmezi. Mivel pedig az alsó nyelvallású *a*-magánhangzók körében a feszesség/centralizáltság nem értelmezhető (ld. az 1.1 szakaszt), ezért elvárható, hogy az ugyancsak alsó nyelvallású /e:/ minőségileg ne különbözzék rövid párjától. A szerző szerint így az [e:] rövid párja a vele azonos minőségű [e], azaz a középső nyelvallású [e:] és az alsó nyelvallású [e:] rövid párja egybeesik.¹¹ BECKER (1998) javaslata szerint tehát a német magánhangzórendszer a következő 'hosszú'-'rövid' párokat tartalmazza:

(7)

Előlső		Centrális magánhangzók	Hátul ső magánhangzók	Nyelvallás
Kerekítetlen magánhangzók	Kerek magánhangzók			
ĩ: I	y: Y		u:	felső
e: ε	ø:		o: ɔ	középső
ɛ: ε		a: a		legalsó

A német fonológiai irodalom talán egyik legvitatottabb kérdése, hogy az (1) alatti két magánhangzóosztály között milyen jellegű kontraszt áll fenn. A két legismertebb koncepció a kérdéses német magánhangzó-oppozíciót kvantitatív ill. kvalitatív kontrasztként írja le.

Ez utóbbi elemzés mellett legpregnansabban MOULTON (1962: 64ff.) érvel, aki megállapítja, hogy a hangsúlyos szótagokban az időtartam és a hangszín egymással korrelál, ugyanakkor a hangsúlytalan szótagokban az időtartam kiegyenlítődik, de a hangszínbeli különbségek fennmaradnak. Ebből a szerző a minőségbeli különbség fonológiai relevanciájára következtet.

MOULTON érve azonban csak akkor fogadható el, ha mindkét megállapítása igazolható, azaz a következő két feltétel teljesül:

- (8) a) a hangsúlyos szótagokban az időtartam és a hangszín minden magánhangzó esetében korrelál ill.
b) a hangsúlytalan szótagokban egyáltalán fennáll a magánhangzó-oppozíció.

Az első feltétellel kapcsolatban az *a*-hangok fonetikai tulajdonságai bírnak jelentőséggel. Mint ahogy az 1.1 szakaszban részletesen kifejtettük, a németben a hosszú és rövid *a*-magánhangzó között minimális, perceptive elhanyagolható hangszínbeli különbség figyelhető meg. Ennek a felismerésnek az alapján tehát kijelenthető, hogy a (8a) alatt említett első feltétel a németben nem teljesül.

Több szerző érvel amellett, hogy a németben a (8b) alatti feltétel sem teljesül, azaz a hangsúlytalan pozícióban nem áll fenn a kérdéses magánhangzó-oppozíció, hanem a feszes és laza magánhangzók kiegészítő eloszlásban állnak egymással (vö. HINDERLING 1982, RAMERS 1988 stb.). A legutóbbi és legrészletesebb vizsgálatot tartalmazó BECKER (1998) eredményei a

¹⁰ MOULTON (1962: 68) például a következőképpen fogalmaz: "this /e:/ is not well integrated into the German vowel system".

¹¹ Hasonlóan érvel VENNEMANN (1991) is.

következésképpen foglalhatók össze (vö. 98f.). A feszes és laza magánhangzók hangsúlytalan pozícióban allofonikus eloszlást mutatnak: a feszes magánhangzók nyílt, a lazák zárt szótagban fordulnak elő (vö. (9)). Az egyes beszélők ejtésében fellelhető kevés számú "minimálpár" (vö. (10)) meglete az íráskép fonologizálásával magyarázható: az (10) alatti táblázat második oszlopában található szavakban a mássalhangzós graféma megkettőzése zárt első grafikus szótagot eredményez, amelyet a kérdéses beszélők zárt fonológiai szótagként értelmeznek, és ezáltal laza magánhangzót ejtenek bennük. Az allofóniaszabály alóli kivételek szisztematikusak: a) a szonoránsra végződő, szóvégi szótagokban feszes magánhangzók állnak, ugyanakkor az utolsó szótag ritmikus mellékhangsúlyt kap ill. az ilyen szavak szóvéghangsúlyosak is lehetnek (vö. (11i)); b) az összes többi eltérés morfológiailag magyarázható: mind a szóösszetételekben, mind pedig a képzett ill. ragozott szóalakokban az összetevők megőrzik fonológiai szerkezetüket, így tehát a szóösszetételek nem fő- (de morfológiai mellék-)hangsúlyos tagjaiban ill. a hangsúlyos képzővel képzett szavak ugyancsak nem fő- (de morfológiai mellék-) hangsúlyos alapszávaiban találhatunk hosszú feszes magánhangzókat (vö. (11ii) és (11iii))¹², továbbá a hangsúlytalan, abszolút tövégi magánhangzók mássalhangzós végződés előtt is feszesek maradnak (vö. (11iv)).

- (9) A feszes-laza magánhangzók kiegészítő eloszlása hangsúlytalan szótagokban (BECKER 1998: 84f. alapján)¹³

Nyílt szótag: feszes magánhangzó	Zárt szótag: laza magánhangzó
<i>Botániker</i> [bo.'ta:nikɛ] 'botanikus'	<i>Dogmátiker</i> [dɔg.ma:'tikɛ] 'dogmatikus'
<i>Proletariát</i> [pro.leta:'rja:t] 'proletariátus'	<i>Soldát</i> [zɔl.'da:t] 'katona'
<i>Husár</i> [hu.'za:ɾ] 'huszár'	<i>Struktúr</i> [ʃtr.k.'tu:ɾ] 'szerkezet'
<i>Musik</i> [mu.'zi:k] 'zene'	<i>Substánc</i> [z.p.'stants] 'szubsztancia'

- (10) Feszes-laza minimálpárok a hangsúlytalan szótagokban (BECKER 1998: 87)^{13, 14}

<i>Heléne</i> [he.'le:nə] 'Helén'	vs.	<i>Helléne</i> [he.'le:nə] 'hellén'
<i>piliéren</i> [pi.'li:rən] 'pilíroz'	vs.	<i>pilliéren</i> [pi.'li:rən] ?
<i>Kolatúr</i> [kɔla.'tu:ɾ] 'szűrlet'	vs.	<i>Kollátur</i> [kɔla.'tu:ɾ] ?
<i>flotieren</i> [flo.'ti:rən] 'lebegtet'	vs.	<i>flottieren</i> [flo.'ti:rən] 'úszik, lebeg, ingadozik'
<i>goutieren</i> [gu.'ti:rən] 'gutíroz'	vs.	<i>guttieren</i> [g.'ti:rən] ?

- (11) Szisztematikus kivételek az allofóniaszabály alól (BECKER 1998: 82ff. alapján)¹³

- i. Kámerun [kaməru:n] ('Kamerun'), Pinguin [pɪŋgwi:n] ('pingvin')
- ii. Jahrhúndert [ja:ɾ'h.ɛndɛt] ('évszázad'), Réchtsstaát [rɛçtsʃta:t] ('jogállam')
- iii. Fahréréi [fa:rə'rai] ('utazgatás'), Zieréréi [tsi:rə'rai] ('kényeskedés')
- iv. Híndus [hɪndus] ('hindu', tsz.), beáutot [bə'au:tɔt] ('autóval rendelkező')

¹² A szerző a *Demut* [de:mʊt] ('alázat'), *Beelzebub* [bɛ'ɛltsəbʊp]/[bɛ:ltsəbʊp] ('Belzebüb') stb. típusú szavak hangsúlytalan zárt szótagokban előforduló hosszú, feszes magánhangzóit azzal magyarázza, hogy a kérdéses szavakat a népetimológia szóösszetételekként fogja fel: így a *Demut* egyfajta *Mut* [mu:t] ('bátorság'). A *Beelzebub* pedig *Bub* [bʊp] ('fiú').

¹³ Az érintett (azaz hangsúlytalan feszes ill. laza magánhangzót jelölő) helyeket félkövér szedéssel, a hangsúlyos magánhangzókat a ' ' diakritikummal jelöltük. A példaszavakat a pontosság kedvéért IPA-átírásban is megadtuk.

¹⁴ A kérdőjellel '?' jelölt német szavak jelentése egyik szótárban sem volt fellelhető.

Összegzőképpen tehát elmondható, hogy miután a (8) alatt megfogalmazott két feltétel egyike sem teljesül a németben, MOULTON (1962) érvelése nem fogadható el, azaz nincs semmi akadálya a kérdéses német magánhangzó-oppozíció kvantitatív elemzésének. És valóban: a kérdéses magánhangzó-szembenállás hagyományos elemzése kvantitásoppozíciót tételez fel a németben, amelyet egyes szerzők (pl. MEINHOLD & STOCK 1980, WURZEL 1981 stb.) a $[±$ hosszú] bináris, disztinktív jegy formájában ábrázolnak, míg mások (pl. WIESE 1988, 1996) szupraszegmentális hosszúsággal operálnak, és a CV-fonológiai ábrázolást részesítik előnyben.

3. A magyar és német magánhangzó-szembenállás különbségei

Ez előbbieken elmondottakból kiderül, hogy a hagyományos magyar és német fonológiai leírás a két nyelvben található fonetikailag némiképp hasonló magánhangzó-szembenállást azonos módon elemzi, azaz kvantitásoppozícióként. A továbbiakban a két nyelv magánhangzó-szembenállása közötti különbségeket kívánjuk bemutatni, amelyek ez ellen az azonosítás ellen szólnak, és amelyek alapján a magyar és a német nyelv között egy tipológiai különbség feltételezhető. A bemutatás során BECKER (1996) gondolatmenetét kívánjuk követni ill. alkalmazni a magyar nyelvre.

A legelső különbség a két nyelv között a magánhangzó-hosszúság és a hangsúly viszonyában figyelhető meg: míg a magyarban e két paraméter független egymástól (azaz a hosszú magánhangzók hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokban egyaránt előfordulnak)¹⁵, addig a németben – mint ahogy azt fentebb láthattuk – hosszú magánhangzók csak hangsúlyos szótagokban fordulnak elő (vö. (12a)). Egy másik különbségre a nyílt hangsúlyos szótagok és a magánhangzó-hosszúság összefüggései vizsgáltak rá: a magyarban nyílt hangsúlyos szótagokban mind hosszú, mind pedig rövid magánhangzók előfordulhatnak, addig a németben ilyen szótagokban csak rövid magánhangzók állhatnak (vö. (12b)).

(12) Különbségek a magyar és német magánhangzó-oppozíció között I

a. A magánhangzó-hosszúság és a hangsúly viszonya

magyar: hosszú magánhangzók hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokban egyaránt előfordulnak, vö. *még*, *elég* stb.

német: hosszú magánhangzók csak hangsúlyos szótagokban fordulnak elő, vö. *leben* ['le:bən] ('él, inf.'), *lebensdig* [le'bendɪç] ('élő') stb.

b. A nyílt hangsúlyos szótagok és a magánhangzó-hosszúság viszonya

magyar: nyílt hangsúlyos szótagokban mind hosszú, mind pedig rövid magánhangzók előfordulnak, vö. *te*, *ve*, *té*, *vé* stb.

német: nyílt hangsúlyos szótagokban csak hosszú magánhangzók állnak, vö. *leben* [le:bən]/*[le.bən] stb.

Ez alapján a két tulajdonság alapján a magyar a finn és a latin nyelvvel, míg a német az északnyugat-germán nyelvekkel (pl. norvég, izlandi) hozható kapcsolatba: így pl. a finnre is igaz, hogy a hosszú magánhangzók hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokban egyaránt előfordulhatnak ill. hogy nyílt hangsúlyos szótagokban mind hosszú, mind pedig rövid magánhangzók állhatnak; és hasonlóan pl. a norvégre is igaz, hogy hosszú magánhangzók csak hangsúlyos

¹⁵ Egy szótag hangsúlyos vagy hangsúlytalan volta a magyarban legfeljebb minimális hatással van a benne lévő magánhangzó hosszúságára ill. rövidségére (vö. KASSAI 1979: 33), amely azonban fonológiai szempontból irreleváns.

szótagokban fordulnak elő ill. nyílt hangsúlyos szótagokban csak hosszú magánhangzók állhatnak (vö. (13a) és (13b)).

BECKER ugyanakkor a két nyelvtípus (finn, latin vs. északnyugat-germán nyelvek) között további két különbséget is megemlít, amelyek a hosszú mássalhangzók előfordulására vonatkoznak. Egyrészt míg az északnyugat-germán nyelvekben a magánhangzó- és mássalhangzó-hosszúság kiegészítő eloszlást mutat, addig pl. a finn magánhangzók és mássalhangzók hosszúsága egymástól független. Másrészt míg az északnyugat-germán nyelvekben hosszú mássalhangzók csak hangsúlyos rövid magánhangzók után fordulnak elő, addig pl. a finnben a mássalhangzó-hosszúság független a hangsúlytól (vö. (13c) és (13d)).

- (13) Különbségek a finn és norvég nyelv között (BECKER 1996: 8ff.)
- A magánhangzó-hosszúság és a hangsúly viszonya

finn: hosszú magánhangzók hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokban egyaránt előfordulnak, vö. *hámaan* ('távol'), *hármaa* ('szürke'), *kuúnella* ('figyel')

norvég: hosszú magánhangzók csak hangsúlyos szótagokban fordulnak elő
  - A nyílt hangsúlyos szótagok és a magánhangzó-hosszúság viszonya

finn: nyílt hangsúlyos szótagokban mind hosszú, mind pedig rövid magánhangzók előfordulnak, vö. *lii.aksi* ('túl nagy'), *ti.e* ('út'), *lu.ento* ('előadás')

norvég: nyílt hangsúlyos szótagokban csak hosszú magánhangzók állnak
  - A magánhangzó- és mássalhangzó-hosszúság viszonya

finn: a hosszú magánhangzók és hosszú mássalhangzók előfordulása egymástól független, vö. *muta* ('iszap, sár'), *mutta* ('de'), *muutta* ('más, part.sg. '), *muutta* ('más, abess.sg.')

norvég: a magánhangzó- és mássalhangzó-hosszúság kiegészítő eloszlást mutat, vö. [vi:s] ('mód') vs. [vis:] ('bizonyos')
  - A mássalhangzó-hosszúság és a hangsúly viszonya

finn: a hosszú mássalhangzók előfordulása független a hangsúlytól, vö. *ónnellinen* ('boldog'), *kuinella* ('figyel')

norvég: hosszú mássalhangzók csak hangsúlyos rövid mássalhangzók után fordulnak elő.

E két kritérium alapján a magyarról elmondható, hogy egyrészt noha hosszú mássalhangzóinak előfordulásában bizonyos megszorítások figyelhetők meg (vö. KASSAI 1979: 56, SIPTÁR 1994: 184ff.), a vizsgált tekintetben mégis inkább a finnhez áll közelebb: a mássalhangzó-hosszúság a magyarban mind a magánhangzó-hosszúságtól mind pedig a hangsúlytól független paraméter.

A német nyelvnek az említett két kritérium alapján történő besorolása első látásra problematikusnak tűnik, hiszen a morfémahatáron kívül nem fordulnak elő benne hosszú mássalhangzók. Ugyanakkor BECKER (1996) a német fonológiában hagyományosan ambiszillabikusnak (azaz egyszerre két szomszédos szótaghoz kapcsolódónak) tekintett mássalhangzók előfordulását vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy azok az északnyugat-germán nyelvek hosszú mássalhangzóival azonosíthatók. A német ambiszillabikus mássalhangzókról pedig el-

mondható, hogy azok egyrészt kiegészítő eloszlást mutatnak a hosszú magánhangzókkal ill. másrészt csak hangsúlyos rövid magánhangzók után fordulnak elő (vö. (14c) és (14d)).¹⁶

- (14) Különbségek a magyar és német magánhangzó-oppozíció között II
- c. A magánhangzó- és mássalhangzó-hosszúság (ambiszillabikusság) viszonya
 magyar: a hosszú magánhangzók és hosszú mássalhangzók előfordulása egymástól független, vö. *mással, vással, másol, vasal*
 német: a magánhangzó-hosszúság és ambiszillabikusság kiegészítő eloszlást mutat
- d. A mássalhangzó-hosszúság (ambiszillabikusság) és a hangsúly viszonya
 magyar: a hosszú mássalhangzók előfordulása független a hangsúlytól, vö. *asszonnyal*
 német: ambiszillabikus mássalhangzók csak hangsúlyos rövid mássalhangzók után fordulnak elő

A felsorolt kritériumok alapján tehát a következő tipológiai besorolás állapítható meg. A finn, a latin és a magyar nyelvben a magánhangzó-kvantitás független mind a hangsúlytól, mind pedig a mássalhangzó-kvantitástól, ami alapján ezeket a nyelveket **tisztán kvantitatív nyelveknek** nevezhetjük. Ezzel szemben az északnyugat-germán nyelvekben és a németben a magánhangzók kvantitása függőségi viszonyban áll a hangsúllyal és a mássalhangzó-kvantitással (amelynek a németben a mássalhangzók ambiszillabikussága felel meg). Ennek következtében ezek a nyelvek nem tekinthetők tisztán kvantitatív nyelveknek. BECKER (1996: 4) szerint ezek

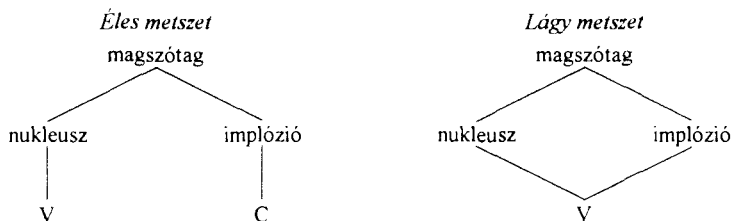
¹⁶ Az ambiszillabikusság koncepciója természetesen csak akkor tartható fenn a németben, amennyiben kimutathatók valamilyen különbségek az egy ill. két szótaghoz tartozó (tehát nem ambiszillabikus és ambiszillabikus) mássalhangzók között. Ellenkező esetben az ambiszillabicitás melletti érvelés cirkuláris: egy ambiszillabikus mássalhangzó 'virtuálisan' zárja a megelőző hangsúlyos szótagot, hogy biztosítsa a benne lévő magánhangzó rövidségét (és ezáltal érvényessé tegye a fentebb, (13b)-ben tett általánosítást), egy hangsúlyos magánhangzó utáni intervokális mássalhangzó ambiszillabikussága ugyanakkor kizárólag a megelőző magánhangzó rövidségéről ismerhető fel. Az ambiszillabikusnak tekintett ill. a csak a következő szótaghoz tartozó intervokális mássalhangzók között esetleg fennálló fonetikai különbségekről egyrészt kevés és részben nem teljesen meggyőző adat áll rendelkezésünkre, másrészt az egyes vizsgálatok eredményei egymásnak ellentmondóak. Így pl. bár HANS PETER JØRGENSEN a posztvokális mássalhangzó valamivel erőteljesebb artikulációját konstatálja rövid magánhangzó után, mint hosszú után (vö. JØRGENSEN 1969b: 181ff.), mérési eredményei ugyanakkor óvatossággal kezelendők, hiszen a szerző csak bizonyos mássalhangzók (*l, n, m*) intenzitását tudta mérni, míg másokét nem. ELI FISCHER-JØRGENSEN fentebb más összefüggésben már említett vizsgálata során kísérleti személyei ejtésében többé-kevésbé pregnáns időtartambeli különbséget mutatott ki a rövid és hosszú hangsúlyos magánhangzók utáni mássalhangzók között (vö. FISCHER-JØRGENSEN 1969: 155), ezt az összefüggést azonban KOHLER (1977) vizsgálata (idézi RESTLE 1998: 55ff.) nem tudta megerősíteni. Joggal érthetünk tehát egyet RAMERSSZEL, aki szerint az ambiszillabikus német mássalhangzók fonetikai korrelátumának meghatározásához további vizsgálatok szükségesek (vö. RAMERS 1992: 278). BECKER (1998: 66) szerint az ambiszillabikusság koncepciója mellett szól a veláris nazális [ŋ] és a [h] viselkedése a németben, továbbá az *Auslautverhärtung* néven ismert alternáció (szótagvégi zöngétlenedés). Hogy a veláris nazális a németben csak szótagvégi pozícióban, de szótag elejében soha nem fordul elő, viszont minden további nélkül lehet ambiszillabikus, ill. hogy a [h] csak szótag eleji pozícióban, de szótag végében soha nem fordul elő, továbbá nem lehet ambiszillabikus, a szerző szerint azt mutatja, hogy egy ambiszillabikus mássalhangzó nem kizárólag a következő szótag kezdetéhez tartozik. A zöngés ambiszillabikus obstruensek megléte a németben ezzel szemben BECKER szerint egyértelmű jele annak, hogy az ambiszillabikus mássalhangzók nem pusztán a megelőző szótag zárlatába tartoznak, hiszen ellenkező esetben az *Auslautverhärtung* zöngétlenítene őket. BECKER érvei tehát megerősíteni látszanak a hangsúlyos rövid magánhangzók után álló intervokális mássalhangzók ambiszillabicitását.

a nyelvek erőteljes dinamikus hangsúllyal rendelkeznek, amely nyújtó hatást fejt ki a hangsúlyos szótag magánhangzójára; így a hangsúlyos rövideg előállítására csak egy következő más-salhangzó jelenlétével biztosított, amely a nyújtó hatást kvázi ellensúlyozza, a hangsúlyos rövid magánhangzók előállítása ezekben a nyelvekben tehát egyfajta 'koartikulációs' effektusnak tekinthető. Egy közkeletű fonológiai metaforával ezt lehet mondani, hogy ezekben a nyelvekben a posztvokális mássalhangzó 'elmetszi' az előtte álló magánhangzót – innen a jelenség neve: szótagmetszet (*Silbenschnitt*). A ilyen nyelveket ezért **szótagmetszetnyelveknek**, a kérdéses oppozíciót pedig szótagmetszetkontrasztnak nevezhetjük. Ebben a kontrasztban két szótagmetszettípus áll szemben egymással: az **éles metszet** (*scharfer Schnitt*), amely fonetikailag rövid és – az alsó nyelvállás magánhangzók kivételével – centralizált magánhangzót tartalmaz, valamint a **lágymetszet** (*sanfter Schnitt*), amely fonetikailag hosszú és – az alsó nyelvállás magánhangzók kivételével – decentralizált magánhangzót tartalmaz.

4. A két magánhangzó-oppozíció reprezentációja

A német szótagmetszetkontraszt reprezentációjára BECKER (1996: 11) a (16) alatti javaslatot teszi. Eszerint a hangsúlyos német szótag kötelező összetevőjét alkotó ún. **magszótag** (*Kernsilbe*) két pozíciót tartalmaz: a **nukleusz** és az **implózió**. Egy fonetikailag hosszú magánhangzó mindkét pozícióhoz asszociálódik, egy fonetikailag rövid magánhangzó csak a nukleuszhoz, míg az implóziópozícióban az éles metszert felelős posztvokális mássalhangzó helyezkedik el.

(16) A német magánhangzó-oppozíció autoszegmentális reprezentációja (BECKER 1996: 11)

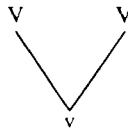
Vegyük észre, hogy BECKER reprezentációs javaslatában a hagyományosan 'rövidnek' ill. 'hosszúnak' nevezett német magánhangzók egyaránt egyetlen X- (pontosabban V-)pozíciót foglalnak el az időzítési tengelyen, ami azt hivatott kifejezésre juttatni, hogy a német magánhangzórendszerben a magánhangzók időtartama fonológiailag nem releváns. Ezzel szemben a magyar kvantitásopozíciót pontosan a magánhangzók időzítési tengelyen elfoglalt pozícióinak számával lehet adekvát módon ábrázolni:

(17) A magyar magánhangzó-oppozíció autoszegmentális reprezentációja¹⁷

rövid magánhangzó

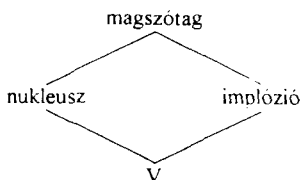
hosszú magánhangzó

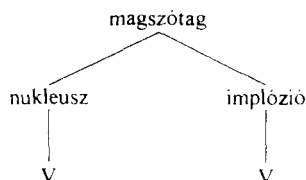
VENNEMANN (1994: 24) abból a feltevésből indul ki, hogy a kvantitatív nyelvekben minden szótag lágy metszetet tartalmaz, amit alátámaszt az is, hogy ezekben a nyelvekben a hosszúság szerinti magánhangzópárok tagjai szinte azonos minőségűek, amely nagyon közel áll a német feszes/decentralizált magánhangzók minőségéhez. Nincs ez másképp a magyarban sem, ha eltekintünk az *á*- és *é*-hangoktól: a felső nyelvállású kvantitatív magánhangzópárok tagjai között nem áll fenn szignifikáns feszeségbeli/nyíltságbeli különbség, a középső nyelvállású párok tagjai közötti minőségi különbség pedig jóval kisebb a megfelelő német magánhangzópárok tagjai között fennálló minőségbeli eltérésnél, s a magyar rövid magánhangzók szinte a megfelelő hosszú német magánhangzók minőségével bírnak, ami (egy negatív transzfer következtében) jellegzetessé teszi a legtöbb magyar anyanyelvű német kiejtését (minden rövid magánhangzó a hosszú minőségével bír). Ennek figyelembevételével ill. a két nyelv kontrasztív vizsgálatának megkönnyítése érdekében célszerűnek tűnik a magyar kvantitáskontraszt (17) alatti reprezentációját a (16) alatti lágy metszetnek megfelelően módosítani. Eszerint a magyar szótag kötelező összetevője a némethez hasonlóan a magszótag, amely egy nukleusz és egy implóziópozíciót tartalmaz. A rövid magánhangzók esetében a két magszó-tagpozíció az időzítési tengely egyetlen, míg a hosszú magánhangzókánál az időzítési tengely két V-pozíciójával asszociálódik (vö. (18)).

(18) A magyar magánhangzó-oppozíció módosított autoszegmentális reprezentációja

rövid magánhangzó

hosszú magánhangzó

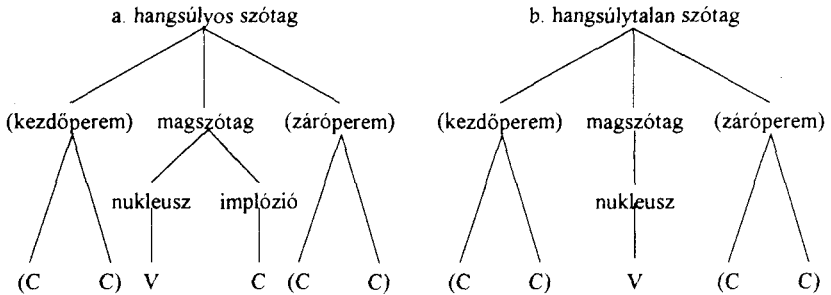

Végezetül érdemes röviden kitérni a két nyelv szóban forgó különbségeiből ill. az ezeket kifejezésre juttató (16) és (18) alatti reprezentációkból adódó szótagszerkezeti eltérésekre. A német szótag a kötelező magszótag-összetevőn túl tartalmazhat két peremösszetevőt is, amelyeket BECKER (1998) alapján kezdő- ill. záróperemnek (*Anfangsrand* és *Endrand*) nevezhetünk, és amelyek maximum két-két mássalhangzót tartalmazhatnak. Mivel a szótagmetszetkontraszt a németben (mint minden szótagmetszetnyelvben) hangsúlyfüggő jelenség, továbbá a (16) alatti reprezentációban ezt a kontrasztot az implóziópozíció megléte juttatja kifejezésre, BECKER szerint a hangsúlytalan szótag a hangsúlyosétól eltérő reprezentációval bír: a hangsúlytalan szótag kötelező magszótag-összetevője pusztán a nukleuszpozíciót tartalmazza,

¹⁷ Az ábrában 'v'-vel jelöltük a magánhangzós gyökércsomópontot.

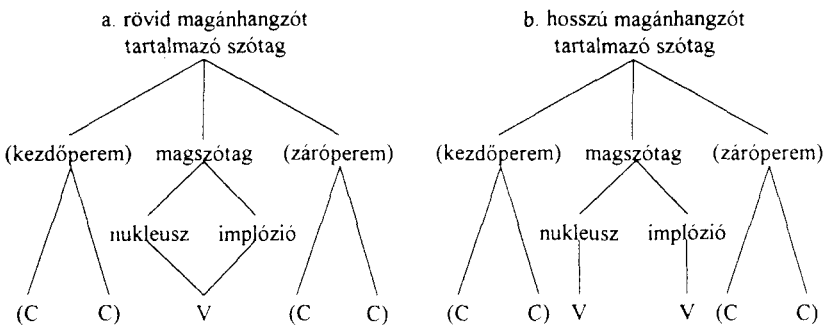
amely minden esetben az időzítesi tengely egyetlen V-pozíciójával asszociálódik. Az ehhez a pozícióhoz kapcsolódó magánhangzó feszességéről/centralizáltságáról a 2.2 szakaszban bemutatott allofóniaszabály gondoskodik. A hangsúlyos és hangsúlytalan német szótag szerkezetét a (19) alatti ábrák szemléltetik.

- (19) A hangsúlyos (a.) és hangsúlytalan (b.) német szótag szerkezete (BECKER 1996a: 12f)

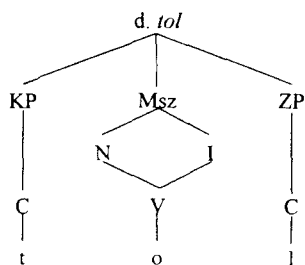
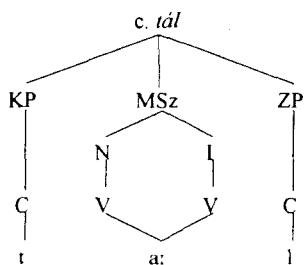
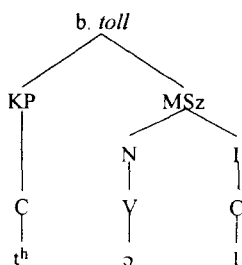
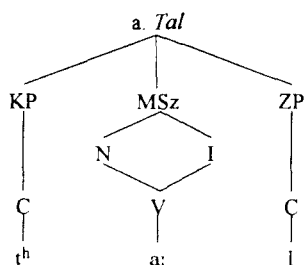
A magyar szótag alapszerkezete sokban hasonlít a német hangsúlyos szótagéhoz: a kötelező magzótag előtt ill. után egy-egy fakultatív perem található, amelyek ugyancsak két-két mássalhangzót tartalmazhatnak. Az egyetlen különbség a magzótag két összetevőjének eltérő időzítesi tengelybeli asszociációjában áll, mint ahogyan azt fentebb már kifejtettük. A (20) alatti ábrák a rövid ill. hosszú magánhangzót tartalmazó magyar szótag szerkezetét mutatják be.¹⁸ A (21) alatt található ágrajzok két-két (hasonló szegmentális szerkezetű) német és magyar egyszótagú szó szótagszerkezetét tartalmazzák.

- (20) A rövid (a.) és hosszú (b.) magánhangzót tartalmazó magyar szótag szerkezete

¹⁸ Megjegyzendő, hogy sem a német, sem pedig magyar szótag szerkezetének bemutatásánál nem vettük figyelembe az extraszillabikus mássalhangzókat.

- (21) A német *Tal* ('völgy') és *toll* ('nagyon jó, kiváló') (a-b) valamint a magyar *tál* és *tol* (c-d) egyszótagú szavak szótagszerkezetének ábrázolása

5. Összefoglalás

A dolgozat a magyar és a német nyelv, hagyományosan 'hosszú'-'rövid'-szembenállásnak nevezett magánhangzó-oppozíciójának fonetikai és fonológiai összehasonlítására vállalkozott. Fonetikai vizsgálódásaink során megállapítottuk, hogy a két magánhangzóosztály tagjai között mindkét nyelvben időtartambeli ill. hangszínbeli különbség figyelhető meg, noha mindkét különbségre igaz, hogy azok a német nyelvben pregnánsabban jelentkeznek. Fonológiai elemzésünk során kimutattuk, hogy a kérdéses magánhangzó-oppozíció tisztán kvalitatív leírása egyik nyelvben sem járható út, továbbá mindkét nyelv fonológiai elemzésében egy kvantitásoppozíció feltételezése a sztenderd megoldás. Ezt követően BECKER (1998) vizsgálatára építve konstatáltuk a magyar és német magánhangzó-oppozíció közötti különbségeket, amelyek alapján a két nyelv két különböző nyelvtípusba sorolható: míg a magyar nyelv a finnel és latinnal mutat hasonlóságokat, addig a német az északnyugat-germán nyelvekkel. Előbbi nyelveket BECKER (1998) alapján tisztán kvantitativ nyelveknek, utóbbiakat szótag-metszetnyelveknek neveztük. Végül pedig bemutattunk egy reprezentációs lehetőséget, amellyel a két nyelvtípus kérdéses magánhangzó-oppozícióját alkotó elemek (hosszú vs. rövid magánhangzó a kvantitativ nyelvekben ill. éles vs. lágy metszet a szótagmetszetnyelvekben) adekvát módon ábrázolhatók, majd rövid kitérőt tettünk a két nyelv eltérő szótagszerkezetének bemutatására.

A dolgozatban nem tértünk ki a hagyományosan hasonló módon elemzett magyar és német magánhangzó-oppozíció között fennálló egyéb, nem kevésbé érdekes és fontos különbségekre, amelyek között első helyen talán a német szótagmetszet-oppozíció viszonylagos stabilitása és az ezzel szembeállítható magyar kvantitásoppozíció tendenciózus gyengülése áll.

Annak eldöntésére, hogy BECKER (16) alatti reprezentációs javaslata mennyire alkalmas a német nyelv szótagszerkezetére épülő alternációinak (pl. a fentebb említett *Auslautverhär-*

tung) ábrázolására, további vizsgálatok szükségesek. Ugyancsak önálló vizsgálatot érdemelne az a kérdés is, hogy az itt negatív módon meghatározott kvantitativ nyelvtípus mennyire tekinthető homogénnek, azaz milyen hasonlóságokat ill. különbségeket mutatnak olyan nyelvek, mint a magyar, a finn vagy a cseh.

Felhasznált irodalom

- Becker, Thomas 1996: Zur Repräsentation der Vokallänge in der deutschen Standardsprache, *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 15/1, 3-21.
- Becker, Thomas 1998: *Das Vokalsystem der deutschen Standardsprache*, Frankfurt am Main, Lang.
- Deme László 1961: Hangtan, in: Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 57-119.
- Fischer-Jørgensen, Eli 1969: Untersuchungen zum festen und losen Anschluß, in: Hyldgaard-Jensen, Karl-Steffen Steffensen szerk.: *Kopenhager Germanistische Studien 1*, Kopenhagen, Akademisk Forlag, 138-164.
- Fliflet, Albert Lange 1962: Gespannte und ungespannte Vokale, *Studia Linguistica* 16, 24-28.
- Heike, Georg 1969: *Sprachliche Kommunikation und linguistische Analyse*, Heidelberg, Winter.
- Hinderling, Robert 1982: Das nhd. Phonem /ä:/ in synchroner Sicht und die Problematik der Aussprachenormierung, *German Life and Letters* 35, 287-295.
- Jacobs, Jörn-Martin Köhler-Birgit Lauber-Oliver Mertineit-Annette Möbs-Thomas Paschunke-Anja Staecker-Kai-Uwe Stoll 1993: [a] = [ɑ] = [a:] = [ɑ:]? Eine signalphonetische Untersuchung der a-Qualitäten im Deutschen, in: Wodarz, Hans Walter szerk.: *Beiträge zur Symbol- und Signalphonetik*, Frankfurt am Main, Theo Hector, 167-189.
- Jørgensen, Hans Peter 1969a: Die gespannten und ungespannten Vokale in der norddeutschen Hochsprache mit einer spezifischen Untersuchung der Struktur ihrer Formantfrequenzen, *Phonetica* 19, 217-245.
- Jørgensen, Hans Peter 1969b: Über den Intensitätsverlauf beim sogenannten losen und festen Anschluß im Deutschen, in: Hyldgaard-Jensen, K.-S. Steffensen szerk.: *Kopenhager Germanistische Studien 1*, Kopenhagen, Akademisk Forlag, 165-186.
- Kassai Ilona 1979: *Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kassai Ilona 1994: A fonetikai háttér, in: Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan II. Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 581-667.
- Köhler, Klaus 1977: The production of plosives, *Arbeitsberichte 8. Institut für Phonetik*, Universität Kiel, 30-110.
- Kovács Magdolna 1998: A spektrális minőség és az időtartam szerepe a magánhangzók percepciójában, in: Gósy Mária szerk.: *Beszédkutatás 98*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 34-46.
- Krech, Eva-Maria-Eduard Kurka-Eduard Stelzig-Eberhard Stock-Ursula Stötzer-Rudi Teske 1982: *Großes Wörterbuch der deutschen Aussprache*, Leipzig, VEB Bibliographisches Institut.
- Magdics Klára 1966: A magyar beszédhangok időtartama, *Nyelvtudományi Közlemények* 68, 125-139.
- Mangold, Max-Günther Drosdowski-Wolfgang Müller-Werner Schoize-Stubenrecht-Matthias Wermke 1990: *DUDEN 6. Aussprachewörterbuch*, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich, Dudenverlag.

- Meinhold, Gottfried–Eberhard Stock 1982: *Phonologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig, VEB Bibliographisches Institut.
- Meyer, Ernst Alfred 1904: Zur Vokaldauer im deutschen. *Nordiska Studier Tillegnade Adolf Noreen*, 347-356.
- Meyer, Ernst. Alfred–Gombocz Zoltán 1909: *Zur Phonetik der ungarischen Sprache*, Upsala, Berling.
- Moulton, William G. 1962: *The Sounds of English and German*, Chicago, University Press.
- Nádasdy Ádám–Siptár Péter 1994: A magánhangzók, Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan II. Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 42-183.
- Narahara, Yoshiyuki–Hiroyuki Shimoda 1977: Akustisch-phonetische Studie über die deutschen Vokale, in: Okamoto, Tetsuya szerk.: *Beiträge zur Phonetik des Deutschen*, Hamburg, Buske, 1-37.
- Poirot, J. 1916: Sur la quantité en hongrois, *Journal de la société Finno-Ougrienne* 32, 1-44.
- Ramers, Karl Heinz 1988: *Vokalquantität und -qualität im Deutschen*, Tübingen, Niemeyer.
- Ramers, Karl Heinz 1992: Ambisilbische Konsonanten im Deutschen, in: Eisenberg, Peter–Karl Heinz Ramers–Heinz Vater szerk.: *Silbenphonologie des Deutschen*, Tübingen, Narr, 246-283.
- Rausch, Arsen 1972: Untersuchungen zur Vokalartikulation im Deutschen, in: Kelz, Heinrich–Arsen Rausch szerk.: *Beiträge zur Phonetik des Deutschen*, Hamburg, Buske, 35-82.
- Restle, David 1998: *Silbenschnitt - Quantität - Kopplung. Zur Geschichte, Charakterisierung und Repräsentation der Anschlußprosodie unter dem Blickwinkel einer Oszillationssibentheorie*, doktori értekezés, kézirat, Müncheni Egyetem.
- Sendlmeier, Walter F. 1981: Der Einfluß von Qualität und Quantität auf die Perzeption betonter Vokale des Deutschen, *Phonetica* 38, 291-308.
- Siebs, Theodor 1961: *Deutsche Hochsprache (Bühnenaussprache)*, Berlin, Akademie Verlag.
- Sievers, Eduard 1901⁵: *Grundzüge der Phonetik zur Einführung in das Studium der Lautlehre indogermanischer Sprachen*, Leipzig, Breitkopf & Härtel.
- Siptár Péter 1994: A mássalhangzók, in: Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan II. Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 183-272.
- Szabó Pál 1938: *La quantité de la voyelle accentuée en hongrois*, Kézirat.
- Szulc, Aleksander 1966: The phonemic status of NHG [e:], *Kwartalnik Neofilologiczny* 13, 425-429.
- Tarnóczy, Tamás 1965: Acoustic analysis of Hungarian vowels, *Speech Transmission Laboratory, Quarterly Progress & Status Report*, Stockholm, KTH, 8-12.
- Techmer, Friedrich 1884: Naturwissenschaftliche Analyse und Synthese der hörbaren Sprache, *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft* 1, 69-170.
- Vago, Robert M. 1980: *The Sound Pattern of Hungarian*, Washington, Georgetown University Press.
- Valaczkai László 1981: *Lauttafeln zur kontrastiven Phonetik Ungarisch-Deutsch*, Szeged, JATE.
- Vennemann, Theo 1991: Syllable structure and syllable cut prosodies in modern Standard German, in: Bertinetto, Per Marco–Michael Kenstowicz–Michele Loporcaro szerk.: *Certamen Phonologicum II: Papers from the 1990 Cortona Phonology Meeting*, 211-243.
- Vennemann, Theo 1994: Universelle Nuklearphonologie mit epiphänomenaler Silbenstruktur, in: Ramers, Karl Heinz–Heinz Vater–Henning Wode szerk.: *Universale phonologische Strukturen und Prozesse*, Tübingen, Niemeyer, 7-54.

- Wängler, Hans-Heinrich 1964: *Atlas deutscher Sprachlaute*, Berlin, Akademie Verlag.
- Weiss, Rudolf 1976: *The Perception of Vowel Length and Quality in German: An Experimental-Phonetic Investigation*, Hamburg, Buske.
- Wiese, Richard 1988: *Silbische und lexikalische Phonologie. Studien zum Chinesischen und Deutschen*, Tübingen, Niemeyer.
- Wiese, Richard 1996: *The Phonology of German*, Oxford, Clarendon.
- Wodarz, Hans Walter–Klara Wodarz-Magdics 1971: Beiträge zu einer kontrastiven Phonetik des Deutschen und Ungarischen. I. Vokalquantität und Vokalqualität, *Phonetica* 24, 116-124.
- Wurzel, Wolfgang Ullrich 1981: Phonologie: Segmentale Struktur, in: Heidolph, Karl Erich–Walter Flämig–Wolfgang Motsch szerk.: *Grundzüge einer deutschen Grammatik*, Berlin, Akademie Verlag, 898-993.
- Zwirner, Eberhard–Karl Zwirner 1937: Phonometrischer Beitrag zur Frage der neuhochdeutschen Quantität, *Archiv für vergleichende Phonetik* 1, 96-113.

MÓDOSÍTÓK ÉS ARGUMENTUMOK A FRANCIA NÉVSZÓI SZERKEZETBEN

GÉCSEG ZSUZSANNA

1. Az általánosan elfogadott elemzés mód szerint a francia NP-ben a főnévi fejtől balra, illetve jobbra álló AP a módosító szerepét tölti be, míg a fejet követő PP-k egy része szintén módosítóként, más része pedig argumentumként viselkedik¹. Az (1)-es példák a fej-módosító szerkezetet, a (2)-es példák pedig a fej-argumentum szerkezetet illusztrálják:

- (1) a *un grave problème*
'egy súlyos probléma'
- b *un débat parlementaire*
egy vita parlamenti
'egy parlamenti vita'
- c *le livre sur la table*
a könyv –ON az asztal
'a könyv az asztalon'
- (2) a *le livre de Pierre*
a könyv –NEK Péter
'Péter könyve'
- b *l'arrivée des troupes à Kosovo*
a megérkezés –NEK csapatok –BA Koszovó
'a csapatok megérkezése Koszovóba'
- c *un livre sur le Sahara*
egy könyv –RŐL a Szahara
'egy könyv a Szaharáról'

Míg az ige körüli elemekről viszonylag könnyű eldönteni, hogy adjunktumoknak vagy bővítményeknek tekinthetők, az NP összetevőinek szintaktikai viselkedése nincs mindig összhangban az adjunktum és bővítmény fogalmainak általános kritériumaival. Ez a tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi alapján tekinthetjük az AP-t (legalábbis egy csoportját), illetve egyes PP-eket adjunktumoknak, más PP-eket pedig a főnév vonzatának, továbbá az így elkülönített összetevők milyen hierarchikus viszonyban vannak az NP fejével.

---

¹Az "általánosan elfogadott" kifejezés most a generativista hagyományokra épülő, illetve azokra valamilyen módon reagáló formalista irányzatokat takarja. A francia nyelvészeti hagyomány ugyanis még a magukat "modernnek" valló grammatikákban (Maingueneau 1994, Riegel et al. 1994) sem különíti el a módosítót az argumentumtól az NP-n belül, hanem összefoglaló néven "complément du nom" (a főnév bővítménye)-ként emlegeti őket.

A II. részben az adjunktumokra és bővítményekre vonatkozó szerkezeti kritériumokat veszem sorra, és megmutatom, milyen problémákat vetnek fel ezek a kritériumok az NP-n belül. A III. részben ismertetem és értékelem Abeillé-nek és Godard-nak (Abeillé-Godard 1997) az HPSG keretében kidolgozott megoldását, végül a IV. részben felvázolom saját megoldási javaslatomat ugyanezen elméleti keretben².

II.1. A klasszikus generatív grammatika a következő kritériumok alapján különíti el egymástól a módosító és az argumentum fogalmát³

- a) A módosító mindig elhagyható, míg az argumentum szintaktikai realizációja sokszor kötelező.
- b) A "fejkezdő" nyelvekben (amilyen a francia is) a vonzatszerű argumentum bázispozícióban a fej után áll, a módosító (típusától függően) állhat a fej előtt is.
- c) A módosítók száma elvben korlátlanul növelhető, míg az argumentumok száma a fej argumentumkeretének megfelelően kötött.
- d) Ha módosítót kapcsolunk egy kategóriához, az nem eredményez kategóriaváltást, az argumentum kapcsolódása ellenben új kiterjesztést hoz létre.
- e) A fej az argumentumára róhat szelekciós megkötést, a módosítóra viszont nem.

Mindezen kritériumok egy X'-konvenciók keretben oly módon tükröződnek, hogy ha az argumentum vonzatszerű, akkor fejhez járul (vagyis X⁰-hoz), ha az alany szerepét tölti be, akkor Spec-pozícióba kerül, a módosító pedig az adjunktum pozíciójában áll, vagyis - Chomsky 1995 szellemében - rekurzívan kapcsolódik egy fejhez vagy egy maximális kiterjesztéshez:

- (3) a [X' X⁰ Compl]
- b [XP Spec X']
- c [XP XP Adj]
- d [X₀ X⁰ Adj]⁴

Mennyiben alkalmazhatók ezek a kritériumok a francia NP-re?

II.2.1. A jelzői melléknév gyakorlatilag mindig fakultatív összetevő, a főnév vonzataként megjelenő PP pedig legtöbbször elhagyható, csupán a tulajdonságot (forma, szín, ár stb.) jelölő főnevek esetében kötelező:

- (4) *J' ai beaucoup aimé ce film (sur les animaux).*
 Én AUX IPERS SG nagyon szeret ez film -RŐL az állatok
 'Nagyon tetszett ez a film (az állatokról).'

² Ezúton szeretnék köszönetet mondani Szecsenyi Tibornak, Maleczki Mártának és Kenesei Istvánnak, valamint a tanulmány bírálójának a dolgozat elkészítése során nyújtott értékes tanácsaiért. Az előforduló hibákért természetesen minden felelőség az enyém.

³ A "módosító" kifejezés a generatív grammatikában - és, mint látni fogjuk, a Fej-vezérelt Frázisstruktúra-Grammatikában is - az adjunktum szerkezeti konfigurációjának felel meg, az argumentum pedig ugyanezen elméletekben a bővítmény, illetve az alany szerkezeti pozíciójában áll.

⁴ Az adjunktum persze balról is kapcsolódhat a megfelelő kategóriához; ha mozgatóssal jut el a pozíciójába, akkor mindig baloldalt áll (cf. Chomsky 1995).

- (5) a *La couleur de ma voiture est bleue.*
 A szín -NAK az én POSS autó van kék
 'Az autóm színe kék.'
- b **La couleur est bleue.*⁵
 A szín van kék
 'A szín kék.'

11.2.2. Ami a fej körüli összetevők pozícióját illeti, a PP minden körülmények között a fej után áll, ám ez nem feltétlenül jelent közvetlen szomszédságot, hanem a két elem közé további elemek is ékelődhetnek:

- (6) a *le départ de Pierre précipité*
 az eltávozás -NEK Péter sietős
- b *le départ précipité de Pierre*⁶
 az eltávozás sietős -NEK Péter
 'Péter sietős eltávozása'
- (7) a *une robe superbe de Dior*
 egy ruha csodálatos -NAK Dior
- b *une robe de Dior superbe*
 egy ruha -NAK Dior csodálatos
 'egy csodálatos Dior-ruha'
- (8) a *une lettre très aimable de Paul à son directeur*
 egy levél nagyon kedves -NAK Pál -HOZ az ő igazgató
- b ?*une lettre de Paul très aimable à son directeur*
 egy levél -NAK Pál nagyon kedves -HOZ az ő igazgató

⁵ Az ilyen főnevek bővítményének kötelező voltat természetesen a determináns megvalasztása is befolyásolja egy mutató determináns már nem igényli a PP jelenlétét (cf. *Cette couleur ne me plaît pas* - 'Ez a szín nem tetszik nekem'), a határozott névelő viszont igen.

⁶ Amint a tanulmány bírálója rámutat, (6)b feltehetőleg az úgynevezett alapszörendet reprezentálja. Ezt az is alátámasztja, hogy az alapszörendet nem befolyásolja a konstituensek súlyossága, a jelölt szörendet viszont igen.

- a *le départ extrêmement précipité de Pierre*
 a távozás rendkívül sietős -NEK Péter
 'Péter rendkívül sietős távozása'
- b ? *le départ de la petite fille hongroise précipité*
 a távozás -NAK a kis lány magyar sietős
 'a magyar kislány sietős eltávozása'

Ez a tanulmány minden egyes elfogadható szörendet egyenrangúnak kíván tekinteni, ezért nem veszi figyelembe azokat az - esetenként nem szintaktikai - kriteriumokat, amelyek bizonyos szörendeket preferálnak tekintenek.

c *une lettre de Paul à son directeur très aimable*⁷
 egy levél –NAK Pál –HOZ az ő igazgató nagyon kedves
 ‘Pál nagyon kedves levele az igazgatójához’

(9) a *les élections présidentielles de France*
 a választások elnöki –NAK Franciaország

b **les élections de France présidentielles*
 a választások –NAK Franciaország elnöki
 ‘a franciaországi elnökválasztások’

A (7)-(9)-es szerkezetekből az is kitűnik, hogy a jelző és a prepozíciós bővítmény sokszor - de nem mindig - tetszőlegesen felcserélhető egymással⁸. Ugyanez vonatkozik arra az esetre is, amikor több prepozíciós vonzat követi egymást:

(10) a *l'arrivée des enfants à Paris*
 az érkezés –NEK a gyerekek –BA Párizs

b *l'arrivée à Paris des enfants*
 az érkezés –BA Párizs –NEK a gyerekek
 ‘a gyerekek megérkezése Párizsba’

(11) a *le livre de maths de Pierre*
 a könyv –NEK matek –NEK Péter

b **le livre de Pierre de maths*
 a könyv –NEK Péter –NEK matek
 ‘Péter matematikakönyve’

A jelzői melléknevek három alosztályba sorolhatók aszerint, hogy milyen pozícióban állhatnak a főnévhez képest (cf. Grévisse 1969, Riegel et al. 1994)⁹. Az első csoportba azok a melléknevek tartoznak, amelyek csak a főnév előtt fordulnak elő; ilyenek többek között a gyakran használt és legfeljebb két szótagból álló jelzők (pl. *bon* ‘jó’, *petit* ‘kicsi’, *beau* ‘szép’). A második alosztályt a főnév után álló melléknevek alkotják; ide tartoznak a szín-, forma- és népvnevek, valamint az úgynevezett relációs melléknevek. A legtöbb melléknév kétségt kívül a harmadik csoportba sorolható: ezek a melléknevek tetszőlegesen

⁷ A (7) és (8) példák Abeille - Godard 1999-ből származnak. További példákhoz lásd az említett művet

⁸ Ez a megállapítás az általam megkerdezett francia anyanyelvű beszélők nyelvhasználatát, valamint az elméleti igényű szakirodalom adatait tükrözi, de nincs feltétlenül összhangban a normatív igényű nyelvtanok szabályaival. Így például Riegel et al. 1995 kizárólag azt a verziót fogadja el, amikor a jelző közelebb áll a főnévhez, mint a prepozíciós bővítmény:

la réponse négative de Pierre vs **la réponse de Pierre négative*
 a válasz nemleges –NEK Péter a válasz –NEK Péter nemleges
 ‘Péter nemleges válasza’

⁹ A generatív grammatika (cf. Longobardi 1999), tekintettel a jelző pozíciójára más nyelvekben, azt tekinti alapesetnek, amikor a melléknév megelőzi a főnevet; az ettől eltérő helyzetet a főnév “felfelé” mozgásának eredménye.

állhatnak a főnév előtt, illetve után, anélkül, hogy különösebb módosulás volna tapasztalható a jelentésükben¹⁰:

- (12) a *une agréable soirée*
egy kellemes este
- b *une soirée agréable*
egy este kellemes
'egy kellemes este'

II.2.3. Egy főnévhez több melléknév is kapcsolható, és egymáshoz viszonyított helyzetük (hatókörük) hierarchikusan ábrázolható, mégpedig a következő szabály szerint (cf. Kim 1995):

- (13) *Minél alacsonyabb szintet foglal el egy melléknév egy konstituens-hierarchiában, annál közelebb van a főnévhez.*

Más szóval, minél távolabb van egy melléknév a főnévtől, annál tágabb lesz a hatóköre a többi melléknév felett:

- (14) *la nouvelle classe politique hongroise*
az új osztály politikai magyar
'az új magyar politikai osztály'
- (15) *un haut responsable militaire libanais*
egy magas felelős katonai libanoni
'egy jelentős libanoni katonai vezető'

Fel kell azonban figyelniük valamire: ilyen hierarchikus elrendeződést csak abban az esetben tapasztalunk, ha az egymás mellett álló melléknévek sorában legfeljebb egy kvalifikáló melléknévet találunk, a többieknek (vagy akár mindnek) szükségképpen relációs melléknéveknek kell lenniük¹¹, vagyis a hierarchikus kapcsolat elsősorban a relációs melléknévek között érvényesül. Ha mégis szerepel egy kvalifikáló melléknév a kifejezésben, az természetesen vagy a főnév előtt, vagy a relációs melléknévek után fog állni. Bármelyik lehetőséget választjuk, a legtágabb hatóköre a kvalifikáló melléknévnek lesz: vagy azért, mert a főnév előtt áll¹², vagy pedig azért, mert ő van a legtávolabb a főnévtől. Ha viszont két kvalifikáló melléknévet találunk a főnév mellett, nem találunk hatóköri különbséget közöttük. Ennek megfelelően a (16)-os szerkezet jelzői azonos hatókörűeknek tekinthetők, viszonyuk közelit a mellérendeléshez:

¹⁰Némi jelentéskülönbség persze tetten érhető minden esetben, ám ez nem befolyásolja a két pozíció típus igazságfeltételek ekvivalenciáját, és elsősorban a hangsúlyviszonyok eltérő voltából eredeztethető, cf. Nolle 1996

¹¹(11) és (12) magyar fordításai ugyanezt a szabályt tükrözik, eltérés csupán a kvalifikáló melléknévek hatókörében van. Itt a magyar és a francia megfelelők közti különbség akár onkenyesnek is mondható.

¹²Az a megszorítás, hogy a főnév előtti melléknévek nagyobb hatókörűek, nem szerepel Kim általánosításában, hanem a tanulmány bírálója hívta fel rá a figyelmemet.

- (16) *un steack épais (et) bien saignant*¹³
 egy marhaszelet vastag és jól véres
 'egy vastag, véres marhaszelet'

Vizsgáljuk most meg a vonzatnak tekintett PP-ket. Milyen érvek támasztják alá, hogy ezek valóban a főnév argumentumai?

A generatív grammatikában általánosan elterjedt hipotézis, hogy az NP belső szerkezete a mondat felépítésével analóg vonásokat mutat. Ez különösen érvényes a predikatív főnevekre, amelyek nagy része igéből képzett (ezek az úgynevezett nominalizációk, cf. Chomsky 1970), hiszen ez utóbbiak mintegy "öröklük" az ige argumentumszerkezetét, oly módon, hogy az ige alanyának és esetleges vonzatainak az NP-n belül a főnév prepozíciós vonzatai feleltethetők meg. A *de* prepozícióval bevezetett bővítmények egy része - a nem predikatív és a predikatív főneveknél egyaránt - birtokos determinánssal helyettesíthető, amely nem más, mint az NP alanya (cf. Chomsky 1970, Milner 1977, 1982). Voltaképpen ezzel magyarázható az is, hogy bármilyen főnévhez kapcsolódhat birtokos vonzat, éppen úgy, ahogy (a kiterjesztett projekciós elv értelmében) minden ragozott igének van alanya. Az igéktől eltérően azonban ez az alany nem jelenik meg kötelezően a szerkezetben. Az ilyen PP-ket Milner (1977, 1982) *genitivusoknak* nevezi. A genitivusok osztálya azonban - amint az Milner elemzéseiből kiderül - távolról sem homogén: csak egy részük helyettesíthető a *de* + hangsúlyos névmás sorral, vagyis csak ez utóbbi csoportról állíthatjuk azt, hogy a *de* prepozíció vonzatai (ilyen a (17)-es szerkezet); az olyan genitívust pedig, amelynek nem feleltethető meg az előbb említett névmási szerkezet, egy *de* esetjelölővel felruházott NP-nek tekinti (cf. (18)):

- (17) a *Il y a quatre tableaux de Vermeer à Amsterdam.*
 Van négy kép -NEK Vermeer -BAN Amszterdam
 'Négy Vermeer-kép van Amszterdamban.'
- b *Il y a quatre tableaux de lui à Amsterdam.*
 Van négy kép -NEK ő -BAN Amszterdam
 'Négy kép van tőle Amszterdamban.'
- (18) a *La maison de Paul est toute blanche.*
 A ház -NAK Pál van egészen fehér
 'Pál háza hófehér.'
- b **La maison de lui est toute blanche.*
 A ház -NAK ő van egészen fehér
 'A háza hófehér.'

¹³ Az, hogy az azonos hatókorúnak tekintett melléknévek mégsem mindig állhatnak tetszőleges sorrendben a francia nyelvben, más, nem hatókori természetű érvekkel magyarázható. Úgy tűnik továbbá (cf. Abeille-Godard 1999), hogy ez a sorrend korlátozottabb a főnév előtti, mint a főnév utáni melléknéveknél:

un gentil petit chien *un petit gentil chien
 egy aranyos kicsi kutya egy kicsi aranyos kutya
 'egy aranyos kicsi kutya'

un chien noir méchant un chien méchant noir
 egy kutya fekete harapós egy kutya harapós fekete
 'egy harapós fekete kutya/egy fekete harapós kutya'

A genitívusok szintaktikai viselkedését és szemantikai interpretációját Godard (1988) vizsgálta a legrészletesebben. Csoportosításának alapja a bővítmény által hordozott tematikus szerep fajtája, és arra a következtetésre jut, hogy az esetjelölt NP-k alkategorizált bővítmények, a PP-k egy része alkategorizált, más része pedig nem.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a bővítménynek tekintett PP-k bizonyos típusa valójában esetjelölt NP, a csoport egészéről pedig kimutatható, hogy a főnév argumentumkeretét alkotják.

II.2.4. Az argumentum és módosító közti disztribúciós különbséget egy konfigurációs keretben a kategóriaváltás, illetve a kategória-megtartás jelensége is tükrözi. Ebben a tekintetben nem feltétlenül lesz különbség az NP-n belül argumentum és módosító között, éppúgy, ahogy a vele szorosan összefüggő legelső kritérium - a módosító elhagyható volta vs. az argumentum gyakran kötelező vonzatként (vagy alanyként) való megjelenése - sem alkalmazható eredményesen az NP esetére. Mindezek következtében, és amiatt is, hogy a jelző és a prepozíciós bővítmény sok esetben felcserélhető egymással, az ilyen jelzős, bővítményes vagy azok nélküli NP-k disztribúciója megegyezik:

- (19) a *les trois amis*
a három barátok
'a három jóbarát'
- b *les trois amis inséparables*
a három barátok elválaszthatatlanok
'a három elválaszthatatlan jóbarát'
- c *les trois amis de Xavier*
a három barátok –NAK Xavér
'Xavér három barátja'
- d *les trois amis inséparables de Xavier*
a három barátok elválaszthatatlanok –NAK Xavér
'Xavér három elválaszthatatlan barátja'

II.2.5. Az utolsó kritérium a szelekciós megkötésekre vonatkozott. Amint azt már láttuk a (II.2.3.) pontban, a bővítményi PP (és esetjelölt NP) vagy egy predikatív főnév vonzataként jelenik meg, vagy pedig az NP alanyának megfeleltethető összetevőként. Ha továbbvisszük a mondat és az NP közti analógia gondolatmenetét, akkor elvárhatjuk, hogy a főnév ugyanúgy képes szelekciós megkötéseknek róni a bővítményeire, mint ahogy az ige az argumentumaira:

- (20) a *le sac de Pierre*
a táskák –NEK Péter
'Péter táskája'
- b **le sac de la question*
a táskák –NEK a kérdés
'a kérdés táskája'

Persze egy fej bizonyos mértékig a módosító szemantikai tartalmára is "érzékeny", így ez a kritérium általában csak fenntartásokkal alkalmazható:

- (21) a *une idée originale*
 egy gondolat eredeti
 'egy eredeti gondolat'
- b *?une idée verte*
 egy gondolat zöld
 'egy zöld gondolat'

A (21.b) szerkezet metaforikusan is értelmezhető, és ez általánosságban is jellemző a jelzős szerkezetekre. A relációs melléknévre azonban úgy tűnik, mindez nem érvényes: szoros szemantikai kapcsolatban van a főnévvel, amennyiben az utóbbihoz nem illeszthetünk tetszés szerinti relációs melléknéveket. A (22.b) szerkezet metaforikus értelmezést sem tesz lehetővé:

- (22) a *l'année scolaire*
 az év iskolai
 'az iskolaév'
- b **l'année cardiaque*
 az év szív-
 'a szív-év'

II.2.6. E rész összefoglalásaképpen azt mondhatjuk, hogy az argumentum és módosító elkülönítésére megfogalmazott kritériumok a következő szerkezeti problémákat vetik fel:

- a) A főnévnek csak ritka esetekben van kötelező bővítménye, gyakran a vonzat éppúgy elhagyható, mint az adjunktum.
 b) A főnév bővítménye legtöbbször ugyanolyan disztribúciójú, mint az adjunktum.
 c) A prepozíciós bővítmény nem szükséges, hogy közvetlenül kapcsolódjon a fejhez, hanem a jelző meg is előzheti, bizonyos korlátozások mellett.

A legutolsó megállapításból egyenesen következik a kérdés: az NP szerkezeti hierarchiájában milyen kiterjesztésű összetevőhöz kapcsolódik a bővítmény és milyenhez az adjunktum? Ha a fej és a bővítmény közé csupán egy zéró-kiterjesztésű jelző ékelődhetne, akkor ez megerősítené a generatív grammatika alaphipotézisét, mely szerint a bővítmény mindig lexikális (zéró-kiterjesztésű) fejhez járul. A (23)-as szerkezetből azonban kiderül, hogy a PP-t vonzattal és módosítóval is rendelkező, vagyis maximális kiterjesztésű jelző is megelőzheti:

- (23) a *un livre très facile à lire sur Paris*
 egy könyv nagyon könnyű PREP olvasni –RÓL Párizs
- b *un livre sur Paris très facile à lire*
 egy könyv –RÓL Párizs nagyon könnyű PREP olvasni
 'egy nagyon könnyen olvasható könyv Párizsról'

A generatív keretben végzett elemzések (Cinque 1990, Rouveret 1994, Longobardi 1999) abban látják a probléma megoldását, hogy egy funkcionális kategóriákat is tartalmazó hierarchikus szerkezetben a vonzat közvetlenül a főnévi fejhez kapcsolódik, a melléknév pedig megelőzi a főnevet, majd a különféle szórendi változatok úgy jönnek létre, hogy a főnév felfelé mozog a struktúrában, és így a melléknév elé kerül. Nem világos azonban, hogy mi teszi szükségessé a fejmozgatást a szabad szórendi változatok esetében.

Ha a koordináció tesztjének is alávetjük az ilyen szerkezeteket, akkor láthatjuk, hogy nem csupán a jelző, hanem a bővítmény is rendelkezhet széles hatókörrel koordinált NP-k felett (a (24)-es (25)-es példák Abeillé-Godard 1996-ból származnak):

- (24) */des travaux d'urbanisme et des aménagements de voirie/ importants*
 DET munkák –NAK városfejlesztés és DET rendezés –NEK út jelentős
 'jelentős [városfejlesztési munkálatok és utépítések]'
- (25) *de soi-disant [fils et frères] de ministres*
 DET állítólagos fiúk és testvérek –NEK miniszterek
 'állítólagos minisztergyerekek- és testvérek'
- (26) */l'arrivée inattendue et le départ précipité/ de Paul*
 a megérkezés váratlan és az eltávozás sietős –NEK Pál
 'Pál váratlan megérkezése és sietős eltávozása'

Mindez kétségesé teszi azt az alapfeltevést, hogy a főnév bővítménye lexikális fejhez járul.

A következő részben egy olyan elméleti keretben folytatom az elemzést, amely a generativista megközelítéstől eltérően kizárólag a "felszíni szerkezetre" összpontosít, nem tartalmaz mozgatást, és ennek megfelelően funkcionális kategóriákat sem.

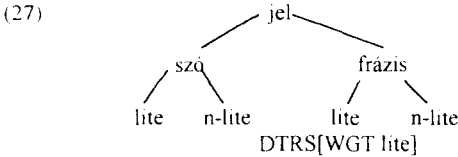
III. A francia nyelv főbb szerkezeteiről generatív keretben már számos elemzés született. Az utóbbi években fokozott érdeklődés figyelhető meg olyan formalizmusok iránt, amelyek - felhasználva a chomskysta irányzat jelentősebb eredményeit - transzformációk nélkül, komplex jegystruktúrára és azokon működő általános alapelvekre támaszkodva kísérlék meg leírni és magyarázni az egyes nyelvekre jellemző szerkezetitípusokat. Az egyik legjobban kidolgozott és széleskörűen alkalmazott nem-transzformációs elmélet Pollard és Sag Fej-Vezérelt Frázisstruktúra-Grammatikája (HPSG)¹⁴. A francia nyelv NP-it ebben a keretben Abeillé és Godard (1997, 1999) vizsgálta, elsősorban az NP összetevőinek sorrendjére összpontosítva. A következőkben az ő elemzéseiket fogom ismertetni.

III.1. Abeillé és Godard (1997, 1999) megoldása arra az alapgondolatra épül, hogy az összetevők szintaktikai komplexitása ("súlya") komoly befolyással bír a szerkezetben betöltött szintaktikai pozíciójukra¹⁵: a szintaktikailag kevésbé komplex ("könnyű") elemek igyekeznek közel kerülni a lexikális fejhez, a komplex ("nehéz") elemek a lexikális fejtől távolabb helyezkednek el, míg a közepes komplexitásúak egymás közti sorrendje szabad.

¹⁴Az HPSG legújabb verziójának részletes ismertetését Pollard-Sag 1994 tartalmazza, a francia nyelv szerkezeteinek HPSG-ben történő elemzéseiről lásd Abeillé 1993-t.

¹⁵A szintaktikai komplexitás formalizálását Wasow (1996) végezte el.

Ennek megfelelően a lexikonban szereplő elemek némelyike specifikálva lehet a "súly" (WGT) jegyre nézve¹⁶ (*lite*, illetve *n-lite* jegyűek), és ugyanígy a lexikális elemek kombinációi - bizonyos szabályoknak engedelmeskedve - a *lite* illetve *n-lite* jegyek valamelyikével fognak rendelkezni (esetleg aluspecifikáltak lesznek ezekre a jegyekre nézve). A WGT jegy tehát egyrészt a lexikon elemeit, másrészt pedig a mondat szerkezetében betöltött pozíciókat jellemzi. A nyelv jeleinek hierarchiáját és a hozzájuk rendelt jegyspecifikációkat a következőképpen ábrázolhatjuk:

A lexikon elemei, vagyis a szavak szintjén a *n-lite* jegyet olyan szavak kapják meg, amelyek egy *lite* jegyű elem lehetséges projekciójával kommutálnak; ilyenek például a (névelőtlen) tulajdonnevek, mivel azok azonos disztribúciójúak egy névelős köznével. Ebből következik, hogy a köznévek a *lite* jeggyel rendelkeznek. Egyes lexikális elemek aluspecifikáltak lesznek a WGT jegyre nézve, ilyenek például bizonyos mellénevek. Ezek jellemző tulajdonsága az lesz, hogy egyaránt előfordulhatnak olyan pozíciókban, amelyek *lite* melléneveknek vannak fenntartva és olyanokban, amelyekben csak *n-lite* mellénevek állhatnak.

A *lite* jegyű szavakból (például koordinációval) összeállított szerkezet bizonyos pozíciókban úgy viselkedhet, mint egy *lite* jegyű szó - az ilyen frázishoz (pozíciójánál fogva) a *lite* jegyet rendelhetjük. Az ettől eltérő frázis az alapesetnek (default-eset) felel meg, és a *non-lite* jegyet kapja.

A frázisok összetevőinek kapcsolódására Abeillé és Godard (1997) az alábbi közvetlen dominancia-szabályokat (ID-szabályok) állítja fel:

- (28) ID-szabályok:
- i. $XP \rightarrow \text{fej, COMPS}^+$
     n-lite *lite*
  - ii. $XP \rightarrow \text{fej, ADJ}^*$
  - iii. $XP \rightarrow \text{fej, COMPS}^+, \text{ADJ}^*$
     n-lite *lite*

Szavakkal kifejezve ez azt jelenti, hogy a *fej* argumentumszerkezetének megfelelően kötött számu, tetszőleges komplexitású bővítmenyek a *lite* *fej*hez kapcsolódnak, és egymásnak testvér-összetevői lesznek. Az adjunktumok, melyeknek száma elvben korlátlan, *lite* és *n-lite* *fej*hez egyaránt járulhatnak, és - a vonatokhoz hasonlóan - lehetnek egymásnak testvér-összetevői. A (iii.) szabály a francia nyelv azon sajátosságáról kíván számot adni, hogy bizonyos bővítmenyek és adjunktumok egymással felcserélhetők az NP belsejében. Ezek az összetevők a szabály értelmében *lite* *fej*hez kötődnek, és mindnyájan azonos szinten helyezkednek el.

¹⁶ Hasonló elven alapul a Sadler és Arnold (1994) által bevezetett LEX jegy. A két megközelítés közti különbségekről lásd Abeillé-Gorard (1997)-et.

A (28)-ban felsorolt szabályok alapján két, a tanulmány szempontjából jelentős következtetés is levonható - az egyik a keret-elmélet egy tulajdonságára, a másik pedig a francia nyelv egyik sajátosságára utal:

- a) A "fej" fogalma - a generativista felfogással ellentétben - nem feltétlenül zéró kiterjesztésű kategóriát takar, hanem a "fejség" tulajdonsága (a "fej" jegy) a lexikális fej összes kiterjesztésére, így a maximális kiterjesztésre is öröklődik.
- b) Ha elfogadjuk Abeillé és Godard megközelítését, akkor a francia nyelv szerkezetét meglehetősen laposnak kell feltételeznünk, ahol még adjunktumok és bővítmények is lehetnek egymásnak testvér-összetevői¹⁷.

A (ii.) ID-szabályt Abeillé és Godard (1997) egy kis kiegészítéssel látja el, amely a frázis komplexitására vonatkozó információkat tartalmazza:

ii./a. fej-ADJ frázis $\Rightarrow$ [WGT 1 vagy n-lite]
DTRS [WGT 1]

Ez a megkötés annyit jelent, hogy ha a fej *lite* jegyű, akkor a hozzá kapcsolódó adjunktum(ok) is az(ok), továbbá ha a fej *n-lite* jegyű, akkor ugyanilyen módon specifikált(ak) az adjunktum(ok) is. Abban az esetben, ha mindnyájan *lite* jegyűek, akkor a kapott frázis opcionálisan a *lite* jeggyel rendelkezhet, minden más esetben *n-lite* frázis az eredmény.

Az ID-szabályok semmiféle megkötést nem tartalmaznak a bővítmények egymáshoz viszonyított sorrendjét illetően. Az adjunktumok sorrendjét a (ii./a.) kiegészítés korlátozza, amennyiben előírja, hogy a *lite* adjunktum közelebb van a lexikális fejhez (és hierarchikusan alacsonyabban is van), mint a *n-lite* adjunktum. Igaz, ez a "távolságbeli eltérés" a két típusú adjunktum között Abeillé és Godard (1997, 1999) vizsgálatai alapján nem fog megnyilvánulni az NP összetevős szerkezetében, mivel konstituens-tesztekkel igazolják, hogy a főnévtől balra eső jelző mindig *lite* jegyű, a főnév után álló pedig mindig *n-lite* jegyű lesz. Ez azokra a mellénevekre is érvényes, amelyek mindkét pozícióban előfordulhatnak, sőt, a lexikonban eleve *lite* jeggyel felruházott (vagyis elvileg csak a főnév előtt előforduló) melléneveket a jelzett szó után állnak, ha bővítményt kapnak, hiszen az így létrejött frázis más szükségképpen *n-lite* lesz:

- (29) a *un grand avantage*
egy nagy előny
'nagy előny'
- b **un plus grand que prévu avantage*
egy KFOK nagy mint várt előny
- c *un avantage plus grand que prévu un plus grand avantage que prévu*¹⁸

¹⁷A (ii.) ID-szabály nyitva hagyja azt a kérdést, hogy az adjunktumok hierarchikusan kapcsolódnak a fejhez (és egymáshoz), vagy teljesen lapos (esetleg felig lapos, felig hierarchikus) szerkezetet adnak. Így amennyiben a relációs melléneveket adjunktumoknak tekintjük (ez ellen fogok érvelni a továbbiakban), akkor ez a szabály nem tukrozi helyesen a mellénevek hatókörével kapcsolatos intuíciónkat (cf. (11)-es és (12)-es példák).

¹⁸Amint a dolgozat bírálója felhívta rá a figyelmemet, Giorgi és Longobardi 1998 - generatív keretben - egy olyan általánosítás segítségével kezeli ezt a jelenséget, amely szerint a főnév baloldalán csak olyan többtagú összetevő állhat, amelynek bővítése balfele történik, vagyis fejfel végződik. Nem világos azonban, hogyan

egy előny KFOK nagy mint várt egy KFOK nagy előny mint várt
'a vártnál nagyobb előny'

Ha két inherensen *lite* jegyű melléknevet egymás mellé rendelünk, akkor a kapott szerkezet a *lite* és a *n-lite* jegyet egyaránt megkaphatja, vagyis opcionálisan állhat a főnév előtt vagy után:

- (30) a *des vrais coupables *des coupables vrais*
DET valódiak vádlottak DET vádlottak valódiak
'valódi vádlottak'
- b *des [vrais ou faux] coupables des coupables [vrais ou faux]*
DET valódiak vagy hamisak vádlottak DET vádlottak hamisak vagy valódiak
'hamis vagy valódi vádlottak'

Amint látjuk, a *lite* és *n-lite* jegyek egyrésztől inherensen jellemezhetik a lexikon elemeit, illetve a kapcsolódásuk eredményeképpen létrejött szerkezeteket, másrésztől pedig az NP (sőt, maga a mondat) bizonyos pozícióhoz kötött tulajdonságként jelennek meg.

A bővítmények - mivel Abeillé és Godard megközelítésében mindnyájan *lite* fejhez járulnak - ugyanazon szinten helyezkednek el, és sorrendjüket szintaktikai komplexitásuk, valamint a fej argumentum-listáján elfoglalt helyük határozza meg. Ezt tükrözik az alábbi LP-szabályok:

- (31) LP-szabályok:
i. COMP [*lite*] < COMP [*n-lite*]
ii. COMP [*lite*] <_{COMP} COMP [*lite*]

III.2. Abeillé és Godard (1997) elemzése intuíciónkkal is összhangban lévő választ ad sok kérdésre, néhány lényeges problémát azonban megoldatlanul hagy.

III.2.1. Nem veszik figyelembe azt a régóta ismert tényt, hogy az úgynevezett relációs melléknevek viselkedése nagyban eltér a többi (kvalifikáló) melléknévétől. A relációs melléknevet főnévből képezzük, és rendszerint egy *de N* szerkezettel egyenértékű:

- (32) *les élections présidentielles ≈ les élections de président*
a választások elnöki a választások -NEK elnök
'az elnökválasztások'

---

magyarázható így az, hogy bizonyos melléknevet módosító adverbiumok nem engedik, hogy az adott melléknév a főnév előtt álljon, jollehet a szóban forgó melléknév egyedül állhat a fej előtt (cf. Abeillé-Godard 1999).

une (très) habile décision une décision (très) habile
egy nagyon ügyes döntés egy döntés nagyon ügyes
'egy (nagyon) ügyes döntés'

une *politiquement habile décision une décision politiquement habile
egy politikailag ügyes döntés egy döntés politikailag ügyes
'egy politikailag ügyes döntés'

- (33) *les exportations françaises* ≈ *les exportations de France*
 az exportok franciák az exportok -NAK Franciaország
 'a francia export'

Jellemző tulajdonságai (Kim 1995 és Gécseg 1997 alapján) az alábbiakban foglalhatók össze:

a) Kizárólag a főnév után állhatnak:

- (34) a *le miracle économique*
 a csoda gazdasági

- b **l'économique miracle*
 a gazdasági csoda
 'a gazdasági csoda'

b) A lexikális fej közvetlen szomszédságában találjuk őket, kivéve, ha a főnevet pusztá köznevet tartalmazó PP követi, ezzel ugyanis sokszor tetszőleges sorrendben állhat:

- (35) a *la crise cardiaque de Robert*
 a roham szív- -NEK Róbert

- b **la crise de Robert cardiaque*
 a roham -NEK Róbert szív-
 'Róbert szivrohama'

- (36) a *une crise cardiaque grave*
 egy roham szív- súlyos

- b **une crise grave cardiaque*
 egy roham súlyos szív-
 'egy súlyos szivroham'

- (37) a *un projet de loi ministériel*
 egy tervezet -NEK törvény miniszteri

- b *un projet ministériel de loi*
 egy tervezet miniszteri -NEK törvény
 'egy miniszteri törvénytervezet'

- (38) a *des processus de transformation psychiques*
 DET folyamatok -NAK átalakulás pszichések

- b *des processus psychiques de transformation*
 DET folyamatok pszichés -NAK átalakulás
 'pszichés átalakulási folyamatok'

(39) a *les exportations de fromage françaises*¹⁹
az exportok -NAK sajt franciák

b *les exportations françaises de fromage*
az exportok franciák -NAK sajt
'a francia sajtexport'

c) Nem koordinálhatók más típusú melléknevekkel, csak egymással:

(40) **un parc immense et municipal*
egy park hatalmas és önkormányzati
'egy hatalmas és önkormányzati park'

(41) *les maladies cardiaques et pulmonaires*
a betegségek szív- és tüdő-
'a szív- és tüdőbetegségek'

d) A koordináció azonban még a relációs főnevek között sem mindig lehetséges, hanem aszimmetrikus hatóköri viszonyban is állhatnak egymással (cf. (11) és (12)); ennek elsősorban szemantikai okai vannak:

(42) a **le système astronomique et galiléen*
a rendszer csillagászati és galilei-i
'a galilei-i és csillagászati rendszer'

b *le [[système astronomique] galiléen]*
a rendszer csillagászati galilei-i
'a galilei-i csillagászati rendszer'

e) A kvalifikáló melléknevektől eltérően nem rendelkeznek széles hatókörrel koordinált NP-k felett, minimális kiterjesztésű koordinált N-ek felett viszont igen:

(43) **[une certaine de fibres et plusieurs tissus] nerveux*
egy kb.száz -NAK rostok és több szövetek ideg-
'mintegy száz idegrost és több -szövet'

(44) ??*[les vertèbres et l'épine] dorsales*
a csigolyák és a gerinc hát-
'a háti csigolyák és a hátgerinc'

(45) *des [livres et cahiers] scolaires*
DET könyvek és füzetek iskolai
'iskolai füzetek és könyvek'

¹⁹A (37)-(39)-es példák arra is bizonyítékként szolgálnak, hogy a relációs melleknev és a főnév, illetve a puszta köznevet tartalmazó prepozíciós vonzatok és a főnév nem szökepzessel csatlakoznak egymashoz. Tény azonban, hogy mivel gyakorlatilag szószintű («zéró kiterjesztésű») és pozicionálisan is igen korlátozott elemek kapcsolódásáról van szó, ez egy kvázi-lexikális kombinációnak tekinthető.

f) Nem lehet bővítményük, még annak a főnévnek a lehetséges vonzatát sem "öröklük", amelyből képeztük őket:

- (46) a *une exposition canine*
 egy kiállítás kutya-
 'egy kutyakiállítás'
- b **une exposition canine de chasse*
 egy kiállítás kutya- -NAK vadászat
 'egy vadászkutya-kiállítás'

Mindezekből a jellemzőkből egyenesen következik, hogy a relációs melléknév a *lite* jeggyel rendelkezik, annak ellenére, hogy a főnév után áll. Ha adjunktumnak tekintjük, akkor nem tudunk számot adni arról a tényről, hogy a relációs melléknév mindig megelőzi a *n-lite* adjunktumot és a (nem pusztán köznevet tartalmazó) prepozíciós vonzatot, hiszen egy olyan lapos struktúrában, mint amelyet a (25.iii.)-as ID-szabály tükröz, nem lehetséges az adjunktumokat egymás között, illetve az argum.entumokhoz képest sorba rendezni. Ezzel szemben több olyan vonását megfigyelhettük már, amelyek arra mutatnak, hogy inkább argumentumnak, mintsem módosítónak kellene őt tekintenünk. Ezek közé tartozik az, hogy egyenértékű egy prepozíciós bővítménnyel (cf. (32) és (33))²⁰, mindig a (lexikális) fej után áll (cf. (34)), száma nem szaporítható tetszőlegesen, bár akár három relációs melléknév is állhat egymással hierarchikus viszonyban, és a főnév szelekciós megkötésekkel róhat ki rá (cf. (22)). Végül, ha vonzatnak tekintenénk, akkor azt is magyarázni tudnánk, hogy miért nem állhat tetszőleges sorrendben egyes vonzatokkal.

III.2.2. A prepozíciós vonzatokat Abeillé és Godard (1997) kivétel nélkül a *n-lite* jeggyel ruhazza fel. Ha azonban tuzetesebben megvizsgáljuk őket, észrevehetjük, hogy belső komplexitásuk - és ezzel együtt szintaktikai viselkedésük - eltéréseket mutat.

Az egyik alcsoportba tartoznak azok a szerkezetek, amelyekben a prepozíciót egy determináns nélküli, vagyis pusztán köznévi követi. Az ilyen argumentumok jellemző tulajdonságai közé tartozik az, hogy csak lexikális N-ek koordinációja felett lehetséges hatókörük:

- (47) a **[des projets et des propositions] de loi*
 DET tervezetek és DET javaslatok -NEK törvény
- b *des [projets et propositions] de loi*
 DET tervezetek és javaslatok -NEK törvény
 'törvénytervezetek- és javaslatok'
- (48) a **[mes trois cahiers et tes gros livres] de maths*
 az én három füzetek és a te vastkos könyvek -NAK matek
 ,az én három matematikafüzetem és a te vastkos (matematika)könyveid'
- b *nos [cahiers et livres] de maths*
 a mi füzetek és könyvek -NAK matek

²⁰Ennek persze az is lesz a következménye, hogy ahogy a főnév tematikus szerepet tud adni a prepozíciós vonzatának (cf. Godard 1988), úgy a relációs melléknév is «megörökölheti» ezt a tematikus szerepet.

,a mi matematikafüzeteink és -könyveink'

Továbbá nem pronominalizálható együttesen a vonzatot megelőző fej és determináns:

- (49) **Ce n'est pas le projet d'action qui a été débattu hier, mais celui*
 Ez NEG van NEG a terv -NAK akció ami volt vitatott tegnap hanem PRON
de loi.
 -NEK törvény
 'Nem az akcióttervet, hanem a törvény(tervezetet) vitatták meg tegnap.'

A mai francia nyelvben egyre gyakrabban eltűnik a prepozíció a bővítmény elejéről, ami pedig megmarad belőle, az csupán egy - *lite* jegyű - puszta köznévi, melynek szintaktikai viselkedése nem tér el a prepozíciós változatától:

- (50) *cassette de vidéo* ⇒ *cassette vidéo*
 kazetta -NAK videó kazetta videó
 'videókazetta'
- (51) *appareil de photo* ⇒ *appareil photo*
 készülék -NAK fotó készülék fotó
 'fényképezőgép'

Minden jel arra mutat tehát, hogy a puszta köznévi tartalmazó prepozíciós vonzat valójában nem más, mint egy *lite* jegyű esetjelölt puszta köznévi, amelynek két további lehetséges megvalósulási formája az esetjelöletlen köznévi (cf. (50) és (51)), valamint a relációs melléknévi. Ugyanazokkal a szintaktikai tulajdonságokkal és analóg morfológiai jellemzőkkel rendelkeznek, így mindhárom szerkezetípust a főnévi *lite* argumentumának tekinthetjük.

A prepozíciós vonzatok másik alcsoportját azok a szerkezetek alkotják, amelyeket egy determináns is tartalmazó NP követ, vagyis mindenképpen *n-lite* jegyűnek kell tekintenünk őket. Lehetséges osztályozásukról a 11.2.3. részben esett szó. Ezek a bővítmények a *lite* jegyűekkel ellentétben mindig széles hatókörrel rendelkeznek koordinált NP-k felett:

- (52) [*son arrivée et son installation*] à Paris
 az ő megérkezés és az ő letelepedés -BAN Párizs
 'megérkezése és letelepedése Párizsban'
- (53) [*la belle maison et la voiture ancienne*] de Guillaume
 a szép ház és az autó régi -NAK Vilmos
 'Vilmos szép háza és régi autója'

A főnévi, amelyhez kapcsolódik, determinánsával együtt pronominalizálható:

- (54) *le livre de Pierre* ⇒ *celui de Pierre*
 a könyv -NEK Péter PRON -NEK Péter
 'Péter könyve' 'Péteré'

- (55) a *l'amour des enfants pour la patrie* $\Rightarrow$ *celui des enfants pour la patrie*
 a szeretet –NEK a gyerekek iránt a haza PRON –NEK a gyerekek iránt
a patrie
 a haza
 'a gyerekek haza iránti szeretete' 'a gyerekeké a haza iránt'
- b *l'amour pour la patrie* $\Rightarrow$ *celui pour la patrie*
 a szeretet iránt a haza PRON iránt a haza
 'a hazaszeretet' 'a haza iránti'

A példák alapján megállapíthatjuk, hogy az ilyen argumentumok - bár a vonzatokra vonatkozó főbb kritériumoknak eleget tesznek - nem lexikális fejhez, hanem egy maximális kiterjesztéshez, az HPSG terminusával élve, egy *n-lite* fejhez járulnak.

IV. Az előző részben arra a következtetésre jutottunk, hogy nem minden melléknév tekinthető módosítónak az NP-ben, a relációs melléknév ugyanis a (*lite*) argumentumokra jellemző tulajdonságokat hordozza. Másfelől, nem tartható az az elképzelés sem, amely szerint a vonzatok mindegyike lexikális fejhez kapcsolódik, akár hierarchikusnak, akár laposnak tételezzük is fel a francia NP szerkezetét. A továbbiakban egy megoldási javaslatot vázolok fel ezekre a problémákra az HPSG elméleti keretében.

IV.1. Az HPSG a melléknéveket a főnév módosítóinak tekinti, és az alábbi jegystruktúrát rendeli hozzájuk:

- (56)
- $$\left[\begin{array}{l} \text{CAT} \\ \text{CONT 3} \end{array} \left[\begin{array}{l} \text{Adj} \\ \text{MOD} \left[\begin{array}{l} \text{N} \\ \text{CONT 2} \end{array} \right] \end{array} \right] \right]$$

A relációs melléknév a főnév fakultatívan megjelenő argumentumának tekinthető, amelyet egy úgynevezett lexikális szabállyal vezethetünk be a főnév alkategorizációs keretébe. Ez a szabály egy n ($n \geq 0$) vonzattal rendelkező főnévhez hozzárendel egy $n + 1$ vonzatú főnevet, ahol az újonnan megjelent vonzat a relációs melléknév:

- (57)
- $$\left[\begin{array}{l} \text{CAT} \\ \text{CONT 4} \end{array} \left[\begin{array}{l} \text{N} \\ \text{ARG-St} < 1 > + 2 \end{array} \right] \right] \Rightarrow$$
- $$\left[\begin{array}{l} \text{CAT} \\ \text{CONT 5} \end{array} \left[\begin{array}{l} \text{N} \\ \text{ARG-St} < 1; \end{array} \left[\begin{array}{l} \text{HEAD} \left[\begin{array}{l} \text{Adj} \\ \text{MOD} \left[\begin{array}{l} \text{N} \\ \text{CONT 4} \end{array} \right] \end{array} \right] \right] \\ \text{CONT 5 [REL poss]} \end{array} \right] > + 2 \end{array} \right] \right]$$

A relációs melléknév szemantikai szempontból módosítóként viselkedik, így - az adjunktumokhoz hasonlóan - őt tekinthetjük az NP szemantikai fejének. A Szemantikai Elvnek²¹ megfelelően így a relációs melléknév szemantikai interpretációjára utaló CONT jegy értéke - vagyis az, hogy valamilyen birtokviszonyt denotál - azonos lesz az egész NP CONT jegyének értékével.

A főnév argumentumszerkezetében az 1-es számot a determináns viseli, a többi bővítmény sorrendjét - vagyis a lexikális fejhez való közelségét - szintaktikai komplexitása fogja meghatározni.

IV.2. A prepozíciós vonzat a predikatív főnevek esetében rajta szerepel a lexikális fej alkategorizációs listáján (mint kötelező vagy opcionális argumentum), a többi, szokványos birtokos vonzat számára (mint például *le sac de Pierre* 'Péter táskája') az előbbi pontban látottakhoz hasonlóan egy lexikális szabályt vezethetünk be:

$$(58) \left[\begin{array}{l} \text{CAT} \left[\begin{array}{l} \text{N} \\ \text{ARG-St} \langle 1 \rangle + 2 \end{array} \right] \\ \text{CONT 4} \\ \text{n-pred} \end{array} \right] \Rightarrow \left[\begin{array}{l} \text{CAT} \left[\begin{array}{l} \text{N} \\ \text{ARG-St} \langle 1 \rangle ; \left[\begin{array}{l} \text{CAT} \left[\begin{array}{l} \text{Prep } de \\ \text{ARG-St} \langle \rangle + 2 \end{array} \right] \\ \text{CONT 6 [REL poss]} \end{array} \right] \end{array} \right] \\ \text{CONT 6} \\ \text{n-pred} \end{array} \right]$$

Az eddig bemutatott tények mind arra engednek következtetni, hogy a francia NP-n belüli vonzatok közül a *lite* jegyűek *lite* fejhez, a *n-lite* jegyűek pedig *n-lite* fejhez kapcsolódnak. Ennek megfelelően az alábbiak szerint kell módosítanunk a (28. i.) ID-szabályt:

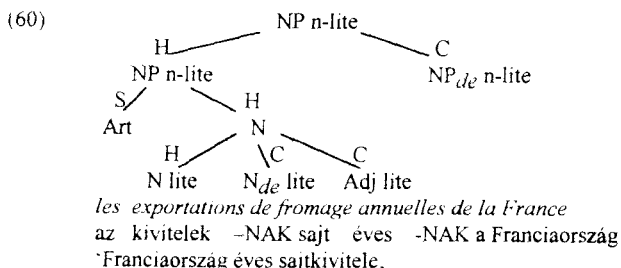
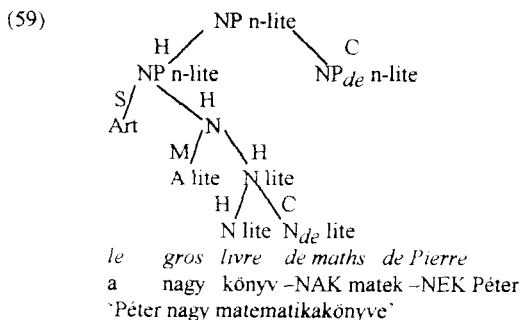
(28) i' *Módosított ID-szabály a francia NP-re:*

$$\text{XP}_{\text{nom}} \rightarrow \text{fej. COMPS+} \\ \text{WGHT 1 vagy n-lite WGHT1 WGHT 1}$$

A fenti szabály gyakorlatilag a fej-adjunktum szerkezetre vonatkozó szabály megszorítását (cf. (28.ii.a)) terjeszti ki a fej-vonzat szerkezetekre. A francia NP-nek egy "félíg lapos, félíg hierarchikus" szerkezetet tulajdonít, ugyanakkor érvényteleníti a (28.iii.)-as szabályt, mivel így az adjunktum és a vonzat soha nem fordulhat elő ugyanazon a szinten, és a főnév után álló adjunktum nem kapcsolódhat *lite* fejhez. Ez már egy hierarchikusabb NP-t fog adni; ráadásul a vonzatok sem lesznek mind egymás testvér-összetevői, hanem más szinten

²¹Lásd Pollard-Sag 1994

kapcsolódik a *lite* vonzat a fejhez, mint a *n-lite* vonzat. Illusztrálásképpen nézzünk meg néhány összetettebb NP hierarchikus ábrázolását:

A *n-lite* vonzatok sorrendje, mint láttuk, tetszőleges, a *lite* vonzatok esetében viszont megszorításokkal kell számolnunk. Míg a puszta közneves prepozíciós vonzat és a relációs melléknév sorrendjét semmi sem korlátozza, a prepozíció nélküli puszta közneves bővítmény mindig a fej közvetlen szomszédságában marad:

- (61) a *un enregistrement vidéo documentaire*
 egy felvétel videó dokumentum
 b **un enregistrement documentaire vidéo*
 egy felvétel dokumentum videó
 'egy videó-dokumentumfelvétel'
- (62) a *?les commandes clients de livres*
 a rendelések ügyfelek -NEK könyvek
 b **les commandes de livres clients*
 a rendelések -NEK könyvek ügyfelek
 'ügyfelek könyvrendelése'

A főnév argumentumkerete tehát az alábbi megszorításnak engedelmeskedik:

(63) *lite* bővítmények sorrendje:

$$N < N_{de} \leq \text{Adj}_{rel}$$

V. Ez a tanulmány elsősorban a melléknévek és a prepozíciós szerkezetek szintaktikai viselkedését vizsgálta az NP-n belül. Az eredetileg az igei fej esetére megfogalmazott, az argumentumok és a módosítók elkülönítését célzó standard kritériumok nem teszik lehetővé a két típus éles elválasztását, mivel az összetevőknek a fejhez való viszonyát szintaktikai komplexitásuk is befolyásolja. A francia NP esetében úgy tűnik, nem tartható az a feltevés, hogy a vonzatok mind a lexikális fejhez kapcsolódnak. A tanulmány során amellet érveltem, hogy a vonzatok - a módosítókhöz hasonlóan - két alcsoportra oszthatók: *lite* és *n-lite* vonzatokra. A WGT jegy nem csupán a módosítók pozícióját határozza meg (a *lite* módosítók a főnév előtt, a *n-lite* jegyűek pedig a főnév után állnak), hanem a vonzatokét is: a *lite* jegyű vonzatok *lite* fejhez, a *n-lite* jegyűek pedig *n-lite* fejhez kapcsolódnak.

Irodalom

- Abeillé, Anne 1993: *Les nouvelles syntaxes. Grammaires d'unification et analyse du français*, Paris, Armand Colin.
- Abeillé, Anne-Godard, Danièle 1996: *French Word Order and Lexicality* (kézirat).
- Abeillé, Anne-Godard, Danièle 1997: French Word Order and Lexical Weight, in Abeillé, Anne-Godard, Danièle-Miller, Philip-Sag, Ivan: *The Major Syntactic Structures of French* (elők.).
- Abeillé, Anne-Godard, Danièle 1999: La position de l'adjectif épithète en français: le poids des mots, *Recherches linguistiques de Vincennes* 28, 9-32.
- Chomsky, Noam 1970: Remarks on Nominalization, in Jacobs, R.-Rosenbaum, P. szerk.: *Readings in Transformational Grammar*, Waltham, Ginn.
- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, MA/London, MIT Press.
- Cinque, Giuliano 1990: Agreement and Head/t/Head movement in the Romance Noun Phrase, *Actes LSLR XX*, University of Ottawa.
- Gécsef, Zsuzsanna 1997: L'adjectif relationnel et le complément du nom, *Revue d'Etudes Françaises* 2, 5-21.
- Godard, Danièle 1988: Sujet et compléments génitifs dans le Groupe Nominal, *Recherches Nouvelles sur le Langage*, Coll. ERA 642, 7-50.
- Kim, Myong Soon 1995: Sur le adjectifs de relation dérivés des noms propres, *Le Français Moderne* 63, 1, 42-54.
- Longobardi, Giuseppe 1999: The Structure of DPs: some principles, parameters and problems, in Baltin, M.-Collins, C. szerk.: *Handbook of Syntactic Theory*, Blackwell (elők.).
- Mangueneau, Dominique 1994: *Syntaxe du français*, Paris, Hachette Supérieur.
- Milner, Jean-Claude 1977: A propos des génitifs adnominaux en français, in Rohrer, C. szerk.: *Actes du colloque franco-allemand de Linguistique théorique*, Tübingen, Niemeyer.
- Milner, Jean-Claude 1982: *Ordres et raisons de langue*, Paris, Seuil.
- Nolke, Hennig 1996: Où placer l'adjectif épithète? Focalisation et modularité, *Langue Française* 111, 38-57.
- Pollard, Carl-Sag, Ivan 1994: *Head-driven Phrase Structure Grammar*, Stanford: CSLI, Chicago: Chicago University Press.

- Riegel, Michel et al. 1994: *Grammaire méthodique du français*, Paris, PUF.
- Rouveret, Alain 1994: *Syntaxe du gallois. Principes et Typologie*, Paris, Editions du CNRS.
- Sadler, Louisa-Arnold, Doug 1994: Prenominal Adjectives and the phrasal/lexical Distinction, *Journal of Linguistics* 30, 187-226.
- Wasow, Thomas 1996: *Remarks on Grammatical Weight*, Stanford University.

EGYMÁS FÖLÉ RENDELT VP-K ARGUMENTUMAIRÓL

VISZKET ANITA

1. A téma

Az előadásomban az igenevek argumentumszerkezetének sajátosságait főgomb körbejárni, különös tekintettel a melléknévi igenevek argumentumszerkezetére, és ebből vonok le következtetéseket általában az igenevek argumentumszerkezetével kapcsolatban. A melléknévi igenevek közül most az *ó/ó* és a *t/tt* végűekre koncentrálok.

A cél: rámutatni a melléknévi igeneveknek a többiekétől eltérő tulajdonságaira, és megoldási utakat keresni az általános keretben való kezeléshez. A felhasznált elméleti keret az Alberti-Medve (2000)-ben, É. Kiss (1998)-ban és Kenesei (1999)-ben is használatos GB-modell.

2. Az igeneves szerkezetekről általában

2.1. Megőrződik az igei argumentumstruktúra

Kiindulópontként azt a tényt illusztrálom a következő példákban, hogy az igékből képzett különféle igenevek az eredeti igeinek mind az argumentumstruktúráját, mind az operátorokkal való bővíthetőségét megőrzik.

- (1) *Péter nem szeretne [állandóan Marira gondolni a holnapra tervezett előadása miatt].*
- (1a) *Péter nem szeretne [csak a holnapra tervezett előadása miatt gondolni Marira].*
- (2) *Péter [a holnapra tervezett előadása miatt állandóan Marira gondolva] úgy döntött, hogy felhívja telefonon.*
- (2a) *Péter [a holnapra tervezett előadása miatt csak Marira gondolva] úgy döntött, hogy....*
- (3) *[A holnapra tervezett előadása miatt állandóan Marira gondoló] Péter úgy döntött, hogy nem hívja fel telefonon.*
- (3a) *[Marira éppen a holnapra tervezett előadása miatt gondoló] Péter.....*

Az idézett (1)-(3) példák is mutatják, hogy egy ige (jelen esetben a *'gondol'*) bármely igenévképzővel ellátva megőrzi az eredeti ige argumentumstruktúráját:

<i>gondol</i> vonzatok	<i>vki (Péter)</i> <i>vkire/vmire (Marira)</i>
Adjunktumok	<i>vmi miatt (a holnapra tervezett előadása miatt)</i> <i>vhogyan, vmilyen gyakorisággal (állandóan)</i>

Vki	az alanyi (külső) argumentumot nem találjuk meg az igeneves szerkezetben hangzó formában, hiszen a finitás nélküli igenév nem tud(na) esetet adni az alanyának. Az írás fő célja éppen ennek az argumentumnak a "keresése".
vkire/vmire	az alanyon kívül az ige többi argumentuma az igeneves szerkezetekben is megjelenik, és rájuk éppúgy vonatkozik az elhagyhatóság/elhagyhatatlanság, mint a finit ige argumentumaira: (4a) *Péter gondol. (4b) *Péter nem szeretne gondolni. (4c) *Péter gondolva vette meg a képeslapot. (4d) *A gondoló Péter megállt egy virágárusnál.
vhogyan, vmi miatt	az igeneves struktúra ugyanolyan szabadon bővíthető határozókkal, mint a finit igei struktúrák.

Az argumentumszerkezet mellett az operátormező kiépíthetősége is megőrződik, az É. Kiss (1998) és az Alberti-Medve (2000) értelmében vett topik-, kvantor-, fókusz-mezők az igeneves szerkezeteken belül is kiépíthetőek, mint ahogy ezt az (1a), (2a), (3a) fókuszosan értelmezhető mondatokban is láthatjuk.

É. Kiss (1998), Alberti-Medve (2000) és Kenesei (1999) is egyetértenek az igeneves szerkezetek argumentum- és struktúraörző felépítésében, de ezt más-más szintaktikai megfogalmazással teszik. É. Kissnél minden igeneves szerkezet egy-egy VP, Keneseinél egy-egy mondat. Alberti-Medvénél pedig a morfológiai sajátosságaitól és a funkciójától függően InfP, AP vagy AdvP. Mindegyik megoldás mellett vannak érvek és ellenérvek egyaránt, jelen írásomban azonban sem összehasonlítani nem kívánom őket, sem választani közülük. A célkitűzéshez: a külső argumentum azonosításához ugyanis tulajdonképpen (első megközelítésben) felesleges az igeneves frázis kategóriájáról döntenie. A kiindulópontom az, hogy az igeneves szerkezetek alapvetően egységes struktúrájúak, az egyes különbségek pedig vagy lexikaiak (ezeket lásd később 2.2. pontban) vagy pragmatikaiak. Mivel a belső argumentumokon túl az alanyi argumentumot is (vagy legalább a nyomát) a VP-n belül helyezem el a felhasznált elméleti keretet követve, tulajdonképpen mindegy, hogy olyan VP-knek tekintem-e az igeneves frázisokat, amelyek akár fókusz-, kvantor- és topikprojekcióval kiterjesztve is megjelenhetnek a mondatban, vagy olyan tagmondatoknak, amelyeken belül lehet fókusz-, kvantor- vagy topikprojekció is a VP-re épülve. A cikk során VP-ként fogom az igeneves frázisokat emlegetni, de ez jelenthet különböző operátorokkal bővített VP-t is.

2.2. Mi az, amivel referenciájában azonos az igenévi csoport külső argumentuma?

2.2.1. Főnévi igenév

A főnévi igeneves frázis a mondatban gyakran vonzatként jelenik meg, a főige (finit ige) által megkívánt argumentumként, más esetekben szabad határozóként (pl. célhatározóként). A főige alanya vagy tárgya lehet referenciálisan azonos az igeneves szerkezet alanyával: általában a főige lexikai tulajdonságai között van rögzítve, hogy (GB értelemben) alanyi vagy tárgyi kontrollnak van alávetve a beágyazott igeneves szerkezet alanya:

- (5) Péter el akart menni.
(6) Péter hagyta Marit elmenni.

Egyes igeik (pl. az 'akar') sajátosságai közé tartozik, hogy az argumentumaként szereplő igenév igeívójét maga elé emeli. Egyes igeik (pl. a 'hagy') egyeztetnek a főnévi igenév

tárgyával. Az általam felhasznált modellekben egyszerűen extrapozícióval kerülhet a beágyazott igei csoport argumentumai közül valamelyik a mondat operátorzónájába (az extrapozíció: a beágyazott ige vonzatai a felső ige vonzatpozícióiba kerülnek, és onnan tudnak továbbmozogni. Alberti-Medve (2000)), másrészt É. Kiss (1998) szerint a két közvetlenül egymás fölé rendelt VP a mondatművelet szempontjából egy egységként is kezelhető (VP-összevonás). É. Kiss szerint azonban a VP-összevonás nem működik, ha az alárendelt VP valamilyen operátorprojekcióval bővített, pl. fókuszot tartalmaz:

(7) **János el akarja csak Kinába vinni Marit.*

Úgy tűnik azonban (más példákkal összevetve), hogy a (7) mondat agrammatikusságát magyarázhatjuk azzal is, hogy a VP-összevonás után az ige után marad egy fókusz (V' alatt), aminek pedig a hangsúly- és szórendszabályok szerint az ige előtt van a helye:

(8) *János csak Kinába akarja elvinni Marit.*

Ha az ige előtt már van egy fókusz, akkor az igeneves csoport fókuszált összetevője maradhat az ige mögött:

(9) *János akarja csak Kinába elvinni Marit.*

Kenesei (1999) a (10) példa alapján úgy érvel, hogy azért (is) tagmondat az igeneves kifejezés, mert lehet (benne) fókusz a finit állítmánytól jobbra:

(10) *Nem szabad a könyvet csak ezzel a szemüveggel olvasni.*

A (11-13) példák azonban azt mutatják, hogy a fókusz helyzete nem egyszerűen a két egymás fölé rendelt VP tagmondatiságától függ:

(11) **Szabad a könyvet csak ezzel a szemüveggel olvasni.*

(12) *A könyvet csak ezzel a szemüveggel szabad olvasni.*

(13) *Csak ezzel a szemüveggel szabad a könyvet olvasni.*

(A (11) példa esetében természetesen a *szabad*-on nincsen nyomaték. Ha van, akkor jó a mondat.) Úgy tűnik, hogy a tagadás ugyanúgy hat a beágyazott VP / tagmondat fókuszára, mint a főmondatbeli fókusz: tagadott főmondati állítmány esetén maradhat a fókusz a finit állítmánytól jobbra, tagadás és fókusz nélküli főmondat esetében nem. Ez a jelenség valóban azt mutatja, mintha a két egymás fölé rendelt VP bizonyos értelemben egy tartományként viselkedne, akkor is, ha a beágyazott VP operátorokkal bővített: legalábbis a fókuszra vonatkozó hangsúly- és szórendi szabály egy tartományként kezeli. Ugyanígy az alanytárgyas egyeztetés is: É. Kiss (1998) amellet érvel, hogy a

(14) *Péter meg szeretné hívni Marit vacsorára.*

mondat főigéjének tárgyas ragozását magyarázzuk úgy, hogy az ige-tárgy egyeztetés tartománya a tagmondat (amely mindegyik VP-t tartalmazza), és ezen belül, ha talál tárgyat a tárgyasan ragozható ige, akkor egyeztet vele.

Eddig azoknak a főnévi igeneves struktúráknak az alanyi referenciájáról esett szó, amelyek egy finit igét tartalmazó VP-be vannak beleágyazva.

Nem-finit VP-be ágyazott igenevek esetén:

(15) *A [[Marit vacsorára meghívni] akaró] Péter rendelt egy csodálatos virágcsokrot*

(16) *A [sebesült őzet [futni] hagyó] vadász gondterhelt arccal ballagott hazafelé.*

A (15) mondatban a *'meghívni'* VP alanya nem lehet más, mint Péter, aki az *'akaró'* melléknévi igenév alanya is. Ugyanakkor a (16) mondatban a *'futni'* igenév alanya csak a sebesült őz lehet, ami a *'hagyó'* melléknévi igenév tárgya. Vagyis a főnévi igeneves csoport, mint beágyazott VP, a külső, alanyi argumentumát ismét a főrendelt VP egyik argumentumában találja meg, és az alanyi vagy tárgyi kontroll meglétét a főrendelt VP lexikai tulajdonságai szabályozzák. A két egymásba ágyazott VP közötti viszony (ebből a szempontból) tehát független a főrendelt VP finitiségétől és mondatbeli funkciójától.

2.2.2. A határozói igenév

A határozói igeneves frázis a mondatban (többnyire) adjunktumként jelenik meg, és alanya a főrendelt predikátum valamelyik argumentumával egyezik meg referenciájában:

- (17) *Mari [sírva] rajzolta le Pétert.*
 (18) *Mari [sírva] rajzolt Péter mellett.*
 (19) *Mari [sírva] írta meg a levelet Péternek.*
 (20) *Péternek [sírva] tetszik Mari.*
 (21) *Péternek [herúgva] tetszett Mari.*
 (22) *A [Péter által [sírva] megpofozott] Mari...*
 (23) *A [Péter mellett [sírva] rajzoló] Mari*

A (17) példában a *'sírva'* alanya lehet Péter is és Mari is. A (18)-ban Péterről nem gondolhatjuk, hogy sírhatott, csak Mariról. (19)-ben ugyancsak Mari sírhatott egyedül. A (20) példában is inkább úgy érthetjük a mondatot, hogy Mari sírt, szemben a (21)-gyel, ahol Péter is és Mari is be lehetett rúgva. A (22) példában a határozói igeneves frázis egy melléknévi igenevesbe van beágyazva, így lehetséges, hogy az egyik szereplője a mondatnak megjelenhet egy *'által'*-os szerkezetben: mind az *'által'*-frázison belüli Péter, mind Mari lehetne a határozói igenév alanyának kontrollálója. Ahogy a (18) példában már láttuk, a (23) példában sem lehet a *'mellett'* névutós szerkezetben belüli Péter a *'sírva'* alanya.

Milyen általánosítást fogalmazhatunk meg a határozói igenevek alanyával kapcsolatban?

A határozói igenév lehet a mondat igei csoportjának valamilyen szabad határozói bővítője (leggyakrabban állapot-, mód- vagy időhatározó), vagy a mondat főigéjének vonzata (elsősorban 'x V-zve van/volt' szerkezetekben). Nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy az állapothatározó a mondatban szereplő egyik entitásra, míg a módhatározó a mondat valamelyik predikatív összetevőjére vonatkozik (de névszói predikátumokra természetesen nem vonatkozhat módhatározó). Módhatározó esetében egy alfaja a cselekvésnek a módhatározó által módosított cselekvés, pl.: *eszik / habzsolva eszik*.

Határozói igenév képezhető az ige aktív és passzív alakjából is (természetesen azt feltételezve, hogy a passzívizálást lexikai folyamatnak tekintjük, és az ige alakváltozás nélküli passzívált tételét vesszük alapul), de hogy melyik igének melyik tövéhez (aktív/passzív) járulhat a képző, ez némileg korlátozott.

(A következőkben a nem-finit VP alanyát PRO-val, a referencialitás azonosságát azonos indexszel jelölöm É. Kiss (1998)-at és Alberti-Medve (2000)-et követve.)

A következőkben összefoglalom, mikor milyen töből képezhető határozói igenév:

Passzív töből képezhetünk határozói igenevet például	
- előidejű cselekvés esetén:	
(24)	<i>A kabát, [_{VP} kivasalva PRO_i [_{VPt} lóg a fogason]].</i>
- egyidejű cselekvés esetén (ezekben az esetekben feltehetően csak idiómákban, lexikalizált kifejezésekben):	
(25)	<i>(PéNZ számolva)... asszony, [_{VP} [_{VP} verve PRO_i [_{VP} (~~van~~) jó]]].</i>

Aktív töből képezhetünk igenevet	
- egyidejű cselekvés esetén:	
(26)	<i>Péter_i [_{VP} pénzt számolva PRO_i levelet írva PRO_i [_{VP} üldögélt a szobájában]].</i>
(27)	<i>Péter a kulcsát csörgetve ment el otthonról.</i>
- előidejű cselekvés esetén:	
(28)	<i>Péter_i [_{VP} a levelet megírva PRO_i [_{VP} elment otthonról]].</i>
(29)	<i>Péter egy levelet megírva, két könyvet elolvasva és 28 terítőt beszegve kissé fáradtan üldögélt a szobájában.</i>

Az állapot- és módhatározó előbbi definíciójának értelmében a (24)-(29) példákból általánosítva azt mondhatjuk, hogy állapothatározói értelmű határozói igenevet tárgyas ige esetén egyidejű cselekvésnél az ige aktív alakjából képezhetünk, előidejű cselekvés esetén pedig az ige passzív alakjából (vagyis az ige alakváltozás nélkül passzívált tételéből). Vagyis az az É. Kiss (1998)-beli megállapítás, hogy állapothatározói igenevet tárgyas ige esetén a passzív, tárgyatlan ige esetén az aktív töből képezhetünk, túl általánosító. A példákból úgy látszik, hogy aktív/passzív tö és egyidejűség/előidejűség némi összefüggést mutat a határozói igenevek állapothatározói használatánál éppúgy, mint a melléknévi igeneveknél.

Amikor az igenevet az ige passzív alakjából képezzük, ahogy a példákból is látható, az igeenes szerkezet belső argumentumaként az eredeti ige tárgyából előléptetett alany jelenik meg PRO-ként.

Azt szokás feltételezni, hogy módhatározói funkcióban a PRO-t kizárólag a főige alanya kontrollálhatja, állapothatározói funkcióban a főigének vagy az alanya vagy a tárgya. Mint a következő példákból is kitűnik, ez a megkülönböztetés korántsem ennyire egyértelmű. Az *i/j* indexek fejezik ki, hogy az igeenes szerkezetben feltételezett PRO-t a mondat főigéjének melyik argumentuma kontrollálja.

- (30) *Péter_i [_{VP} szemüveget viselve PRO_{i,j} [_{VP} sem ismeri fel Marit_j]].*
- (31) *Péter_i [_{VP} [_{VP} berúgva PRO_{i,j}] [_{VP} kísérté haza Marit_j].*
- (32) *Péter_i [_{VP} sirva PRO_{i,j}] [_{VP} kísérté haza Marit_j].*
- (33) *Péter_i [_{VP} sirva PRO_i [_{VP} látogatta meg Marit_j].*
- (34) *Péternek_i [_{VP} sirva PRO_j] [_{VP} tetszik Mari_j].*

- (35) Péternek_i [_{VP} berúgva PRO_{i,j}] [_{VP} tetszik Mari_j].
- (36) Péter_i [_{FP} [_{VP} pipázva PRO_{i,j}] [_{VP} gondol szívesen Marira_j]].
- (37) Péter_i [_{FP} [_{VP} fürdőruhát viselve PRO_{i,j}] [_{VP} gondol szívesen Marira_j]].
- (38) Péter_i [_{VP} pipázva PRO_i] [_{VP} szívesen gondol Marira_j].
- (39) Péter_i [_{VP} fürdőruhát viselve PRO_i] [_{VP} szívesen gondol Marira_j].

Általában a mondat főigéjének alanya a default kontrollállója a határozói igenév külső argumentumát kitöltő PRO-nak, tehát van egy alany>tárgy preferencia-sorrend, de mint a (30)-(39) példák is mutatják, nem mindig egyértelműek a kontrollviszonyok. A predikatív bővítményekkel kapcsolatban természetesen ismert az a megállapítás, hogy amennyiben ezek szabad határozói funkciót töltenek be a mondatban, úgy a szintaxisban alulspecifikált, hogy a mondat főigéjének melyik argumentumára vonatkoznak. A fenti példákból úgy tűnik, hogy ez a megállapítás a határozói igenevet szabad határozói használatára is vonatkozik.

A kérdőjelekből is látszik, hogy itt az azonosítási lehetőségek a beszélő nyelvhasználatától, valamint (feltehetően) különféle pragmatikai okoktól is függenek.

Formálisabban megragadva ezt a kérdést: Alberti definiálja a vonzatszerkezet-változatok részstruktúráit, és ezen belül megkülönböztet ágéntív, pátiensí stb. pólust (Alberti 1997). Ezeket az így definiált halmazokat figyelembe véve pontosabban meghatározható, hogy mely főnév csoportok "jöhetnek szóba" az igenevet számára a külső argumentum azonosításakor. Így megmagyarázhatjuk a

(40)=(22) A [Péter által [sírva] megpofozott] Mari...

(41)=(23) A [Péter mellett [sírva] rajzoló] Mari

mondatok közötti különbséget is: miért azonosíthatjuk a (40) példában a 'sírva' alanyát Péterrel (is), és miért nem tehetjük ugyanezt a (41) példában. A két névutós szerkezet szintaktikailag azonos, de a vonzatszerkezet-változatok részstruktúráin belül különböző pozíciókban helyezkedik el: a 'Péter által' egyértelműen az ágéntív pólus eleme, míg a 'Péter mellett' nem az.

Érdekes felhívni a figyelmet arra, hogy itt egy apró módosítást hajtottunk végre egy korábban is ismert tény értelmezésének: arra a tényre gondolok, hogy a kontrolláló (PRO-ként kezelve az igenevet meg nem jelenő argumentumát) mindig csak argumentum lehet, és nem lehet szabad határozó. Kérdéseket vetne fel azonban, hogy egy passzívált szerkezetben miként tekintünk argumentumnak az 'által'-os szerkezettel kifejezett alanyt. Vagy más oldalról megközelítve a kérdést: azt sem lenne könnyű definiálni, hogy pontosan milyen tematikus szerepű mondatrészek szerepelhetnek kontrollálóként és melyek nem. Kézenfekvőnek tűnik azonban a vonzatszerkezet-változatok Alberti (1997)-féle osztályozása. Ugyanis az általa felállított modellben azonos módon tudjuk kezelni a melléknévi igenevet szerkezeten belül megjelenő egyéb igenevvel kapcsolatban a melléknévi igenevet szerkezetben helyet foglaló általános értelemben vett argumentumokat az 'által'-os mondatrészszel.

Alberti (1997) megkülönbözteti az adott igető vonzatszerkezet-változatait, illetve ezeknek az abszolút és relatív részstruktúráját. Ez a kettős tagolású struktúra, illetve a vonzatoknak az ebben elfoglalt pozíciója adja meg az egyes vonzatok 'szerepét' az ige körüli vonzathalmazban. A vonzatszerkezet-változatok rokonsága az Alberti (1997) által definiált lexikai elsődlegesség fogalmán keresztül ragadható meg (ennek ismertetésétől most itt eltekintek), és ezen keresztül tudjuk definiálni az egyes vonzathoz tartozó vonzatszerkezet-változatok családját. Alberti (1997) a vonzatszerkezet-változatok relatív és abszolút részstruktúráját egyaránt rendezett n-esként definiálja, ebből most számunkra az abszolút részstruktúra definíciója az érdekesebb: olyan rendezett hármas, amelynek tagjai a vonzatszerkezet-változat-beli vonzatok fölött értelmezett relációk. Ezek: ágéntív pólus, pátiensí pólus, abszolút sorrend (a formális matematikai definíciókat most helyhiány miatt mellőzöm). Az ágéntív pólusba az expliciten vagy impliciten megjelenő vonzatok közül kb. a

tranzitív alanynak megfelelőek kerülnek, a patiens pólusba a kb. a tranzitív tárgyának megfelelőek.

Egy példa segíthet jobban megvilágítani ezt a struktúrát:

- (42a) *Betört az ablak* <Patiens>
 (42b) *A kalapács / labda / letört faág betörte az ablakot* <Ins/TE, Pat>
 (42c) *Péter betörte az ablakot (egy kalapáccsal)*. <Ág, Pat>, Ins
 (42d) *Betörték az ablakot ('Az ablak be lett törve')* <-, Pat>
 (42e) *A főnök betörette az ablakot (Péterrel / egy kalapáccsal)*. <Okozó, Pat>, Agens/Ins
 (42f) *Betörették az ablakot*. <-, Pat>

A (42f) abszolút részstruktúrája az eddig elmondottak alapján:

Ágentív pólus: {Okozó, Ágens, Ins}
 Patiensi pólus: {Patiens}
 Abszolút sorrend: {<Okozó, Pat>, <Ág, Pat>, <Ins, Pat>}

Akár az ágens (Péter), akár az eszköz (kalapács) jelenik meg tehát -val/vel-ragos vagy 'által'-os szerkezetben, vagy akár bármelyik alanyként, ugyanabba a pólusba tartoznak az abszolút részstruktúrán belül. Ez a modell lehetőséget nyújt arra, hogy ne kelljen egyéb strukturális érveket keresni amellet, miért lehet a 'Péter által' koreferens a melléknévi igenévbe ágyazott egyéb igenév alanyával, és miért nem lehet a 'Péter mellett'.

Ugyanakkor ez a két mondat, (40) - (41), arra is jó példa, hogy akárcsak a főnévi igenév esetében, a határozói igeneves VP is ugyanazzal a technikával azonosítja a külső argumentumát akkor is, ha finit VP-be van beágyazva és akkor is, ha egy melléknévi igeneves szerkezetbe.

2.2.3. A melléknévi igenév

A melléknévi igenév a mondatban jelzőként jelenik meg és alanya referenciájában mindig megegyezik a jelzett szóval.

A vizsgálódásom fókuszában kétfajta melléknévi igenév áll: az ó/ő végű és a t/tt végű melléknévi igenevek. Nem ugyanúgy viselkednek abból a szempontból, hogy milyen igéből képezhetőek és milyen főnévi csoportot módosíthatnak, és mint majd látni fogjuk, ez egyben hatással lesz arra is, hogy milyen argumentumstruktúrát tételezünk fel hozzájuk tartozónak.

A hagyományos megközelítésben a kétfajta melléknévi igenév között aspektuális különbség van: az ó/ő képzést folyamatosnak, a t/tt képzést befejezettnek nevezik a hagyományos grammatikák. Ez a megkülönböztetés azonban nem tartható, mivel a "folyamatos" melléknévi igenév használható előidejű szerkezetekben:

- (43) *A hegytetőre feljutó versenyzők emléklaplettet kapnak.*

illetve a "befejezett" melléknévi igenév használható egyidejű szerkezetekben:

- (44) *a Péter által heteken át olvasott könyv*

Valamint azért sem tartható ez a megkülönböztetés, mert nem tudunk ezzel a megkülönböztetéssel számot adni arról, hogy tranzitív igék mellett a "befejezett" melléknévi igenév miért a tárgyat kifejező főnévi csoportnak lehet a jelzője, l. (44), a "folyamatos" az alanyát kifejezőnek, l. (43), valamint, hogy intranszitiv igék esetén ágensi alanyú igéből miért nem képezhető "befejezett" melléknévi igenév:

(45) *a kiáltott fiú

Az újabb grammatikák a kétfajta melléknévi igenév közötti fő különbségtételre az aktív/passzív szembenállást javasolják, amit (Komlósy (1992) és Laczkó (1998) alapján némi finomítás mellett) mi is követni fogunk.

2.2.3.1. Az *ó/ő* végű melléknévi igenév

Komlósy (1992) alapján el kell különítenünk a -ható képzőt az *ó/ő* képzőtől, vagyis az *ó/ő* képző nem járul ható igeéhez:

(46) *A fiú olvas / az olvasó fiú, a fiú olvashat / *az olvasható fiú*

Az *ó/ő* képző olyan aktív tövekhez járul, amelyekben van alanyi argumentum. Passzív vagy passzív morfológiájú igeből, illetve alanytalan igeből nem képezhető *ó/ő* végű melléknévi igenév. Az igenév megőrzi a teljes argumentumstruktúrát, és jelzőként egy olyan főnévi csoport módosítója, amely az alapige alanyának felel meg. A létrejött igeenes szerkezet elsősorban egyidejűséget fejez ki a mondatban megfogalmazott fő állítással, de kifejezhet közvetlen előidejűséget is:

(47) *az épülő házon éjjel-nappal dolgoznak*

(48) *a kislány megpuszilta hazaérkező édesapját*
(Laczkó példája (1997))

2.2.3.2. A *t/tt* végű melléknévi igenév

A hagyományosan "befejezettnek" nevezett melléknévi igenév *t/tt* képzője sokkal korlátozottabb a használatát tekintve, mint a hagyományosan "folyamatosnak" nevezett *ó/ő* képző. Biztosan kapcsolódhat ún. passzív tövekhez:

(49) *megírt levél, felépített ház*

Kapcsolódhat aktív tövekhez is, de ebben az esetben ez csak intranszitiv fő lehet, amelynek nem ágens (pontosabban: páciens vagy jellemzett) az alanya:

(50) *megsürgült levél, felépült ház*

Laczkó (1997) szerint általánosabban fogalmazhatjuk meg a *t/tt* használatának szabályait, ha úgy járunk el, hogy azt mondjuk: nyomjuk el az alapige ágensi argumentumát, és a megmaradó argumentum legyen a létrejövő igeenes szerkezet alanya. Így tranzitív tövek esetében klasszikus passzvizációval jutottunk a kívánt igenévhez, intranszitiv töveknél ágensi argumentum esetében nem marad grammatikailag kifejezhető argumentum, tehát nem jöhet létre grammatikus szerkezet, nem ágensi argumentum esetében pedig megkapjuk az (50)-ben látott szerkezeteket. Tehát a *t/tt* képző általában valamilyenfajta passzivalásnak fogható fel, ha nem is minden esetben tisztán szintaktikai értelemben.

Az argumentumszerkezet megőrzése szoros összefüggésben van a passzivalással. Ugyanis minden esetben a szerkezet (újonnan "kijelölt") alanya lesz az igeenes szerkezetben nyíltan ki nem fejezhető argumentum (az igenév időjel nélkülsége miatt), és egyben ez a melléknévi igenév által jelzett főnév.

Tranzitív ige esetén (vagyis a klasszikus passzivaláskor) az ige eredeti alanya nem fejezhető ki argumentummal, csupán "által"-os szerkezetben egy külön bővitménnyel. Az eredeti ige tárgya lép előre alannyá, mint általában a passzivalási folyamatokban.

Intranszitiv, nem ágensi alanyú igeből képzett igenév esetén az eredeti alany lesz az igeenes szerkezetnek is az alanya, tehát ezt fejezzük ki a melléknévi igenév, mint jelző melletti jelzett főnévvel.

Nem tagadható ugyanakkor az aktív/passzív különbségtétel mellett az sem, hogy az aspektuális viszonyok szerepet játszanak a kétfajta igenév megkülönböztetésében, használatában. A tranzitív igeből képzett *t/tt* végű igenév (vagyis a klasszikusan passzivaló

t/t) által kifejezett esemény lehet folyamatos (atelikus) aspektusú, és a főmondat cselekményéhez képest egyidejű vagy előidejű is. Az intranszitiv igéből képzett igenév eseménye kötelezően befejezett (telikus) aspektusú, és soha nem lehet egyidejű a főmondat cselekményével. Elsősorban az újságnyelvben terjedőben van a t/t képzőnek egy újabb, "aktív" használata, amikor tranzitív vagy intranszitiv ágensi alanyú igéből képezünk olyan t/t végű igenevet, amely az eredeti ige alanyát kifejező főnévi csoportot módosítja:

(51) *A tíz kilométert gyalogolt lányok csöppet sem fáradtak el.*
(Kömlösy példája (1992))

2.2.3.3. Elhatárolások

Ahhoz, hogy a melléknévi igeneveket, vagyis pontosabban a melléknévi igenevek argumentumszerkezetét minél inkább teljességre törekvően tudjuk vizsgálni, el kell őket különítenünk a hasonló alakú, de kategóriájukat tekintve különböző egységektől, mint a főnevek vagy a melléknévek.

A melléknévek és melléknévi igenevek között a mi szempontunkból legfontosabb különbség, hogy a melléknévek szemmel láthatólag elveszítik "igei természetüket", vagyis nem tartják meg sem a vonzatkeretüket, sem az "esemény" szemantikai argumentumukat (amennyiben nem lehet az esemény lefolyására vonatkozó határozókkal bővíteni őket), ezzel szemben funkcionálhatnak az állítmány részeként, ugyanúgy, mint az alanyi argumentumot tartalmazó határozói igenevek.

Találunk olyan lexikalizált jelzős szerkezeteket, amelyek ellentmondanak az eddig felsorolt szabályoknak (pl. hogy milyen igéből képezhető melléknévi igenév, és melyik argumentumát fejezhetjük ki a jelzett főnévi csoporttal). Ilyenek pl.: *bontott téglá, vágott virág, sült hús, darált dió, ásvott kút* stb.

Ezeket a melléknévektől és a melléknévi igenevektől is megkülönbözteti az, hogy a szerkezet jelentése sajátos, illetve ezzel összefüggésben a jelző és jelzett szó közé nem ékelődhet be újabb jelző:

(52) * *a sült forró hús*

Az összetett szótári egységek képzésében az *ó/ő* igen produktív képző, de ilyenkor grammatikailag nem nagyon körülhatárolható viszony van az ige(név) és a főnév között. Pl.: *másolópapír, olvasólámpa, hálószoba, fürdőszó* stb.

Az *ó/ő* végű melléknévek és a hasonló hangalakú képzővel ellátott főnevek elkülönítése azért fontos, mert első ránézésre úgy tűnhet, hogy hasonló szerkezetekben jelenhetnek meg. Ugyanis a jelzői funkciójú mondatrészeket használhatjuk a főnévi fej kitétele nélkül is. Laczkó Tibor példája (Laczkó, 1998) alapján:

(53) *Én nem szeretem a könyvet ritkán olvasókat a nagyon kékeket az első kettőt.*

Ami biztosan elkülöníti a főneveket és a melléknévi igeneveket, az éppen a melléknévi igenevek által pontosan megőrzött argumentumszerkezet:

(54) *a Hírharsonát rendszeresen olvasók a Hírharsona rendszeres olvasói*

Az első főnévi csoportban egy főnévi fej nélküli melléknévi igeneves csoportot találunk, amely a vonzatait és szabad bővítményeit az igékre jellemző esetekkel tartja meg. A második főnévi csoportban az argumentumszerkezet ugyan megmarad, de a kifejezése a főnévre jellemző módon történik: az eredetileg tárgyi argumentumot birtokos funkcióval ellátva tudja a főnévi predikátum megjeleníteni, míg a határozó jelzősítve jelenhet meg a főnév mellett.

2.4. Az adatok összefoglalása

Az igenevek belső szerkezetüket tekintve egységesen igei csoportok, megőrizve a teljes argumentumstruktúrát. Ebben különböznek a lexikalizálódott melléknévektől, főnevektől, határozószóktól. Ugyanakkor természetesen bizonyos szempontból hasonlóak is azokhoz a csoportokhoz, amelyekkel ugyanolyan szintaktikai funkcióban jelenhetnek meg: pl. egy

vonzatos melléknév a belső operátorzónájában nem feltétlenül különbözik egy belső argumentumokkal is rendelkező melléknévi igenévtől, de most a külső argumentum azonosításának módjával kapcsolatos tulajdonságokra összpontosítok.

Az igenevek az időjel nélküli (nem-finit) igenév miatt a külső (vagy külsővé vált) argumentumukat nem tudják nyílt, hangzó alakban megjeleníteni. Ez az argumentumpozíció referenciájában azonos a főlerendelt predikátum valamelyik vonzatával, vagy lehet általános értelmezésű.

A főnévi és határozói igenevek különböznek a melléknéviéktől a mondatban betöltött funkciójuk, és a külső argumentumuk kifejezésének szempontjából. Míg a főnévi és határozói igenevek a mondatban vonzatként vagy szabad határozóként funkcionálnak, és külső argumentumuk referenciájában azonos a főige valamely argumentumával, addig a melléknévi igenevek jelzői szerepet töltenek be a mondatban, és a külső argumentumukat az a főnévi csoport jeleníti meg, amelyhez jelzőként kapcsolódnak.

Táblázatban összefoglalva:

Az igeneves szerkezet funkciója	milyen igenév elsősorban	mi lehet a külső argumentum
vonzat	főnévi igenév	a főlerendelt predikátum alanya vagy tárgya lehet referenciálisan azonos az igeneves szerkezet alanyával (megszokott kontrollviszony)
adjunktum	határozói igenév	a főlerendelt predikátum valamelyik (ágentív vagy páciens) argumentuma
jelző	melléknévi igenév	az általuk jelzőként módosított főnévi csoport

3. A javasolt megoldás(ok) kifejtése

3.1. Elemzési kísérletek, magyarázatok: hogyan lehetséges a szerkezeti azonosítás

3.1.1. É. Kiss

É. Kiss (1998) a *t/tt* képzős igenevek argumentumszerkezetével kapcsolatban állítja azt, hogy "aktív" tőhöz való járulásuk esetén az eredeti ige alanya, "passzív" tőhöz való járulásuk esetén az eredeti ige tárgya lesz PRO-val kitöltött argumentum az igenév vonzatkereében. Példái:

(54) az [_{VP} elpusztult PRO] város

(55) az [_{VP} elpusztított PRO] város

Ezzel párhuzamosan feltételezve az *ó/ö* képzős igenevek argumentumszerkezetét:

(56) a [_{VP} várost elpusztító PRO] hadsereg

Itt azonban rögtön két kérdés is adódik.

Egyrészt hogyan viszonyul egymáshoz a (legfeljebb) NP kategóriájú 'város' és a VP, illetve a VP PRO argumentuma?

Másrészt mi kontrollálja a PRO-t a mondatban, amiről tudjuk, hogy a referenciája megegyezik a teljes főnévi csoporttal? Amennyiben a teljes főnévi csoportot tekinteném a PRO kontrollálójának, akkor megsérteném az *i*-ben *i* filtert, ha az *N'* vagy *N''*-t, akkor pedig nem azonos referencialitású egységeket indexelnék össze. Kontroll-viszonyok nélkül viszont hogyan tudjuk megjeleníteni a szemantika által nyilván ismert tényt, miszerint 'a ... város' főnévi csoport azonos az 'elpusztító' által valakinek kiosztott tematikus szereppel?

3.1.2. *Alberti - Medve*

Egy másik megoldásban (Alberti-Medve, 2000) a melléknévi igenevek elveszítik a külső argumentumukat, így az nem jelenik meg PRO-ként az argumentumszerkezetükben. Ez bizonyos szempontból hasonlít az É. Kiss-féle VP-összevonáshoz, ahol szintén megmagyarázhatatlanul eltűnik egy-egy PRO-val kitöltött argumentum, más szempontból az Ó-főnevek argumentumszerkezetének megoldásához hasonlít, ahol maga a főnévi csoport fejezi ki valamilyen módon az igei argumentumszerkezetet megtartó főnév külső argumentumát. Alberti-Medve (2000) megoldásában a jelző-jelzett szó viszonyban kifejeződő szintaktikai viszony árulja el, hogy itt ki kapja a hiányzó tematikus-szerepet.

Például:

(57) $Péter_j [_{FP} [_{AdvP} [_{Adv} részegedve PRO_j \phi_k]] [_{F'} [_{F} op_f + [{}_i kísérte]_i]] [_{VP} [_{AdvP} haza]_i [{}_i \phi_r \phi_l \phi_j Marit]]]]]$

de:

(58) $A [_{AP} Marit_i [_{FP} [_{AdvP} [_{Adv} részegedve \phi_k]] [_{F'} [_{F} op_f] [_{AP} [_{Adv} haza]_i [{}_i kísérő \phi_l \phi_i]]]]]] Péter.....$

Ez a megoldás azonban nem ad magyarázatot (többek között) a (22)-(23) mondatra, ahol 'sírva' igei csoport alanyának tematikus szerepét is ki kell osztani, és ez egyrészt nincsen a meghatározott jelző-jelzett szó viszonyban egyetlen másik mondatrészsel sem, másrészt nem állíthatjuk, hogy a határozói igenevek is elveszítik az egyik argumentumukat, hiszen más szerkezetben éppen az ellenkezője mellett érveltünk, l. (17)-(20) példák.

Ebben az esetben azt kellene feltételeznünk, hogy a határozói igenevek is hol elveszítik a külső argumentumukat (amikor egy melléknévi igeneves csoporthoz csatlakoznak), hol nem (amikor egy nem igeneves VP módhatározói).

De a melléknévi igeneves szerkezeteken belül előforduló határozói igenevek külső argumentumának elvesztése nem nyújt megoldást az (59)-es példára, ahol az indexelésből is látszik, hogy a 'sírva' alanya egyértelműen ugyanaz a 'Mari', aki a passzív értelmű melléknévi igenévhez kitett 'által'-os szerkezetben megjelenik:

(59) $[_{DP} a [_{VP} [_{PP} Mari, által] [_{VP} sírva PRO_i] megírt PRO_j] levél]_j]$

Ugyanígy problémás a kezelése a főnévi igeneveknek vagy a predikatív bővítvényeknek (legyenek bár vonzatok vagy szabad határozók), amelyek a melléknévi igeneves szerkezeteken belül hasonló pozícióban jelenhetnek meg, mint a határozói igenevek, és ugyancsak hasonlóan várják az argumentumpozíciójuk kitöltését: (60)-(63).

(60) $[_{DP} az [_{VP} [_{VP} inni PRO_i] akaró PRO_i] fiú]_i]$

(61) $[_{DP} a [_{VP} [_{pred} szénné PRO_i] égetett PRO_i] hús]_i]$

(62) $[_{DP} a [_{VP} [hékává PRO_i] változó PRO_i] királyfi]_i]$

(63) $[_{DP} a [_{VP} [ketté PRO_i] vágott PRO_i] kenyér]_i]$

Adható ugyan egy olyan megoldás erre a kérdésre, hogy a jelzői viszonyok közé keveredő mindenféle igenév elveszíti a PRO-val kifejezett külső argumentumát, nem csak a melléknévi igenév, és ilyenkor a vonzat-funkciójú határozói igenevek külső argumentumára "öröklődik" a melléknévi igenév argumentum-azonosító módja (jelzett szó), a szabad határozói funkciójú határozói igenevek külső argumentumának azonosítása pedig aluldeterminált a szintaxisban. akárcsak a szabad határozói predikatív bővítvényeké egy mondatban. Csakhogy ha feltételezzük a PRO-k elvesztését, akkor ellentmondunk az eddigi keretben használt néhány szabálynak, pl. a théta-kritériumnak, vagy a struktúramegőrzés elvének.

3.1.3. *Kenesei*

Kenesei (1999) amellett érvel, hogy minden igenév tagmondatot alkot a saját vonzataival, bővítményeivel együtt, ahonnan hiányzik az ige explicit alanyi és/vagy tárgyi argumentuma, de ezek, a tematikus szerepet hordozó vonzatok csak a felszíni szerkezetből hiányoznak, valójában az igenév teljes vonzatszerkezetével vesz részt a főmondatban. Erre nagyon jó érv, amit Kenesei a kötéselvből vezet le: külön tagmondatnak kell tekinteni az igeneves csoportot, hogy pl. a (64) mondatban megmagyarázható legyen a hozzájuk/egymáshoz névmás/anafora előzményének azonosítása:

(64a) *A tanárok megbuktatták* [_{DP} az [_{NP} [_{IP} egymáshoz OP_{TH} PRO_{AG} átküldött] diákokat]].

(64b) *A tanárok megbuktatták* [_{DP} a [_{NP} [_{IP} hozzájuk OP_{TH} PRO_{AG} átküldött] diákokat]].

Ha (64b) egy tagmondat, akkor nem megmagyarázható, hogy a 'tanárok' hogyan lehet előzménye a 'hozzájuk' névmásnak. Külön tagmondatként az igeneves szerkezetnek van saját alanya, rejtett Agense (Kenesei szerint PRO), valamint épp az *i*-ben *i* filter megsértésének elkerülése végett a tárgyi argumentumot, a rejtett Témát egy vonatkozó névmási operátor fejezi ki (OP).

Ami probléma marad számunkra továbbra is, az az, hogy hogyan fejeződik ki az állandó koreferencia pl. a melléknévi igenevek esetében az igeneves szerkezet alanya és a jelzett főnév. sőt az igeneves szerkezetben belüli határozói igeneves szerkezet egyes argumentumai között: ha ezt a bizonyos vonatkozó névmási operátort indexeljük, akkor ugyanott tartunk az *i*-ben *i* filter megsértésében, ha nem, akkor hiányos marad a szerkezeti azonosításunk. (Igaz, hogy sikerült a problémát egy általánosabb probléma-keretbe elhelyezni, hiszen ez a kérdés minden vonatkozó mellékmondatnál felmerül.)

Másik lehetőség, hogy a vonatkozó névmási operátor nem a fölöttes DP-vel azonos koreferenciájú, hanem az igenév által jelzőként módosított NP-vel :

(65) *A [Marira éppen a holnapra tervezett előadása miatt gondoló OP_{TH}] [_{NP}fiú,] ....*

Azonban egyrészt ebben az esetben problémák adódnak az eredetileg idézett mondattal:

(66)= (3a) *[Marira éppen a holnapra tervezett előadása miatt gondoló] Péter....*

Hiszen a vonatkozó névmási operátor tulajdonnevekre jobbra mellérendelő, értelmező jelzői szerkezetekben vonatkozhat, és abban az esetben a teljes DP-vel koreferens (vagy "rendes" alárendelői, vonatkozói mellékmondatokban a tulajdonnév mondhatni köznévként funkcionál).

Másrészt a cikkben a melléknévi igeneveknek a többi igenévhez és az igéhez hasonló kezelési eljárását keressük, ezért ebben a gondolatmenetben olyan megoldásig szeretnénk eljutni, amely a melléknévi igenév alanyát (a többi igenévéhez hasonlóan) egy teljes DP-ben találja meg.

3.1.4. *Megoldások PRO nélkül...*

Az igeneveket tekinthetjük olyan tagmondatoknak, ahol nincsen időjel. Ha Baker (1996)-ot követve úgy gondoljuk, hogy az AgrS parazitikus az időjelen, és ez az a hely, ahol az alany esetet kap/ellenőriz, akkor azt kell feltételeznünk, hogy az igeneves szerkezeteknek nem lehet alanya, PRO alanya sem, mivel annak is kell ún. null-cset (Chomsky-Lasnik, 1993). Ugyanezen gondolatmenet szerint azonban a főnévi igenéveknek van PRO alanya, ugyanis a főnévi igeneves szerkezeteken belül feltételezünk időjelet.

Ezzel a módszerrel azonban nem tudjuk megmagyarázni az (57)-es mondat főnévi igeneves szerkezetén belül megjelenő PRO azonosítását: itt a főnévi igeneves csoport egy melléknévi igeneves csoporton belül jelenik meg.

Manzini-Roussou (1997)-et vagy Manzini – Savoia (1998)-at követve elemezhetnénk úgy a megadott mondatokat, hogy sehol nem tételezünk fel PRO-t. Ekkor a lexikális

argumentum DP-k (vagyis a velük összeindexelt D klitikumok) asszociálódnak az Agr és T kategóriák által vonzott aspektuális szerepekkel, a saját tagmondatbelivel is, és a lentebbi tagmondatbelivel is. Az igazi problémát itt az jelenti, hogy hogyan valósulhat meg ez a vonzás nagyon különböző strukturális viszonyok között. Ha k-vezérléssel definiáljuk a vonzási kapcsolatot, akkor kérdés, hogy hogyan működik ez a kapcsolat ugyanazon a módon komplementumokra és szabad határozókra vonatkozóan. Ugyanis a melléknévi igeneves szerkezeten belül a határozói igeneves csoport többnyire szabad határozó, míg a főnévi igeneves komplementum:

(67a) *a sírva olvasó fiú*

(67b) *a sírni akaró fiú*

3.2. Megoldási ötlet, javaslat

Két megoldást vázolok fel:

3.2.1. Mindenhol PRO:

Az egyik, ha azt tételezzük fel, hogy a szintaxisban megjelenítünk minden argumentumot, tehát alkalmazunk sok-sok PRO-t. Ekkor a köznevek argumentumszerkezetét is fel kell tüntetnünk, amit szintén egy PRO-val tudunk kitölteni (ami nem kap esetet). Ebben az esetben

(68) *Az okos fiú*

is tartalmaz PRO-kat:

(68)' $[_{DP} Az [_{AP} okos PRO_i] [^x fiú PRO_i]]$

és a két argumentum összeindexelése azt jelenti, hogy az $N^{\bar{x}}$ és az AP ko-predikálnak (Alberti kifejezésével, (Alberti, 1997)), vagyis ugyanarra az argumentumra vonatkozóan tesznek kijelentéseket. Így elkerülhetjük a melléknévi igenevek esetében a teljes főnévi csoport összeindexelését a melléknévi igenév külső argumentumával, kiosztottuk az összes tematikus szerepet és azonos szerkezetet tulajdonítottunk a különböző igeneveknek.

Egy technikai megoldással ugyan adósok maradtunk a

(70) *A hosszú hanglemez*

elemzésével kapcsolatban, ahol nyilvánvalóan nem hosszú ÉS hanglemez valami, de ennek a kezelését már (esetleg) rábízhatjuk a szemantikára, amelyik, tegyük fel, egy intelligens szemantika, és a default értelmezések mellett képes alternatív értelmezéseket is találni a különböző predikátumok jelentésének kiszámításában (Alberti: életfogytig DRS (Alberti, 1998).

Valamivel nehezebben megválaszolható kérdés az, hogy az így azonos szerkezettel bíró melléknévi igenevek és melléknévek miért nem azonosan viselkednek a mondatban, pl. a melléknévi igenevek miért nem állhatnak predikatív funkcióban, miért csak jelzőiben, szemben a melléknévekkel.

A megoldás egy további szépséghibája, hogy az így most már kitett alanyi argumentumok (PRO-k)-ra vonatkozó kontrollszabályok különbözőek a különböző igenevek esetében: a melléknévi igenevek és a jelzők esetében a kontroll valójában egy ko-predikációs viszonyban valósul meg, nem a hagyományos értelemben vett kontroll-feltételek mellett.

Égy másik megoldás, ha teljesen lemondunk a PRO-val való argumentum-kitöltésről, és a szintaxis szerepét módosítva a modellünkben, más úton-módon keressük a külső argumentum azonosítását.

3.2.2 "Sehol PRO"

É. Kiss (1998) javasolja a

(71)=(14) *Péter meg szeretné hívni Marit vacsorára.*

mondatban, hogy a mondat főigéjének tárgyias ragozását magyarázzuk úgy, hogy az ige-tárgy egyeztetés tartománya a tagmondat, és ezen belül, ha talál tárgyat a tárgyasan ragozható ige, akkor egyeztet vele.

Ennek az ötletnek a mintájára mondhatjuk azt, hogy az igenevek a külső argumentumaikat két egymás fölé rendelt VP-ben (vagy tagmondatban), mint egy tartományban keresik, és abban a főnévi csoportban / azokban a főnévi csoportokban találják meg, amelyek megfelelnek a régens által elvárt szemantikai jegyeknek, illetve amelyekre a régens által kiosztandó tematikus szerepek kioszthatóak.

Ebben az utóbbi esetben az igenevek a külső argumentumaikat nem a GB-ben megszokott, strukturálisan definiált alany-pozícióban keresik, hanem egy adott tartományon belül. Elfogadva az É. Kiss-Szabolcsi-féle Grammatikaelméleti bevezetőben már így megfogalmazott Théta-kritériumot, kimondhatjuk, hogy mivel ezek az igenevek egy-egy újabb pozíciót hoznak be a mondatba, ráadásul mindig az eredeti propozíció egy-egy szereplőjére vonatkoztatva, legalább a külső tematikus szerepadásukban eltekintünk attól a követelménytől, hogy olyan szereplőnek kell adniuk ezt a tematikus szerepet, akinek még nincsen. Így el tudjuk kerülni a külső argumentumok helyére akár a lexikonban, akár a szintaxisban a PRO-k bevezetését.

Nézzük, mit is jelent ez a különböző igenevek esetében:

A főnévi igenevek esetében az eljárás működik, minthogy itt működött É. Kiss (1998) VP-összevonása is, ami tehát azt jelenti, hogy nem lehet a két igei csoport argumentumszerkezetében funkcionálisan összetéveszthető két vonzat.

(72)=(1) $[_{VP\ S} [_{DP} Péter] \text{ nem szeretne } [_{VP\ S} \text{ állandóan } [_{DP} Marira] \text{ gondolni } [_{DP} a \text{ holnapra tervezett előadása miatt}]]]]$.

A (72)-es példában az alárendelt VP ('gondolni') a föléje rendelt VP-ig tartó kiterjesztett tartományban keresi az alanyát, amit csak olyan DP-ben találhat meg, amire két feltétel egyszerre teljesül: nem kapott még tematikus szerepet az alanyát kereső VP-től, és nem mond ellent a főige által előírt tulajdonságoknak, megszorításoknak (a főige vonzataként megjelenő VP alanya a főige milyen esetű argumentumának felelhet meg). Valójában a főnévi igenevre vonatkozóan az eljárás bonyolultabbnak tűnhet az egyszerű kontroll-viszonyban megfogalmazottnál, viszont így a melléknévi igenevekbe ágyazott főnévi igenevek külső argumentumairól is tudunk mit mondani.

A határozói igenevek ugyanez az eljárás: egy kétszintű VP-ben (vagy tagmondatban) keresi az igenév a külső argumentumát. Annyi a különbség, hogy a határozói igenevek esetében meg kell különböztetnünk aktív és passzív alakból képzett igenevet, ezekben az esetekben különböző a külső argumentum, és így az eljárás már alkalmazható. Ugyanakkor a módszerünk helyesen jósolja meg a kétértelmű szerkezeteket is. A kétértelműség helyes megítéléséhez ismét az Alberti (1997)-ben ismertetett vonzat-struktúrához folyamodunk.

(73a)=(17) *Mari [sírva] rajzolta le Pétert.*

(73b)=(18) *Mari [sírva] rajzolt Péter mellett.*

(73c)=(19) *Mari [sírva] írta meg a levelet Péternek.*

(73d)=(21) *Péternek [herűgva] tetszen Mari.*

(73e)=(20) *Péternek [sírva] tetszik Mari.*

A korábbi elemzésben már megállapítottuk, hogy (73a), (73d) kétértelmű abból a szempontból, hogy Péter vagy Mari-e a 'sírva', illetve 'herűgva' alanya, míg a többi

mondatban egyértelműen csak az alanyesetű DP lehet a határozói igenév külső argumentumával azonos referenciájú. Ugyanakkor (73b) kivételével mindegyik esetben argumentumok között kell választanunk. Hogyan magyarázható meg hát ez a különbség? Úgy is feltehetjük a kérdést, hogy a (73c), (73d), (73e)-ben egyaránt szereplő 'Péternek' DP miért csak (73d)-ben lehet koreferens a határozói igenév alanyával?

Alberti (1997) értelmében azt válaszolhatjuk, hogy (73c) esetében a 'Péternek' nem része sem az Agentív, sem a Patiensi pólusnak, és ezért nem találhatja meg benne az alanyát a határozói igenév, szemben a (73a), (73d), (73e) mondatokkal, ahol igen.

Ugyanakkor még kérdéses a (73e) mondat: itt csak azt válaszolhatjuk, hogy feltehetően pragmatikai okai vannak annak, hogy a 'sírva' alanya csak Mari lehet, Péter nem. Ugyanis akár a 'berúgva', akár az 'álmosan' határozói igeneveket helyezzük a 'sírva' helyére, kétértelmű mondatot kapunk.

A melléknévi igenevek és az ő predikatív vonzataik esetében szintaktikai magyarázatot nem tudunk adni a melléknévi igenevek külső argumentumainak meghatározására sem, de egyfajta szigorúbb szerkezeti elven működő eljárást igen, sőt kell is adnunk, mivel ezeknek az argumentumoknak az azonosítása szigorúbb, mint a szabad bővítményként viselkedő határozói igenevek argumentumaié.

A melléknévi igenév, akárcsak a többi igenév, egy meghatározott tartományban keres egy alkalmas főnévi csoportot. Ez a tartomány a jelzett szó főnévi csoportja, a teljes DP, amibe maga a "nagy"-DP is beletartozik. Természetesen csak olyan DP lehet koreferens a melléknévi igenév alanyával (csak azt találhatja meg alanyként), ami megfelel az alanyra osztandó tematikus szerepnek, és ugyanettől az igétől nem kapott még más tematikus szerepet (ezen az úton kizárhatjuk azt a triviálisan hibás esetet, hogy a "kiválaszható" DP-k közé tartozzék a passzívalt melléknévi igenévhez tartozó 'által' -os mondatrész).

(74)=(22)' $[DP A [VP [PP [DP Péter] által] [VP sírva] megpofozott] [NP lány]...$

A (74)-es példában a 'megpofozott' melléknévi igenév a fentiek értelmében külső argumentumaként csak a "nagy"-DP-t találhatja meg: ezen kívül a szerkezetben csak 'Péter' lenne potenciális DP, de ő a "tiltás alatt álló" PP-n belül jelenik meg (hiszen ez már beletartozik a 'megpofozott' vonzatszerkezet-változatain definiált abszolút részstruktúra agentív pólusába).

A melléknévi igenévi csoportokon belül megjelenő határozói igenevek általában határozói igenevekre jellemző módon működnek, és a meghatározott tartományon (a "nagy" DP) belül keresnek egy, a fentiekben már leírt módon külső argumentumot.

Példaként tekintsük újra a (74)-es mondatot! A 'sírva' a külső argumentumát a "nagy"-DP alatt megjelenő DP-kben kell, hogy megtalálja - a fent leírtak szellemében. Tehát szóba jöhet a 'Péter' DP (a PP-n belül), és maga a "nagy"-DP: és valóban, a mondat kéértelmű, és bármelyik DP a kettő közül potenciális külső argumentuma a 'sírva' határozói igenévnek. Egyéb esetekben a (73)-as példákön bemutatott módon kell eljárunk.

A melléknévi igeneves csoportokba ágyazott főnévi igenevek esetében is a határozói igenevekhez hasonlóan járunk el. Nézzük újra a következő mondatot:

(75)=(15)' $[DP A [VP [VP [DP lányt] vacsorára meghívni] akaró] [NP fiú]] rendelt egy csodálatos virágcsokrot.$

A főnévi igenév a saját VP-tartományán túl keresi a külső argumentumát: es minthogy melléknévi igenévbe van ágyazva, ezt ki kell bővítenie a határoló VP-n túlrá, egészen a "nagy"-DP határáig. Ezen a tartományon belül kell egy megfelelő DP-t találnia. Egy megszorításnak azonban a DP-nek meg kell felelnie: mivel a főnévi igenév a fölérendelt VP (a melléknévi igenév) vonzata, ezért meg kell felelnie az 'akaró' lexikai tételében megfogalmazott feltételnek, hogy a vonzataként megjelenő főnévi igenév alanya azonos referenciálisan az ő alanyával (amennyiben a főnévi igenév szabad határozó, akkor ez a feltétel természetesen nem jelenik meg). A melléknévi igenév a már bemutatott módon megtalálja a "nagy"-DP-t alanyként, és ezzel kell, hogy megegyezzek a benne foglalt főnévi igenév alanya is.

3.3. *Konklúzió:*

Látni kell, hogy a két megoldás alapjaiban véve azonos:

1. adj számot a teljes argumentumstruktúráról (az első megoldás esetében a szintaxisban is, a második megoldásban elég a lexikonban)
2. azonosítsd ezeket az argumentumokat első lépésben szerkezeti (morfológiai és szintaktikai) eszközökkel,
3. az aluldeterminált változatokat kezeld a szemantikában.

A két megoldás között tehát (alapvetően) pusztán finom technikai különbségek vannak. Eltér azonban a kiindulásképpen feltételezett GB-s kerettől, hiszen abban vagy túl kevés, vagy túl sok számunkra a megjelenített argumentum, ami ezáltal lehetetlenné teszi a tematikus-szerepek kiosztásának és az argumentumok megkeresésének egységes kezelését.

IRODALOM

- Alberti Gábor 1997: *Argument selection*, Frankfurt am Main, Peter Lang
- Alberti Gábor 1998: *A totális lexikalizmus grammatikája*, kézirat, PTE, Pécs
- Alberti Gábor - Medve Anna 2000: *Generatív mondattani gyakorlókönyv*, kézirat, PTE, Pécs
- Kenesei István 1999: *Szó, szófajok, toldalékok*, kézirat, JATE, Szeged
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan In: É. Kiss - Kiefer - Siptár (1998): *Új magyar nyelvtan*, Osiris, Bp.
- É. Kiss Katalin - Szabolcsi Anna: Grammatikaelméleti bevezető In: Kiefer (1992)
- Kiefer Ferenc szerk. 1992: *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*, Akadémiai Kiadó, Bp.
- Komlósy András 1992: Régenek és vonzatok In: Kiefer (1992)
- Laczkó Tibor 1997: *A magyar befejezett melléknévi igenevek és a lexikai funkcionális grammatika*, kézirat, KLTE, Debrecen
- Laczkó Tibor 1998: *Az -ó/-ő képzős főnevek*, kézirat, KLTE, Debrecen
- Manzini, M. Rita – Roussou, Anna 1997: *A minimalist theory of A-movement and control*, Ms. Università di Firenze/ University College London, and University of Wales, Bangor
- Szabolcsi Anna - Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete In: Kiefer (1992)
- Viszket Anita 1999: A few remarks on adjectival participles and their adverbial adjuncts. Argument structure., megj. alatt, In: *Doximp 4 - Working Papers in the Theory of Grammar*, Bp. ELTE BTK Elméleti Nyelvészet Program

AZ ÍROTT NYELV A BESZÉD ÁRNYÉKÁBAN?

A graféma fogalmának létjogosultsága

MÁDY KATALIN

„Az írás a nyelvvel való visszaélés,
a hangtalan olvasás a beszéd szárnalmas pótléka.”
Johann Wolfgang von Goethe¹

1. Az írott és beszélt nyelv viszonya

Ha föllapozunk egy nyelvészeti lexikont vagy bevezetést, szinte biztosra vehetjük, hogy az írás definíciójaként valami hasonlót olvashatunk: „A beszélt nyelv lejegyzésére szolgáló vizuális/grafikus jelek rendszere”. A mai szerzők túlnyomó része egyetért abban, hogy mivel a beszélt nyelv mind a törzsfajlódás, mind az egyedfejlődés során megelőzi az írott nyelv kialakulását, a nyelv elsődleges formája a beszélt módozat, így a nyelvudomány feladata is elsősorban a beszélt nyelv kutatása.

Ez a nézet valójában nem meglepő, hiszen teljes egészében egybeesik a modern nyelvudomány megalapítójaként számon tartott Ferdinand de Saussure akkoriban forradalminak számító felfogásával.² Saussure egyik nagy vívmánya éppen az volt, hogy szakított az addigi szinte kizárólagos gyakorlattal, és a nyelvudomány céljaként nem az írásos nyelvemlékek, hanem a szinkrón nyelv szerkezetének (*langue*) kutatását határozta meg, amelyhez a nyelvi struktúra gyakorlati megvalósulásán, a beszéden (*parole*) keresztül lehet eljutni. A *langue*–*parole* közötti szoros összefüggés megfordítása viszont azt jelenti, hogy a nyelvi jelrendszert kizárólag a beszéd és a hozzá kapcsolódó beszélőszervek képviselik.

Vitán fölül áll, hogy a nyelv kommunikációs szerepét elsődlegesen valóban szóbeli modalitásként tölti be, s hogy az írás, legalábbis történelmi kialakulását tekintve, csupán a nyelvhasználat kísérőjelenségeként fogható fel. Ebből azonban nem következik, hogy az írott modalitás minden téren függő viszonyban áll a beszélt nyelvvel. Ennek egyrészt ellene szólnak azok a beszélt nyelven kimutatható hatások, amelyek egyértelműen az írás térnyeréséből adódó befolyásra vezethetők vissza, másrészt az írásrendszerek sokfélesége, valamint a hangjelölő ortográfiák részleges önállósulása.

Az írás beszédre gyakorolt hatását jól tükrözik azok a változások, amelyek a 18. századtól kezdődően az európai nyelvekben végbementek. Azelőtt ugyanis az írás korábban említett másodrendű szerepe alacsony presztízsében és csekély hitelességében is megmutatkozott. Az írott üzenetek nem magánjellegűek voltak, a nagyközönség füle elé zánták őket – ugyanis címzettjük nem maga olvasta el őket, hanem a jelenlevők közül kért fel valakit felolvasásukra. Bizalmas közleményeket megbízható közvetítőkön keresztül, szóban juttattak el a címzetthez. Ennek fényében csöppet sem meglepőek Goethe fent idézett szavai.

A 18. századtól egyre inkább előtérbe kerülő racionális gondolkodás azonban pontosabb nyelvi szerkezeteket és szabatosabb fogalmazást igényelt, aminek jobban megfeleltek a „rögzített beszéd” nyújtotta lehetőségek, s ezzel az írásos nyelvhasználat mind funkciójában,

¹ „Schreiben ist ein Mißbrauch der Sprache, stille für sich Lesen ein trauriges Surrogat der Rede.” *Dichtung und Wahrheit*, a X. könyv vége.

² Saussure, Ferdinand de (1967) (1915): *Grundfragen der Sprachwissenschaft*, 2. kiadás. Berlin: de Gruyter. 28. o.

mind elvárásaiban függetlenedni kezdett a beszélt nyelvtől. Az írás szabályozása (az egységes helyesírásra való törekvés) megerősítette a kiejtés egységesítését célzó igyekezetet. A pontos érthetőség igénye pedig magával vonta a bonyolultabb mondatszerkezetek kialakulását, az igeidők és -módok bővülését, valamint a szókészlet és a szóképzés kiszélesedését. Ez óhatatlanul visszahatott a beszélt nyelv, s ezáltal a nyelvi rendszer szintaktikai és morfológiai szerkezetére.³

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a beszélt és írott nyelv – amelyeket a nyelvi rendszer két különböző manifesztációjának tekinthetünk⁴ – teljesen egybecsúszott volna. Érdekes azonban, hogy a nyelvi jelenségek vizsgálatakor a különbséget mégis sok esetben elhanyagolják, hiszen egyrészt a hagyományos leíró nyelvtan alapjául szolgáló nyelvi norma elsősorban az írott (azaz „rögzítésre érdemes”) nyelvben található meg, míg a beszélt nyelvi jelenségek vizsgálata részben önálló területet alkot (pragmatika, konverzációs analízis).

Az írásbeliség hatása azonban burkoltan még a fonetikában és fonológiában is felismerhető, pedig azt gondolhatnánk, hogy ezek a tudományok teljességgel a beszédre összpontosítanak. Ám maga a beszédhang és fonéma fogalma is egy olyan szegmenst feltételez, amely egyértelműen elhatárolható az őt megelőző és követő egységtől. Pedig mind az artikulációs fonetika, mind az akusztikus fonetika eredményei azt mutatják, hogy a beszéd egy kontinuum, ahol a beszédhangok között sok esetben egyáltalán nem húzhatóak határvonalak, sőt, egyes beszédhangok csakis a tranziensek (frekvencia-átmenetek) észlelésével azonosíthatóak, mint pl. az approximánsok és a likvidák. Az észlelt hanghullámok átírására szolgáló IPA-jelek kimondatlanul ismét csak a beszédfolyam szegmentálhatóságát feltételezik.

Az eddigiekből kitűnik, hogy az írott és beszélt nyelv kapcsolata a vártnál szövevényesebb, s így továbbra is megválaszolatlan a címbeli kérdés: van-e az írott nyelvnek legalább részlegesen önálló szerepe a beszélt nyelv mellett, vagy elegendő a beszélt nyelvhez való viszonyát vizsgálnunk? Amennyiben az írott nyelv a nyelv egészen belül önálló létjogosultsággal bír, mi a legkisebb egysége, és hogyan juthatunk el ennek definíciójához?

Az itt következő okfejtést képszerűen egy saját farkát kergető macskához hasonlíthatnánk: először megkíséreljük megállapítani, hogy milyen szegmensek jöhetnek szóba egy önálló írott modalitás (olvasás ill. írás) legkisebb egységeként, majd igazolni próbáljuk ezen egységek önálló voltát, megerősítve – vagy cáfolva – ezzel kiindulási hipotézisünk helyességét, amikor az írott nyelv legalább részleges szuverenitását feltételeztük.

2. A graféma fogalmának meghatározása

A graféma fogalmát célszerű a hangjelölő írásrendszerekre szűkíteni. A szójelölő írások logografikus jegyei ugyanis fogalmi alapokon szerveződnek, tehát a megkülönböztető

³ Vö. Knoop, Ulrich (1993): Zum Verhältnis von geschriebener und gesprochener Sprache. In: Baurmann et al. (1993), 29–42.

⁴ A különbségek a két produkciós modalitás modalitás fizikai megvalósulásának körülményeire vezethetők vissza: a beszéd, amely többnyire „klasszikus” kommunikációs körülmények között zajlik (a résztvevők tartózkodási helyének egyezése, produkció és percepció idejének azonossága, visszacsatolás lehetősége, az adó és vevő körülvevő valóság mint referencia azonossága), szükségképpen kevésbé megtervezett, spontán, végleges formája többnyire menet közben alakul ki. Kiterjedése időbeli, percepciója kizárólag szekvenciálisan lehetséges. Ezzel szemben az írott szöveg szerzője és olvasója között a szövegen kívül gyakran semmilyen kölcsönhatás nem feltételezhető. ezért az írásban lényegesen nagyobb pontossággal kell kiküszöbölni a félreértés lehetőségeit, hiszen általában sem a közös referenciális valóság, sem a visszacsatolás lehetősége nem áll fenn. Lényegesen hosszabb viszont a rendelkezésre álló idő. Az írott nyelvre a térbeli kiterjedés jellemző, kisebb egységek (szavak, betűk) olvasása pedig egyszerre, holisztikusan is lehetséges. Vö. pl. Günther (1988), 6kk.o.

jegyeknek szemantikai egységek meg. A kínai írás, valamint a japán hármastagolású írásrendszer logografikus része, a kanji, jól szemléltetik, hogy az írott és a beszélt nyelv korántsem kötődik mindig olyan szorosan a beszélt nyelvhez, mint az alfabetikus ortográfiák esetében, hiszen az írás alapjaként itt nem a beszélt nyelv, hanem egy mögöttes fogalmi rendszer szolgál. Az írás nyelvtől való függetlenségét jól példázza, hogy az említett két írás, amelyek közel azonosak, két teljesen különböző felépítésű nyelv lejegyzésére szolgálnak: az izoláló kínai nyelvvel szemben ugyanis a japán egy igen gazdag morféma-rendszerrel rendelkező agglutináló nyelv. (Míg a kínai teljes egészében visszaadható a logografikus jegyekkel, addig az agglutináló japán nyelv a morfológiai elemek, valamint az idegen szavak lejegyzésére két további szótagírást tart fenn, a hiraganát és a katanát.) A hangjelölő írásrendszerek szintén tartalmaznak logografikus jegyeket (pl. §, \$, %, &, valamint a központosítás jelei), amelyek többnyire nem nyelvspecifikusak.

Az igazán érdekes kérdés azonban az, hogy vannak-e arra utaló jelek, hogy az eredetileg hangjelölő írásrendszerek kiindulási pontjuktól eltávolodva bizonyos mértékű önállóságra tesznek szert. Amennyiben az írott nyelvet önálló, de a beszélt nyelv mintájára felépülő rendszernek tekintjük, akkor a beszédhanggal párhuzamba állíthatjuk a betűt mint fizikailag érzékelhető jelet. A betű, azaz a gráf fogalmának pontos meghatározását megnehezítik a többjegyű betűk (magyar *sz, ty*, angol *th, sh*), valamint a diakritikai jegyek (pl. az eredetileg palatalizációt jelölő umlaut szerepe a németben).⁵ Ezek a nehézségek sejtjen engedik, hogy az írott nyelvhez is hozzárendelhető egy, a fonémához hasonló absztrakt alapegység, a graféma. (Jelölése általában csúcsos zárójelekkel történik, bár a szakirodalom sok esetben nem tesz különbséget a gráf és a graféma között. A grafémával foglalkozó tudományág neve egyébként grafematika, míg a betűt mint vizuálisan érzékelhető jelenséget az ún. grafetika tárgykörébe tartozik.)

A graféma mibenlétét a fonéma analógiájára két úton lehet megközelíteni. Meghatározására egyrészt választhatjuk a strukturalista iskolák által hangsúlyozott jelentésmegkülönböztető szerepet, ekkor a cél a jelek közötti disztinktív grafematikai jegyek megállapítása, akár a prágai strukturalizmusban használt oppozíciók, akár az amerikai iskola disztribúciós elemei keretében. A grafémát másrésztől tekinthetjük mentális egységnek, a modern fonológiai elméletek mintájára.⁶

A strukturalista megközelítés azonban két problémát is felvet. Egyrészt el kell döntenünk, hogy a keresett absztrakt egység, a graféma esetében feltételezzünk-e önálló jelentésmegkülönböztető szerepet, mert akkor a jegyek meghatározásakor a fonémával minden kapcsolatot ki kell zárunk, tehát minden artikuláción alapuló kategóriáról (magánhangzó „V”, mássalhangzó „C”, réshang, zárhang stb.) le kell mondanunk. Ha viszont a grafémát egy bizonyos fonéma vizuális jelölésére szolgáló egységnek tekintjük, amely különféle gráfokként realizálódhat, akkor az írott nyelv beszéd-től való függetlenségét eleve elvetettük. A grafematika e szemlélet szerint valójában nem más, mint egy helyesírási rendszer szabályszerűségeinek vizsgálata.

A másik probléma éppen a helyesírási rendszerek (nevükből is adódó) szabályozottságából fakad. Az egyes gráfok használatát különböző konvenciók kötik. A sekély, azaz transzparens ortográfiájú nyelvek esetében (pl. olasz, magyar, szerb, horvát) a grafémák használata többnyire a fonémákhoz kötődik, míg a mély ortográfiákban (pl. angol, orosz.

⁵ A többjegyű betűk problematikája párhuzamba hozható az affrikáták és a diftongusok fonológiai megítélésével, a kérdés pedig az adott rendszer kategorizálási elvei alapján dönthető el.

⁶ Ugyan a generatív fonológia részben elvetette a fonéma fogalmát, ld. pl. Bierwisch (1976), a grafémával összefüggésben a legtöbb szerző mégis GPC- (grapheme-phoneme correspondence), ill. GPK-szabályokról beszél.

francia) az írás morfológiai és morfofonológiai szabályok alapján működik (ld 2.3). Az utóbbi nyelvekben, ahol egy fonémának adott esetben többféle betűkombináció felel meg, egy disztribúciós vizsgálatnak lehet értelme, hiszen az egyes gráfok, ill. gráfsorok előfordulása érdekes adatokat szolgáltat az adott nyelv helyesírási rendszeréről. Az átlátszó helyesírási nyelvekben azonban a kapott eredmény nagyjából a fonémaeloszlást fogja tükrözni.⁷ Kétséges, hogy itt az ilyenfajta vizsgálatnak egyáltalán van-e értelme.

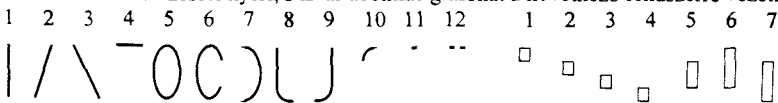
Már az eddigiekből kiviláglik, hogy a graféma fogalmát lehetetlen anélkül meghatározni, hogy előzetesen állást foglalnánk fonémafüggőségéről, ugyanis nem csak a grafémák megállapításához választott módszer, hanem maga a keresett graféma is ettől az elvi döntéstől függ. A fonémaalapú grafémameghatározás szerint a *ly* és *j* betűk a magyarban egyazon graféma allográfjai, míg egy önálló grafémaelmélet semmiféle összefüggést nem talál közöttük, és két különálló grafémaként kezeli őket.⁸

A lehetséges grafémaelméleteket Garbe (1985) egy négyes skálán helyezte el, a teljes függőségtől a teljes függetlenség felé haladva:

1. Disztinkciós elmélet: a graféma a fonémikus szinttől független, önálló egység: Althaus (1980b), Augst (1985b), Piirainen (1968), Zürcher (1978).⁹
2. Disztinkciós referencia-elmélet: a graféma disztinktív szerepe fontosabb, mint a fonémaszinthez való kapcsolata: McLaughlin (1963).
3. Megfeleltető disztinkciós elmélet: a grafémák a fonológiai oppozíciókat tükrözik, a graféma az írott nyelv legkisebb jelentésmegkülönböztető egysége, amely egy bizonyos fonémát képvisel: Bierwisch (1978), Fleischer (1965), Garbe (1985), Wiese (1987).
4. Reprezentációs elmélet: a graféma nem több a fonéma grafikus leképezésénél, így önálló érdeklődésre nem tarthat számot: Saussure (1915), Bloomfield (1933).¹⁰

2.1. Disztinkciós elméletek

A disztinkciós elmélet egyik képviselője, Althaus a grafetika felől közelíti a graféma fogalmához. Nem elégszik meg az alfabetikus gráfok pusztá felsorolásával, hanem azok vizuális megkülönböztető jegyeinek (az ún. centrális grafikus jegyek) megállapítására törekszik. (Ezzel szemben perifériálisak a gráfok azon tulajdonságai, amelyeknek nem disztinktív, csupán díszítő szerepe van.) Althaus a grafetikus megkülönböztető jegyeket disztribúciós elemzéssel nyeri, s az alfabetikus gráfokat a következő rendszerre vezeti vissza:

1. ábra

⁷ Ezenkívül kiderülhetnek olyan kuriózumok, mint pl. hogy a német írás a k-geminátát <ck>-val helyettesíti, vagy hogy a norvég írás, amely hangsúlyos szóvégi szótagban rövid mgh. után geminátával jelöli a szabály szerint hosszú mássalhangzót, ezt a szabályt az <m> grafémára nem alkalmazza: a [lʃmm] „bárány” szó írása tehát nem <lamn>, hanem <lam>, de [tʃkk] „köszönöm” – <takk>. Az ilyesfajta kivételek azonban gyakran önkényesnek bizonyulnak, avagy a régi nyomdatechnikára vezethetők vissza.

⁸ Feltehetőleg ezért nem terjedt el semmilyen, a gráf és a graféma megkülönböztetését szolgáló, következetesen alkalmazott zárójeles jelölés.

⁹ Piirainen, Ilpo Tapani (1968): Graphematische Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen. Berlin: de Gruyter, valamint Zürcher, Josef (1978): Graphetik – Graphemik – Graphematik: unter besonderer Berücksichtigung von Notkers Marcianus Capella. Dissz. Universität Zürich.

¹⁰ Bloomfield, Leonard (1973) (1933): Language, 12. Aufl. London: Allen & Unwin. Az elnevezések Garbe (1985) nyomán, 10kk.o.

A baloldali táblázat az alkotóelemeket tartalmazza, a jobboldali hasábok pedig az alkotóelemek helyzetét adják meg. Az alkotóelemek egymáshoz képest elfoglalt helyzetét vízszintes, ill. függőleges nyilak adják meg, tehát $x \leftarrow y$: x y előtt áll, $x \uparrow y$: x y fölött áll. Így pl. a nagy F következőképpen írható le: $1^6 \leftarrow 4^1 \uparrow 4^2$.¹¹ Ezek a jegyek, eltérően a fonológiai megkülönböztető jegyeiktől, a gráf vizuális tulajdonságaira, nem pedig produkciójának motorikájára vezethetők vissza (amennyiben nem kimondottan kézírásról van szó).

Tiszázatlan, hogy az Althaus által felállított grafikus megkülönböztető jegyeknek milyen szerepe van az olvasásban, ill. a kézzel írott gráfok produkciójában. Afáziás betegekkel végzett vizsgálatok eddig nem igazolták Althaus jegyeinek érvényességét, míg a fonológiai megkülönböztető jegyek a hangtévesztésekben (fonematikus parafáziákban) bizonyítottan szerepet játszanak. Elképzelhető azonban, hogy a grafikus megkülönböztető jegyek relevanciája, ill. a rájuk utaló tévesztések kimutathatóak a perifériális, azaz a konstruktív agráfiában, ill. alexiában, valamint az elírásokban (ld. 3.2.1).

Nem véletlen, hogy a disztinkciós elmélet képviselői közé több olyan kutató tartozik, akik valamely korábbi nyelvallapot írásos formáját vizsgálták, mint pl. a korai újfelnémet írás statisztikai feldolgozását elvégző Piirainen, vagy az ő módszerét egy ófelnémet szövegre alkalmazó Zürcher. Céljuk az előforduló allográfok (az ő terminológiájuk szerint grafémavariánsok) összegyűjtése, amelyek az akkori, normához nem kötött írásban gyakran spontán, szabad változatok voltak, ill. a szöveg írójának személyéről árulkodtak. Ezek a vizsgálatok tehát a történeti nyelvutatást valóban értékes adatokkal gyarapíthatják. A mai nyelvre vonatkozó, tisztán grafematikai vizsgálatok azonban más célokat kell, hogy kövessenek.

Augst például arra használja a disztinkciós elemzést, hogy a grafotaktikai szabályok ésszerű leírásához nélkülözhetetlennek tűnő mással- ill. magánhangzó-graféma fogalmának használatát tisztán grafematikai alapokon indokolja. Okfejtésében kitüntetett szerep jut a mai német írásban előforduló geminátáknak. A három magánhangzó-geminátát (*aa*, *ee*, *oo*) követő grafémák eloszlása ugyanis erőteljesen korlátozott: itt kizárólag egyszeres mássalhangzók állhatnak. Ugyanez érvényes a kettős mássalhangzókra, amelyeket közvetlenül kizárólag egyszeres magánhangzó-grafémák előzhetnek meg, s a tőlük jobbra következő grafémák előfordulása szintén összefoglalható egy viszonylag egyszerű paradigmában.¹²

$$\begin{array}{c}
 \left| \dots \right| + \left| \begin{array}{c} \text{Konsonant} \\ \emptyset \end{array} \right| + \left| \begin{array}{c} \text{aa} \\ \text{ee} \\ \text{oo} \end{array} \right| + \left| \begin{array}{c} \text{Konsonant} \\ \emptyset \end{array} \right| + \left| \dots \right| \\
 \\
 \left| \begin{array}{c} \text{Konsonant} \\ \emptyset \end{array} \right| + \left| \begin{array}{c} \text{Konsonant} \\ \emptyset \end{array} \right| + \left| \begin{array}{c} \text{Konsonant} \\ \emptyset \end{array} \right| + \left| \begin{array}{c} \text{Vokal} \\ \emptyset \end{array} \right| + \left| \begin{array}{c} \text{bb, dd} \\ \text{ff, gg} \\ \text{ck, ll} \\ \text{mm, nn} \\ \text{pp, rr} \\ \text{ss, tt} \end{array} \right| + \left| \begin{array}{c} \emptyset \\ + e + \\ + i + \end{array} \right| + \left| \begin{array}{c} r \\ l \\ n \\ \emptyset \\ g \\ \text{sch} \end{array} \right|
 \end{array}$$

2. ábra

¹¹ Althaus (1980a), 140.o. A rendszer azonban nem teljesen átgondolt. Egyrészt az alkotóelemek függőleges viszonyát jelző nyíl ($\uparrow$) fölösleges, hiszen a 2. táblázatban megadott terek éppen a függőleges helyzet megjelölésére hivatottak. Másrészt a fenti F gráfort Althaus az idézett cikkben $1^6 \leftarrow 4^1 \uparrow 4^2$ -ként írja le, ami egy. a teljes alsó sávot betöltő vízszintes csíkot jelentene.

¹² Augst (1985a), 118.o.

2.2. Disztinkciós referencia-elmélet

McLaughlin, a disztinkciós referencia-elmélet megalkotója szerint a grafémának csak egyik feladata, hogy egy adott fonémát képviseljen, emellett betölthet önálló szemantikai megkülönböztető szerepet is (pl. homofón szavak esetében). A McLaughlin nevéhez fűződő elmélet ismét csak nyelvtörténeti (közép-angol) vizsgálódásokra épül, azaz egy spontán variációt is megengedő írásrendszert feltételez.¹³

2.3. Megfeleletető disztinkciós elmélet

Azon grafematikai elméletek, melyek szerint a graféma különféle funkcióinak mindig a fonémikus szintre vonatkoztatva van értelme, részint nyelvtörténeti, részint szinkrón fejtegetésekre támaszkodnak. Fleischer például egy 16. századi, korai újfelnémet szöveg elemzése során a grafémákat az elsődleges fonológiai oppozíciók leképezésének tekinti. Számol azonban azzal a lehetőséggel is, hogy az írott nyelv kihathat a beszédhangok, ill. a fonémarendszer változásaira, amint ez az egységes német kiejtésben valóban meg is történt.¹⁴ Fleischer a grafémákat ennek megfelelően a következő kritériumok szerint csoportosítja: a grafémák

1. egyértelmű fonológiai oppozíciót tükröznek (<meer> „tenger” – <leer> „üres”);
2. fonéma-oppozíciónak közvetlenül meg nem felelő, de grafematikailag disztinkatív tulajdonságokkal rendelkeznek (pl. azonos alakú szavak megkülönböztetése, mint *Waise* „árva” – *Weise* „bölcs”, magánhangzó-hosszúság kifejezése az azt követő mássalhangzó egyszeres, ill. kettős írásával: *ritten* /ʰ/ „lovagoltak” – *Riten* /ʰʰ/ „rítusok”);
3. jelöletlenül hagynak egy fennálló fonológiai oppozíciót (*losen*: /●□=☞☞■/ „sorsol” – /●☞=☞☞■/ „old”);
4. nem tükröznek fonológiai oppozíciót, az írásváltozatok (Fleischer szerint: különálló grafémák!) előfordulási helytől, kiindulási nyelvtől stb. függenek;
5. a variációk nyelvtörténeti változásokról tanúskodnak (pl. neutralizáció, hangváltozás).

Fleischer a fenti kategóriákat természetesen nem azért állítja fel, hogy egyes cancelláriai okmányok grafematikai elemzését elvégezze, hanem hogy ebből következtetni tudjon az akkori – átmeneti jellegű, s ezért nyelvtörténeti szempontból igen érdekes – nyelvhasználatra. Ehhez azonban fel kell tárnia a szöveg belső grafematikai szabályszerűségeit, valamint vizsgálódását le kell szűkítenie a fonológiailag releváns grafémasorokra (Fleischer a graféma kifejezést nem absztrakt egységekre, hanem azoknak bármilyen megvalósulására használja).

A grafematika szinkrón vonatkozásait hangsúlyozza Bierwisch, Wiese és Eisenberg, bár a három generatív szerző a GFM (graféma–fonéma–megfelelés)–szabályok érvényesülését a nyelvtani rendszer részben különböző szintjeire vonatkoztatja. Bierwisch a GFM-szabályok alkalmazhatósági területét a mély- és felszíni struktúrára vezeti vissza, hogy ezzel a mai német helyesírás látszólagos következetlenségeire adjon magyarázatot (az 1996-os reform ezeket nem érintette), mint pl. a szó(tag)végi zöngétlenedés, az <s> gráfnak, ill. grafémának megfelelőtől különböző hangértékek a gráf pozíciójától és környezetétől függően, ill. a /k/

¹³ McLaughlin, J. C. (1963): A graphemic-phonemic Study of a Middle-English Manuscript. Den Haag.

¹⁴ Fleischer, Wolfgang (1965): Zum Verhältnis von Phonem und Graphem bei der Herausbildung der neuhochdeutschen Schriftsprache. *Wiss. Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena* 14, 461–465.

Ez a folyamat a magyar nyelvben is megfigyelhető, ahol a felső nyelvválású hangok kvantitása a nyelvjárássok jó részében nem disztinkatív, ám a Sárospatak környékéről elterjedt magyar helyesírásba belekerült e hangok hosszú és rövid változata. Ugyan e téren az egyes beszélők kiejtésében nagy ingadozás figyelhető meg, az íráskép kétségkívül irányadóvá vált a gondozott beszédben.

fonéma különféle grafikus realizációi. Wiese az említett GFM-szabályok alkalmazását a lexikális szinthez köti, míg a posztlexikális GFM-szabályok szerinte nem tükröződnek az írásban. Wiese a helyesírási szabályokat helyesebbnek és egyszerűbbnek látja a szótagszerkezetre visszavezetni, mint grafotaktikai szabályokra. Eisenberg a GFM-szabályok megállapításához elegendőnek tartja a morfológiai szint leírását, emellett szintén a szótag szerepét hangsúlyozza.

2.4. Összefoglalás

Az itt bemutatott grafematikai elméletek célkitűzései és eredményei meglehetősen különböznek egymástól, egy egységes graféma-fogalomról tehát semmi esetre sem beszélhetünk. A beszédhang (fón) és fonéma mintájára felállított gráf és graféma fogalma ingatag lábakon áll, hiszen sem a betű és graféma egymáshoz való viszonya nem tisztázott (és az elkülönítés nem is jelenik meg minden szerzőnél), sem a fonéma és graféma összefüggései. Úgy tűnik, az itt vázolt grafémaelméletek nem hozhatóak közös nevezőre.

Továbbra is tisztázatlan tehát, hogy szól-e valami amellett, hogy az írott nyelvet és annak alapegységét önállóan, a beszélt nyelvtől függetlenül kezeljük. Mivel a „hagyományos”, rendszeres nyelvészet eszközeivel nem jutunk kielégítő eredményre, a következőkben azt fogjuk vizsgálni, hogy van-e az írott nyelv legkisebb egységének mentális reprezentációja, amely a fonéma leképződésétől független. Ehhez az alkalmazott nyelvészet, ezen belül is a pszicholingvisztika egyes területeinek eredményeit fogjuk felhasználni.

3. Az írott nyelv mentális feldolgozása

Az írott nyelv feldolgozásában szerepet játszó mentális folyamatok vizsgálatának túlnyomó részét a vizuális szófelismeréshez kapcsolódó kísérletek teszik ki, amelyek tehát az írott nyelv legkisebb szegmenséhez leginkább a lexikális és morfológiai egységeken keresztül közelítenek. Érdekes módon az írás produkciójának az eddigi kutatásokban igen csekély szerep jutott, jelentősebb tudományos érdeklődésre jelenleg csupán az íráselsajátítás tarthat számot. Ez kérdésfelvetésünk szempontjából nem szerencsés, mivel mi most arra a kérdésre keressük a választ, hogy az írott nyelv mentális feldolgozása lehetséges-e a beszélt nyelv kikapcsolásával. Az olvasás és írás tanulása pillanatában az átlagos nyelvhasználó már viszonylag rutinosan használja a beszélt nyelvet, tehát kézenfekvő, hogy a vizuális jelek előállításában és feldolgozásában erőteljesen a beszélt nyelvre fog támaszkodni. Példák sora tanúsítja, hogy a kisiskolás gyermekek írása sok esetben a kiejtést tükrözi (tehát fonetikai alapú), amikor a helyesírás fonológiai vagy morfológiai elvek alkalmazását követeli meg (*ucca, *aggvál, *kissebb). Elképzelhető azonban, hogy az írott nyelv feldolgozásában szerzett rutin lehetővé teszi önálló mentális utak kialakulását, amelyek a fonémaszint megkerülésével kizárólag a grafematikus ingerhez kapcsolódnak. Ez meggyőző bizonyítéka volna annak, hogy a grafémának létezik független, önálló mentális reprezentációja.

3.1. Vizuális szófelismerés

A modern nyelvészet korábbi állásfoglalása alapján, miszerint az írott nyelv egyoldalú függőségben áll a beszélt nyelvvel, nem meglepő, hogy a vizuális szófelismerés kutatása eleinte azt igyekezett igazolni, hogy a mentális lexikon kizárólag fonémasorok reprezentációit tartalmazza. Sok kutató hivatkozik arra, hogy a hangtalan olvasás valójában nem is hangtalan, mert az olvasást gyakorta kísérik szemmel látható artikulációs mozgások, vagy legalábbis műszerrel mérhető izommozgások. De még a párhuzamos artikulálás elmaradása esetén is gyakran „halljuk”, amit olvasunk. Emellett nehezen olvasható vagy ritkán előforduló

szavak megértéséhez sokszor a grafémasor „kimondása“, azaz fonológiai kódolása segít hozzá.

A 60-as évektől kezdődően több olyan kísérleti beszámoló látott napvilágot, amelyek egyértelműen dokumentálni vélték, hogy az olvasás szükségképpen együtt jár a fonológiai rekódolással, azaz hogy a grafémasorok csak fonológiai kódolás után érhetnek el a mentális lexikonba.¹⁵ A kísérleteket többnyire az ún. tachistoszkópos módszerrel, azaz a kísérleti személyek elé a másodperc töredékéig kivetített ábrák felhasználásával végezték.¹⁶ Az első idevágó kísérlet (Gibson et al., 1962) során megállapítást nyert, hogy a kísérleti személyek sokkal inkább képesek voltak az eléjük vetített angol álszavakat (fonotaktikailag a nyelv szabályainak megfelelő, de lexikális jelentéssel nem bíró szavak, pl. *BINK) utólag leírni, mint az ún. nem-szavakat (fonotaktikailag illegális hangsorokat, mint *NKIB). A kutatók értelmezése szerint ez azt bizonyítja, hogy a résztvevők a látott szót kimondták magukban, majd a hangsor felidézésével írták le. A fonológiai kódolás alapját a „betűminták“ (spelling patterns) képezték. Eszerint a magyarban a *CSUL betűsor felismerése és utólagos visszaadása könnyebb, mint a *SCUL nem-szóé, mert a <S> betűminta automatikusan a /**●**●/ fonémához rendelődik hozzá. Ennek ellentmond a már Gibson et al. által is említett megállapítás, hogy az effektus születésüktől fogva halláskárosult személyeknél is megfigyelhető, tehát hogy a „szó“-felismerés alapja nem feltétlenül a fonológiai rekódolás, hanem a grafotaktikai elfogadhatóság.

A grafotaktikailag megengedett betűsorok szerepének tesztelésére Scheerer (1987) egy olyan listát állított össze, amely a német nyelv szavai és álszavai mellett jövevényszavakat és áljövényszavakat (jövényszavak szomszédjait, azaz tőlük csak egyetlen grafémában eltérő szavakat) tartalmazott. A kísérletben részt vevő személyek az áljövényszavakat szignifikánsan gyorsabban utasították el (nem létező szavakként), mint az álszavakat, amelyek nem tartalmaztak grafotaktikailag szabálytalan betűsorokat. A létező kölcsönszavak közül az illegális grafotaktikájú szavak (*Skat* „kártyajáték neve“, *Taxi*) elutasítása tartott tovább, mint az egyéb szavak lexikális megítélése, és kiejtésük reakcióideje sem volt lényegesen hosszabb, mint a natív szavak és álszavak esetében. Lényegesen nehezebb feladatnak bizonyult azonban azoknak a jövevényszavaknak az ejtése, amelyek rendhagyó graféma-fonéma-megfeleléseket tartalmaznak (Baby „újszülött“ /**∅**∅∅∅∅∅∅/, Loge „páholy“ /**∅**∅∅∅∅∅/). Ezeknek a szavaknak a kiejtése lényegesen hosszabb reakcióidőkkel járt, és lexikális státuszuk meghatározása is szignifikánsan hosszabb időt vett igénybe. Scheerer a kapott eredményeket úgy értelmezi, hogy a szavak feldolgozása két különböző útvonalon történik. A grafotaktikailag illegális szavak gyors felismerése és kiejtése arra enged következtetni, hogy a kísérleti személy a meg nem engedett grafémasor láttán rögtön gyanút fog, és a fonológiai rekódolás helyett a szót közvetlenül hívja le a mentális lexikonból. Ilyesfajta intő jel hiányában a kizárólag megengedett grafémasorokat, de rendhagyó GFM-eket tartalmazó jövevényszavak feldolgozása – alacsony gyakoriságú szavakról lévén szó – Scheerer szerint nem közvetlenül a mentális lexikonon, hanem fonológiai kódoláson keresztül történik, amit az e szavak ejtésének meglepően magas hibaszázaléka (20 %) is megerősít.

¹⁵ Ezekről részletes leírás található Günther (1988) alatt, 122kk. o.

¹⁶ A tachistoszkópos módszer során a kísérleti személynek az előtte álló tejuveg vetítőernyőn egy pontot kell fixálnia. miközben bal, jobb vagy mindkét látóterébe vizuális ingereket vetítenek. A vetítési idő rövidege (max. 100 msec) miatt a kísérleti alany szeme nem tud elmozdulni az inger irányába, így a módszer többek között a féltékedominancia vizsgálatára is alkalmas. A reakcióidő, valamint a válasz értékes információkat tartalmaz az ingertovábbítás módjáról és a feladat (az ingerfeldolgozás) nehézségi fokáról. Ld. pl. Péter (1991), 155.o.

3.1.1. Az álhomofón-effektus

Rubenstein, Lewis & Rubenstein 1971-ben további kísérletet végeztek azt bizonyítandó, hogy a grafémaelemzés szükségszerűen tartalmazza a fonológiai rekódolás köztes lépcsőfokát. Ehhez ún. álhomofón szavakat használtak föl, tehát olyan szavakat, amelyek írásmódja eltért a szó lexikalizált grafematikus ábrázolásától (pl. ang. **phoks*, **howziz* stb.). Lexikális döntésre épülő kísérletükben („Létező szó-e a látott betűsor?”) szignifikánsan hosszabb ideig tartott az álhomofón szavak elutasítása, mint az egyszerű álszavaké. Rubenstein et al. értelmezése szerint a késlekedés oka az elvégzett fonológiai kódolás, amely először „igen” választ eredményez, s a helyes „nem”-válasz csak egy utólagos kontroll elvégzése után adható meg. A kísérletet többen megismételték, és az álhomofón-effektus minden esetben maradéktalanul kimutatható volt.

Ez a kísérlet azonban, amely első látásra nem hagy kétséget affelől, hogy a fonológiai rekódolás szükségszerű velejárója a vizuális nyelvi ingerek feldolgozásának, több ponton is támadható. Egyrészt az álhomofón-effektus eltűnik, ha a tesztben előforduló szavak több mint 25 %-a álhomofón.¹⁷ A kísérleti alanyok tehát alkalmazkodnak a helyzethez, és elvetik azt a stratégiát (a fonológiai rekódolást), amely hátráltatja őket a helyes válaszadásban. Az is befolyásolja az eredményt, hogy a tesztszavak között előfordulnak-e valódi homofón szavak is. Másrészt nem mindegy, hogy az álhomofón szavak írásképe hasonlít-e az eredeti szó írásképehez (ném. *fügen* „illeszt” – **phygen*), mert ezekben az esetekben az álhomofón-effektus eltűnhet. Az álhomofón grafotaktikai jellege szintén befolyásolhatja az elutasítás reakcióidejét.

Az álhomofón-effektus emellett fakadhat magából a kísérleti elrendezésből is. Kézenfekvő, hogy a lexikális döntést kívánó kísérletekben az „igen”-válasz, tehát a keresett lexikális elem megtalálása rövidebb időt vesz igénybe, mint a „nem”-válasz, amely *intő jelek* (illegális betűsorok) hiányában csak a teljes lexikon átvizsgálása után adható meg.

Az álhomofón-effektusnak ellentmondó eredményre jutott Danemann & Reingold (1995). Ők, hogy a kiejtési feladatokban szükségszerűen jelenlévő fonológiai kódolást kiküszöböljék, a kísérleti alanyok szemmozgását rögzítették összefüggő szöveg olvasása közben. A tesztszövegben egyes szavakat homofón szavakra (ang. *vain* – *vein*), másokat hasonló hangalakú, de nem azonos hangzású szavakra (pl. minimális párokra, mint *vain* – *vine*) cseréltek. Ha a tartalmilag adekvát szavak helyett beillesztett homofónok fixálási ideje semmiben nem tér el az egyéb szavak olvasásakor tapasztalt szemmozgásoktól, akkor okkal feltételezzük, hogy a résztvevők őket „helyesen” (a vélt intencionak megfelelően) értelmezték, amiből az olvasott szöveg fonológiai rekódolására következtethetünk. A kísérlet azonban nem ezt mutatta: a kísérleti alanyok a homofón szavakat hosszabb ideig fixálták, amit a szerzők elbizonytalanodásként értelmeztek. A homofón és a csupán hasonló hangzású szavak között viszont azt a különbséget tapasztalták, hogy a „javításra” fordított összes idő (a tartalmilag összefüggő szintaktikai egység elolvasására fordított teljes idő, a szem esetleges ide-oda mozgásával) a homofónok esetében rövidebb volt, azaz a tartalmi „bukfenc” helyreállításában a homofón szavak nagyobb segítséget adtak, mint a csupán hasonló hangzású szavak.

3.1.2. Kétutas modell

Az egymásnak erőteljesen ellentmondó kísérleti eredmények arra utalnak, hogy mindkét feltételezett olvasási útvonal, a fonológiai rekódolás és a közvetlen feldolgozás, létező olvasási stratégia, amint azt Coltheart (1978) kétutas modelljében (*dual route model*) ábrázolja. A közvetlen lehívás alkalmazását támasztja alá többek között az is, hogy az

¹⁷ Günther (1988), 135.kk.o.

olvasást kísérő „hangos” olvasás, tehát a fonológiai kódolás az olvasási sebességet lényegesen lassítja, hiszen az artikuláció több időt vesz igénybe, mint a pusztán vizuális feldolgozás. Vizsgálatok szerint az artikuláció kikapcsolásával az olvasási sebesség jelentősen növelhető.

A közvetlen lehívás kétféle módon történhet: az egyik lehetőség a grafémasor egybevetése a lexikonban tárolt szavak grafematikus leképzésével, a másik a holisztikus feldolgozás, amikor a szó írott alakját a mentális lexikon közvetlenül, szegmentálás nélkül azonosítja. Ez utóbbi elengedhetetlen az olvasáshoz a mély ortográfiájú nyelvekben, hiszen az angol *word* „szó” / $\star \blacktriangleleft$ / – *sword* „kard” / $\square \blacktriangleleft$ / szavak kiejtésénél a grafémaelemzés nem vezetne el a keresett szó helyes hangalakjához. Itt tehát a célravezető feldolgozási út az, ha a vizuálisan észlelt szó közvetlenül a mentális lexikonba jut tovább, ahol hozzárendelődik a megfelelő hangsor.¹⁸

A vázolt kísérleti eredményekből nem derül ki egyértelműen, hogy az olvasást mikor és mi okból kíséri fonológiai rekódolás. A kísérleti elrendezésből adódó problémákon túl (fonológiai kódolás kiváltása az álszavak jelenléte miatt, szövegösszefüggésből kiragadott olvasás stb.) nehezen megállapítható, hogy a fonológiai kódolás már a lexikális azonosítást megelőzően lezajlik, azt megkönnyítendő, vagy csupán posztlexikálisan, mintegy utólagos ellenőrzésként. Ez utóbbi feltételezést látszik alátámasztani a már említett tény, hogy a fonológiai kódolás elhagyása az olvasás meggyorsítását eredményezi – kérdés azonban, hogy a sebesség a tartalom feldolgozásának rovására megy-e.

Eszerint tehát a vizuális feldolgozás a mély ortográfiájú nyelvekben két párhuzamos úton képzelhető el, amelyek közül a gyorsabban vagy biztosabban célravezető fogja meghozni a kívánt eredményt, a graféma-fonéma-kódolás és a lexikális feldolgozás tehát egyfajta versenyben állnak egymással. Kérdés azonban, hogy azokban a nyelvekben, ahol az olvasó biztos támaszkodhat a graféma-fonéma-megfelelésekre, szól-e valami a lexikális feldolgozás mellett. Nyilvánvaló, hogy az átlátszó helyesírású nyelvek használói ritkábban szorulnak a közvetlen lexikális lehívásra, s ezért feltehetőleg ritkábban is alkalmazzák. Azonban, mint már többször említettük, a GF-kódolás – ezekben a nyelvekben is – idővesztéssel jár. Hogy az összefüggő szövegek olvasásakor magyar, olasz, finn, szerbhorvát stb. nyelvek beszélői is alkalmazzák a holisztikus feldolgozást, azt ékesen bizonyítja, hogy mennyire nehéz a sajtóhibákat észrevenni, hiszen az olvasott szóval kapcsolatos előzetes elvárás „fölsőlegessé teszi” a szegmentálást. (Bizonyára többen estek már abba a hibába, hogy egy ételjelárúsító homlokzatán diszjelgő „GYROSBÜFÉ” feliratban a *gyors*, nem pedig a sokkal ritkább és csak újabban meghonosodott *gyros* szót vélték felismerni.)

A transzparens ortográfiával rendelkező nyelvek között különleges helyzete van a japánnak, amely a már említett logografikus kanji-írás mellett használja a katakana-szótagírást is (ld. 2. fejezet). Ez utóbbi azonban csupán jövevényszavak lejegyzésére szolgál. Kísérletek azt mutatják, hogy a kanji írásból katakana-ra transliterált szavak felismerési ideje elmarad a szokásos katakana formájukat megőrző jövevényszavak mögött. Ha a mindig katakanaiban írott szavak feldolgozása fonológiai rekódolással történne, akkor semmi sem indokolná

¹⁸ Igen érdekes kérdés, hogy a mély ortográfiájú nyelvek beszélői hogyan ejtik ki az álszavakat. A kézenfekvő megoldás az volna, ha a kísérleti alanyok a grafémákhoz a leggyakoribb GFM szerint rendelnek hozzá a fonémákat. Ez az elképzelés kétségkívül helytálló, de nem az egyetlen lehetséges út. Glushko (1979) ugyanis kimutatta, hogy az álszavak kiejtését gyakran befolyásolják a betűsorhoz vizuálisan hasonló értelmes szavak (ún. „szomszédok”), amelyeknek analógiájára a megkérdozett az álszót kiejti. Itt azonban nagy jelentősége van a szomszédok számának, valamint előfordulási gyakoriságuknak, ld. Kay, Janice (1987): Phonological codes in reading: Assignment of sub-word phonology. In: Allport et al. (1987), 181–196. valamint Grainger, Jonathan (1992): Orthographic neighborhoods and visual word recognition. In: R. Frost & L. Katz (szerk.), Orthography, Phonology, Morphology, and Meaning. Amsterdam: North-Holland, 131–146.

gyorsabb felismerésüket a szokatlan alakban lejegyzett szavakhoz képest.¹⁹ Ehhez hasonló a sokszor igazolt megállapítás, hogy a lexikális jelentéssel bíró szavak felismerése lényegesen gyorsabb, mint az azonos hosszúságú, de jelentéshez nem kötődő szavaké (szófölny-effektus). Pusztán a fonológiai kódolásra támaszkodva sok esetben helytelenül értelmeznék egyes szavakat, pl. ha két morfémából tevődnek össze (pl. *pácsó*), vagy ha a hangsúly jelentésmegkülönböztető szereppel bír (pl. ang. *'record* „lemez“ – *re'cord* „rögzít“).

3.2. A graféma mentális leképződése

A vizuális nyelvi információ fonológiai rekódolástól független feldolgozása tehát egy mentális grafikai egység létre enged következtetni, amely két további kérdést vet fel: 1. hogyan viszonyul egymáshoz a graféma egységén belül az absztrakt leképződés és a konkrét megvalósulás/megvalósítás, 2. milyen mentális összefüggés van a fonéma és graféma között? A kérdésekre az ebben a témában egyáltalán elérhető – sajnos igen korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló – különböző kutatási eredmények alapján igyekszünk válaszolni.²⁰

3.2.1. Grafikai megkülönböztető jegyek

A grafémafogalom strukturalista definíciója kapcsán már szembesültünk azzal a problémával, hogy a gráf fizikai előállításának folyamata és a „végtermék“ között közel sem olyan szoros az összefüggés, mint a beszédhangok artikulációja és percepciója között, éppen ezért olyan nehéz a grafémára nézve releváns megkülönböztető jegyek megállapítása. Bonyolítja a helyzetet a tény, hogy a mai alfabetikus írások többnyire tartalmaznak kis- és nagybetűket, amelyek morfológiai, szintaktikai és pragmatikus szerepet tölthetnek be. Valószínűnek látszik, hogy az egyazon fonémát jelölő kis- és nagybetűk egy közös, ún. nominális osztályt képeznek. A nagy- és kisbetűk közötti szoros mentális összeköttetést különféle reakcióidőre épülő kísérletek bizonyítják. Emellett a szófölny-effektus akkor is megfigyelhető, ha az azonosítandó lexikális egység szokatlan módon kis- és nagybetűket is tartalmaz (pl. *mOsÓgÉp*).

Ugyanez érvényes az ún. mély, vagy fonológiai alexiában szenvedőkre is: ezek a betegek képtelenek a GF-konverziót alkalmazni, tehát olvasáskor kizárólag a közvetlen lexikális lehívásra tudnak hagyatkozni. Az egészsleges, tehát automatizált szövegfeldolgozás természetesen a szó előfordulási gyakoriságának csökkenésével egyre nehezebbé válik, így a fonológiai alexiás beteg ritka vagy igen hosszú szavakat nem képes elolvasni. Lehetetlen számára továbbá az álszavak elolvasása, a GFM-szabályok alkalmazásának hiányában. A mély alexiás beteg a szavakat minden bizonnyal nem a szavak vizuális képe alapján hívja le, hanem a grafémasorra támaszkodva, mert sem a kis- és nagybetűk variálása, sem a szokásos betűelrendezés megváltoztatása (pl. függőleges írás) nem teszi lehetetlenné számára a szavak felismerését.

Nem tisztázott, hogy az elvont nominális osztályok szerveződése fizikális grafetikai jegyekre épül-e. Az idevágó kísérletek meglehetősen különböző eredményekre jutnak. Annyi mindenképpen biztosra vehető, hogy a vizuális hasonlóság valamilyen szerepet játszik a grafémaszerkezet mentális reprezentációjában. Ezt igazolja, hogy a keresett betű felismerését

¹⁹ Buchanan, Lori & Besner, Derek (1995): Reading Aloud: Evidence for the use of a whole word nonsemantic pathway. In: J. M. Henderson, M. Singer & F. Ferreira (szerk.), *Reading and Language Processing*. Mahwah, New Jersey/Hove, UK: Lawrence Erlbaum, 5–24.

²⁰ Az idézett kutatási eredmények részletes leírását ld. Mády (1997), 85kk.o., valamint 114kk.o.

megkönnyítheti egy vizuálisan hasonló betű (pl. ⟨o⟩ – ⟨c⟩).²¹ A grafetikus jegyek fontossága szintén kimutatható a konstruktív alexiában vagy agráfiában szenvedő betegek grafémafelismerési, ill. -megvalósítási zavaraiiban (a ⟨K⟩ – ⟨F⟩, ⟨B⟩ – ⟨R⟩ grafémák összetévesztése).²²

Az írás közben lejátszódó mentális folyamatok megismeréséhez visz közelebb az elírások vizsgálata. A rendszerezést megnehezíti, hogy az írásjelek előállítása közben a tévesztések jellege igen eltérő lehet: betűtévesztés, szubgrafematikus alkotóelemek hibás térbeli elhelyezése, gépirás közben félreütés, jobb- és balkéz ujjainak felcserélése stb. Talán ez a magyarázata annak, hogy az elírások elemzése igen ritka a szakirodalomban. Egy Hotopf által végzett vizsgálat (1980) ugyan nem tér ki arra, hogy a vizuális hasonlóság szerepet játszik-e téves betűhelyettesítésekben (pl. *tésű* helyett *fésű*), de megállapítja, hogy a két vagy három sávra kiterjedő betűk (⟨p⟩, ⟨t⟩, ⟨f⟩) kiesése ritkább, mint az egysávú betűké (⟨a⟩, ⟨c⟩, ⟨o⟩).²³ A nagyobb kiterjedés tehát növeli az észrevehetőséget. Igen valószínűnek látszik emellett, hogy a kézírás folyamatában fontos szerepet játszanak a grafetikai jegyek, mint pl. az *aránytalanül föl* szókapcsolatban, ahol az ⟨u⟩ gráfa a következő szó ⟨ö⟩-jének befolyása miatt került föl a két pont.

3.2.2. A fonéma és graféma közötti mentális összefüggés

A fonéma- és grafémafeldolgozás vizsgálatának egyik lehetséges útja a fonematikus parafáziák (hangtévesztés afáziás betegeknél), valamint a grafematikus paragrafiák (betűtévesztés afáziás vagy tiszta, azaz afáziában nem szenvedő agráfiás betegeknél) összehasonlítása. Bármennyire is sok eredménnyel kecsegtet a hibák elemzése, az összehasonlítást sok gyakorlati tényező nehezíti meg.²⁴

A szóbeli és írásbeli egyéni teljesítmények közötti különbséget kiküszöbölendő, Friederici (1976) csoportkísérletet végzett, amely több meglepő tanulsággal szolgál. A tesztanyagban előforduló fonematikus parafáziák és grafematikus paragrafiák között nem figyelhető meg számottevő összefüggés, azaz a grafémátévesztések nem fonológiai motiváltságúak, és viszont. Továbbá az összes parafázia és paragrafia között (amelyek egyébként a csoportban közel egyenlő számban fordultak elő, bár ez a csoportalkotáskor nem volt szempont) a mássalhangzók aránya megegyezett (67–69 %). Újra felvetődik tehát a kérdés, hogy grafémaszinten van-e jelentősége a [± msh] kategóriának, valamint a grafoszótagnak.

A grafoszótág mentális jelentőségét látszik megerősíteni egy olasz anyanyelvű, tiszta agráfiás beteg vizsgálata, akinél a fonológiai kódolásban nem léptek fel zavarok (Caramazza & Miceli, 1990). A beteg soha nem helyettesített mássalhangzó-grafémákat magánhangzókkal, és a jól formált szótagszerkezetek ellen sem vétett. Megsértette viszont a szonoritási hierarchia szabályait (olasz. *scalda* helyett *slcada*), tehát paragrafiái a

²¹ Vö. Arquin, Martin & Daniel Bub (1995): Priming and response selection processes in letter classification and identification tasks. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 21 (5), 1199–1219.

²² Huber, Walter (1989): Alexie und Agraphie. In: K. Poeck (szerk.), *Klinische Neuropsychologie*, 2. kiadás. Stuttgart/New York: Thieme, 168kk.o.

²³ Hotopf, Norman (1980): Slips of the Pen. In: U. Frith (szerk.), *Cognitive Processes in Spelling*. London: Academic Press, 287–307.

²⁴ Egyrészt ritka az olyan beteg, akinél nagyjából megegyező számban figyelhetőek meg parafáziák és paragrafiák. Másrészt az afázia természetéből adódóan korántsem biztos, hogy a szegmenstévesztések helyüket vagy jellegüket tekintve összevethetőek. Harmadrészt az afáziás betegek írásra való motiváltsága nagyrészt igen alacsony, részint az afáziát gyakran kísérő jobboldali bénulás, részint az írásnak a mindennapi életben való nélkülözhetősége miatt.

szótagszerkezetet leszámítva nem engedelmeskedtek a fonotaktika törvényeinek. Az egyszerű CV-szótagszerkezetek igen ellenállóak bizonyultak, a beteg szinte soha nem vétett ellenük.

Ezzel szemben Jónsdóttir et al. (1996) azzal érvelnek, hogy a jól formált szótagszerkezetek megőrződése visszavezethető a fonológiai és grafematikai kódolás közötti visszacsatolásra, a grafoszótag tehát alapulhat fonotaktikai szabályokon is, azaz nem bizonyított, hogy önálló grafematikai egységként létezne. Ezt alátámasztani látszik egy angol anyanyelvű, tiszta agráfiás beteg vizsgálata, akinek a paragrafiáiban a szótagszerkezet befolyása lényegesen csekélyebb volt, a CVCVCV szótagszerkezet ellenállósága pedig hiányzott. Az angol beteg teljesítményét viszont sokkal erősebben befolyásolta a szóhosszúság, ami esetében lexikális feldolgozásra enged következtetni. Jónsdóttir et al. ezt arra vezetik vissza, hogy az olasz agráfiás beteg túlnyomórészt a GF-kódolásra támaszkodik, ezért paragrafiáiban nem vét a fonémikus kódolás szabályai ellen. Magyarán a grafoszótag, valamint a grafémára érvényes $[\pm \text{msh}]$ jelleg a Caramazza & Miceli által leírt esetnek csak egy lehetséges magyarázata.

A szublexikális egységes közötti kapcsolatot illetően igen érdekes eredményeket mutat be Dijkstra (1990). Különböző paraméterek mentén variált bimodális (vizuális és auditív) kísérletek sorozatában sikerült kimutatnia, hogy az egyik csatornán (pl. vizuálisan) adott inger még akkor is megkönnyíti a párhuzamosan lejátszott beszédhang felismerését, ha a látott betű a feladat megoldása szempontjából irreleváns. Ha tehát a résztvevőknek a $[\text{pa:}]$ szótag $/\text{a}/$ fonémáját kellett azonosítaniuk, akkor ez szignifikánsan gyorsabban sikerült, ha ezzel egyidőben egy $\langle \text{P} \rangle$ betűt láttak. Dijkstra ezt azzal magyarázza, hogy az azonosított graféma automatikusan aktiválja a neki megfelelő fonémát, és fordítva.

Dijkstra a bimodális ingerfeldolgozás vizsgálata során alternatív elméletet fejlesztett ki Coltheart kétutas modelljéhez képest. Coltheart a vizuális és auditív inger párhuzamos, egymástól független feldolgozását feltételezi. Elképzelése szerint minden esetben az a feldolgozási útvonal „győz”, amely gyorsabban eredményhez vezet. Ennek megfelelően a vizuális és auditív jelek (beszédhang vagy betű) felismerésének reakcióideje nagyságrendben megegyezne az egycsatornás (monomodális) kísérletekben mértekkel. Dijkstra azonban azokban az esetekben, ahol a kísérleti személyeknek az azonosítandó szublexikális egységet mindkét csatornán bejátszották, nagyságrendekkel rövidebb reakcióidőket mért. Ezért a redundáns (itt: egybeeső) vizuális és auditív ingerek feldolgozásánál nem versenyt feltételez, hanem a két modalitás összejátékát, egymás kölcsönös támogatását.²⁵

4. Zárszó

Jelen írás feltehetőleg több kérdést hagy nyitva, mint amennyit sikerült megválaszolni. Meggyőződhetünk arról, hogy a graféma meghatározása olyan nagy mértékben függ a felhasználás jellegétől, hogy a különböző kiindulási elvek már eleve meghatározzák az elérhető definíciók irányát. A GFM-szabályok mélyebb összefüggéseinek kimutatását célzó vizsgálatok, mint Bierwisch (1978), Wiese (1987), nem is vezethetnek máshoz, mint egy fonémafüggő grafémafogalomhoz. A fonémaszint teljes kizárásával kialakított disztinguációs elméletek viszont nem, vagy csak kerülőúton tudják az ortográfia olyan problémáit megoldani, amelyek a fonológiai jegyek figyelembevételével lényegesen egyszerűbben megmagyarázhatóak lennének.

A kognitív folyamatokat vizsgáló kísérletek, valamint a mély alexiáról és agráfiáról szerzett megfigyelések egyértelművé teszik, hogy léteznie kell egy fonológiai kódolástól

²⁵ Dijkstra (1990), 61. o.

független, kizárólag grafematikus feldolgozásnak. A macska tehát „elkapta a saját farkát“, azaz a graféma mint absztrakt mentális egység létjogosultsága bizonyítást nyert. Tisztázatlan azonban, hogy egy egészséges ember mindennapi (tehát nem kísérleti) helyzetekben milyen arányban alkalmaz fonológiai rekódolást a vizuális ingerek feldolgozásánál. Míg Günther szerint a párhuzamos fonológiai kódolás (egy aktív mentális tevékenység) elhagyása az olvasási sebesség növeléséhez vezet, addig Dijkstra éppen a két csatornán egyszerre kapott (passzív) információt tartja előnyösnek a feldolgozás szempontjából.

Valószínűtlen, hogy a fonéma- és grafémafeldolgozás folyamatai egyszerű sémákra volnának leegyszerűsíthetőek. Még a nagy körültekintéssel összeállított kognitív modellek²⁶ sem képesek a fonéma- és grafémafeldolgozás folyamatának gyakorlati megvalósulásáról bármit is mondani. Elképzelhető továbbá, hogy az előnyben részesített feldolgozás függ a kísérlet nyelvtől, ill. a beszélő anyanyelvtől.

A grafémakutatásról festett lehangoló képet talán némiképp ellensúlyozhatjuk a fonetikára és fonológiára vetett pillantással. Hiszen a fonetika 18. századi rohamos fejlődése (többek között Kempelen Farkas felfedezései) ellenére a tudomány csak a 20. század első harmadában ért el az első átfogó fonológiai elmélet megalkotásához (Trubeckoj). Ennek ellenére még ma sem ismert, hogy az absztrakt fonémától (vagy fonológiai egységtől) milyen mentális út vezet a konkrét beszédhang kimondásához szükséges artikulációs folyamatokhoz, valamint a beszédhangok megbízható azonosításához. Az lenne tehát a meglepő, ha ezekről a folyamatokról az írott nyelvben többet tudnánk mondani. Ha a karakterfelismerő programok grafetikai jegyeken alapuló fejlesztéséhez a nyelvészeti alapokon álló grafetika és grafematika érdemben hozzá tudnak járulni, akkor ez várhatóan e tudományágak kibontakozását fogja eredményezni.

Irodalom:

- Allport, Alan et al. (szerk.) (1987): *Language Perception and Production: Relationships between Listening, Speaking, Reading and Writing*. London: Academic Press.
- Althaus, Hans Peter (1980a): Graphetik, *valamint* (1980b): Graphemik. In: H. P. Althaus, H. Henne, H. E. Wiegand (szerk.), *Lexikon der Germanistischen Linguistik*, 2. kiadás. Tübingen: Niemeyer, 138-142 és 142-151.
- Augst, Gerhard (szerk.) (1985a): *Graphematik und Orthographie: neuere Forschungen der Linguistik, Psychologie und Didaktik in der Bundesrepublik Deutschland*. Frankfurt: Peter Lang.
- Augst, Gerhard (1985b): Dehnungs- und Geminat in der graphematischen Struktur. In: Augst (1985a), 112-121.
- Baurmann, Jürgen, Günther, Hartmut & Knoop, Ulrich (szerk.) (1993): *homo scribens: Perspektiven der Schriftlichkeitsforschung*. Tübingen: Niemeyer.
- Bierwisch, Manfred (1976): Schriftstruktur und Phonologie. In: A. Hofer (szerk.), *Lesenlernen: Theorie und Unterricht*. Düsseldorf: Schwann, 50-81.
- Caramazza, A. & G. Miceli (1990): The structure of graphemic representations. *Cognition* 37, 243-297.
- Coltheart, M. (1978): Lexical access in simple reading tasks. In: G. Underwood (szerk.), *Strategies of Information Processing*. London: Academic Press, 151-216.

²⁶ Pl. Ellis, Andrew W. & Young, Andrew W. (1988): *Human Cognitive Neuropsychology*. Hove & London: Lawrence.

- Daneman, Meredyth & Eyal Reingold (1995): What eye fixations tell us about phonological recoding during reading. In: J. M. Henderson, M. Singer & F. Ferreira (szerk.), *Reading and Language Processing*. Mahwah, New Jersey/Hove, UK: Lawrence Erlbaum, 25–50.
- Dijkstra, Ton (1990): *Cross-modal Contacts Between Graphemes and Phonemes: Explorations in Bimodal Processing*. Dissertation, Nijmegen.
- Eisenberg, Peter (1993): Linguistische Fundierung orthographischer Regeln: Umriss einer Wortgraphematik des Deutschen. In: Baurmann et al (1993), 67–93.
- Feldbusch, Elisabeth (1985): *Geschriebene Sprache: Untersuchungen zu ihrer Herausbildung und Grundlegung ihrer Theorie*. Berlin: de Gruyter.
- Fleischer, Wolfgang (1965): Zum Verhältnis von Phonem und Graphem bei der Herausbildung der neuhochdeutschen Schriftsprache. *Wiss. Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena* 14, 461–465.
- Friederici, Angela Dorkas (1976): Phonische und graphische Sprachperformanz bei Apathikern. Neurolinguistische Untersuchungen auf der Phonem-, Graphem- und auf der Lexemebene. Diss. an der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn.
- Garbe, Burckhard (1985): Graphemtheorien und mögliche strukturmodelle zur beschreibung der orthographie. In: Augst (1985a), 1-21.
- Glushko, R. J. (1979): The organization and activation of orthographic knowledge in reading aloud. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 5, 674–691.
- Günther, Hartmut (1988): *Schriftliche Sprache: Strukturen geschriebener Wörter und ihre Verarbeitung beim Lesen*. Tübingen: Niemeyer.
- Jónsdóttir, M. K., T. Shallice & R. Wise (1996): Phonological mediation and the graphemic buffer disorder in spelling: cross-language differences? *Cognition* 59, 169–197.
- Mády, Katalin (1997): *Phonematische und graphematische Ebene in gesunder und aphasischer Sprache*. Mag. dolgozat, Universität Hamburg.
- Péter, Ágnes (1991): *Neurológia, neuropszichológia*. 4. kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Rubenstein, H., S. S. Lewis & M. A. Rubenstein (1971): Evidence for phonemic recoding in visual word recognition. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour* 10, 645–657.
- Scheerer, Eckart (1987): Visual word recognition in German. In: Allport et al. (1987), 227–244.
- Wiese, Richard (1987): Laut, Schrift und das Lexikon. *Deutsche Sprache* 15, 318–335.

PRESZTÍZSÉRTÉK ÉS SZTENDERDIZÁCIÓS TÖREKVÉSEK EGY KÉSEI KÖZÉPMAGYAR KORI FORRÁSCSOPORTBAN

NÉMETH MIKLÓS

1. Előzmények

Tavalyi konferenciaelőadásomban a szociolingvisztikai módszerek alkalmazhatóságát, annak mértékét vizsgáltam a kiválasztott nyelvtörténeti forráson a nyelvtörténet már lezajlott változásainak magyarázatával kapcsolatban, azzal a céllal, hogy a magyarázat fogalmát kiszélesíthessem a történeti változások tárgyalásában. A fogalmat úgy értelmeztem, ahogyan azt Herman József (1982: 5) fogalmazta meg: eszerint a magyarázat érintheti a változás tényét, a változás mibenlétét valamint terjedését a nyelvhasználó közösségben. A vizsgálattal bemutattam egy példát arra, hogy a magyarázat harmadikként említett szintje elérhető a szociolingvisztikai módszerekkel. Az 1700-as évek első harmadából származó szegedi városi tanácsi jegyzőkönyvek egy kiválasztott részének elemzésével – amely az *ē* ~ *ö* változó jegyzőkönyvbeli – és a dialektusban elvárt értékeinek számszerű összevetésén alapult – sikerült megállapítanom, hogy egy művelt beszélői csoport, az írnokok, hogyan viszonyulnak a szegedi dialektus egyes jelenségeihez és közvetve magához a dialektushoz. Az elemzést úgy végeztem, hogy a jegyzőkönyvekben található fonémaértékeket összevettem azokkal a változatokkal, amelyeket nyelvi pótkompetenciánk (vö.: Forgács 1996) alapján elvárunk ennek az időszaknak a szegedi dialektust használó beszélőitől. Megállapítottam, hogy az írnokok szemmel láthatóan próbálják kiküszöbölni az *ö*-zést nyelvhasználatukból, valószínűleg azért, mert a szegedi tájnyelv legjellemzőbb sajátosságának tartják. Az írnokok nyelvátalakító tevékenysége tehát (több-kevesebb sikerrel) az emblematisz jegy törlésére irányult, nem vagy kevéssé zavarták őket más, szintén dialektális jelenségek. Az *ö* nyelvi normához való alkalmazkodásuk tehát mindenekelőtt bizonyos területek felettségét jelentett a vizsgált regiszterben.

2. A vizsgálat

Mostani előadásomban arra teszek kísérletet, hogy a normalizációs tevékenység ellenében is megmaradt *ö* változóértékeken belüli elemzést végezzek, és ezekből az adatokból vonjak le következtetéseket a jelenség differenciált megítélésével kapcsolatosan. Azt vizsgálom, milyen tényezőktől függ a nyelvjárásra jellemző *ö* törlése vagy megmaradása az egyes szóalakokban. Bemutatom, milyen sok tényező határozhatja meg akár egyetlen kéttagú fonetikai változó eloszlását is, ami azonban nem jelenti azt, hogy a változás lefolyásának magyarázatában ne rangsorolhatnánk e tényezőket – akár a változás egyes szakaszainak megfelelően. Feladatomnak tekintem a fonetikailag releváns pozícióban található *ö* változóértékek összességének elhatárolását az ekkori dialektusra kizárólagosan jellemző, *ö*-zés jelenségkörétől, hiszen ez utóbbi alakokat tartalmazó csoport nyilván jóval kisebb, mint az *ö* változatokat egybefogó csoport. E vizsgálatban az érdekel főképpen, hogy az *ē* ~ *ö* fonetikai változónak a forráscsoportban kapott eloszlásai, amelyek szemben állnak

nyelvföldrajzi ismereteinkkel, magyarázhatók-e szociális tényezőkkel. A mostani vizsgálat csak részeredményeket ígérhet a dialektális jelenségek, mindenekelőtt az *ö*-zés megítélésével kapcsolatban. Sajnos, azt a szinkroniában sem látjuk világosan, "hogy a regionális kötöttségek mellett miképpen érvényesülnek a szociális kötöttségek ebben a változóban" – írja Tolcsvai Nagy az *ö*-zéssel kapcsolatosan (1998: 54), és a mostani vizsgálat is oda vezet, hogy nem tarthatjuk fenn a területi- és társadalmi kötöttségek merev elhatárolását, anélkül, hogy túlzottan leegyszerűsítsük a problémakört. Az adatok azt mutatják számunkra, hogy az *ö*-zés egyes eseteit az írnokok különféle mértékben kerülik, illetőleg hagyják meg, tehát differenciáltan kezelik. A vizsgálat oda is elvezethet bennünket, hogy újragondoljunk néhány kérdést az *ö*-zésnek a nyelvközösségen belüli terjedésével kapcsolatosan, esetleg már ismert tényezők nagyobb hangsúlyt kapjanak magyarázatunkban.

Első lépésként érdemes kiemelni a jegyzőkönyvek összes megmaradt *ö*-zó adatát, hogy lássuk, hogyan oszlanak meg a belső, nyelvi szempontok alapján. Ezt tükrözi az I. táblázat, amely az *ö*-zésnek a szakirodalomban elfogadott fokozatai szerint mutatja be a változó *ö* értékeit.

Az *ë* ~ *ö* változó *ö* értékeinek megoszlása és típusai a teljes korpuszban az *ö*-zés fokozatai szerint
(I. táblázat)

A szavak első szótagjában		A szótövek nem hangsúlyos szótagjában		Suffixumokban		Suffixumok előtti helyzetben	
<i>Típus</i>	<i>Szám</i>	<i>Típus</i>	<i>Szám</i>	<i>Típus</i>	<i>Szám</i>	<i>Típus</i>	<i>Szám</i>
<i>böcs-</i>	12	<i>alpörös</i>	2	<i>-özik</i>	12	<i>-öCöt*</i>	15
<i>csöcsemős</i>	1	<i>öszvő</i>	1	<i>-kodik</i>	1	-	-
<i>fölhő</i>	1	<i>Tömösváry</i>	1	-	-	-	-
<i>föl-</i>	5	-	-	-	-	-	-
<i>fölnül</i>	14	-	-	-	-	-	-
<i>font</i>	1	-	-	-	-	-	-
<i>löt</i>	1	-	-	-	-	-	-
<i>Tömösváry</i>	1	-	-	-	-	-	-
<i>Rösthseg</i>	2	-	-	-	-	-	-
<i>Szömmül</i>	1	-	-	-	-	-	-
Összesen	39	-	4	-	13	-	0*
%-os arány	70		7		23		0

C= mássalhangzó

• kötelező (nem független) *ö*-zés

Az *-özik* és *-odik* illabialis környezetben való megjelenését számítottam ide tartozónak pl. *ellenközik*

Mit olvashatunk ki az I. táblázat adataiból az *ő* változóértékek számának és az *ő*-zés fokozatainak kapcsolatából? A táblázat azt mutatja számunkra, hogy az *ő* változóértékek nem olyan eloszlásban maradtak a szövegekben, mint ahogyan azt elvárnánk. Az ún. legerősebb fokú *ő*-zésre utal a legtöbb adat, a leggyengébbre a legkevesebb, hiszen igazi, nem kötelező jellegű, suffixum előtti *ő*-zést (*kérdeszöl, feleségöd* etc.) nem is találunk a szövegekben. Mit állapíthatunk meg ebből a helyi nyelvjárással és az írkokok törekvéseivel kapcsolatban? Először is azt, hogy a néhány erős *ő*-zést mutató adat is egyértelműen meghatározza azt a nyelvjárásterületet, ahonnan az iratok származtathatók. Másodszor azt, hogy az írkoki normához igazítás sajátos módon történt. A továbbiakban ezt a sajátos eljárást igyekeznénk felderíteni. A kérdés az, minek köszönhető, hogy az ún. legerősebb *ő*-zés köréből van a legtöbb példánk, és a korai időszakban legnagyobb területen elterjedt, suffixum előtti *ő*-zés a legszörványosabb? Az elmélet szintjén több megoldás is kínálkozik: az írkokok a véletlennek köszönhetően legkevesebb a töveket alakították át, vagy nem különböztették meg az *ő*-zés fokozatait, ott tüntették el a jelenséget, ahol csak tudták (korábban én is így gondoltam). De az is lehet, hogy az *ő* változóértékek címszó alatt felsorolt szóalakok nem feltétlenül kapcsolhatóak a nyelvjárásterületre jellemző *ő*-zéshez. Azt kellene tisztán látnunk, milyen földrajzi elterjedtsége volt a konkrét jelenségeknek, mert arról már korábban meggyőződhetünk, hogy az írkokok normája a helyi nyelvjárási változatokon igyekezett föltülemelkedni.

Mindenekelőtt azt is tisztázni kell, milyen lehetett az egész jelenségcsoportnak a megítélése az írkoki-fogalmazói réteg körében. Papp László már a XVI. századi írkoki nyelvhasználattal kapcsolatban megállapítja hogy: "...a tollforgatók feltehető anyanyelvjárásuk bizonyos sajátosságait kerülik" (1961: 212), tehát ugyanez a réteg ugyanebben a regiszterben másfél száz évvel korábban hasonló normakövető magatartást tanúsít. Nagyon érdekes, hogy az *ő*-zéshez hasonlóan válik a deákok normaelfogásában kerülendő jelenséggé a magyar nyelvjárások másik feltűnő hangtani sajátossága, az *í*-zés: Papp László egy későbbi munkájában (1963: 166–67) statisztikai alapoossággal bizonyítja ezt. A jelenségek egyik mozgatórugója a beszélőnek a saját anyanyelvjárásához fűződő negatív attitűdje lehet, amelyet a modern szociolingvisztika is kimutatott: Chambers (1996: 214) is szól róla, és erre hivatkozik Kontra (1996: 229) is tanulmányában, ahol éppen a szegedi *ő*-zó nyelvjárást nevezik legcsúnyábnak a déli nyelvjárásterület adatközlői.

A normakövetési szándékot mutatja az is, ahogyan az *ő*-zó szóalakokat igyekeznek eltüntetni a deákok az iratokból. Ha feltételezzük, hogy az *ő*-zés visszaszorítása tudatos törekvés volt részükről, akkor talán abban sem feltétlenül csak a véletlen szerepét kell látnunk, hogy hol, milyen pozíciókban maradnak meg az *ő*-zó szóalakok. Feltételezhetjük, hogy – ahol ezek bennmaradtak a jegyzőkönyvekben –, ott talán nem voltak a fogalmazók szemében a szegedi (nem eléggé normatívnak tekintett) nyelvjárás emblematikus sajátosságai, ezért nem tartották szükségesnek módosításukat. Lehet-e ezt a feltevést bizonyítani?

Olyan adatok állnak rendelkezésünkre, amelyek azt mutatják, hogy az *ő* változóértékek közül jó néhányat hiba lenne a csak az *ő*-zó nyelvjárásterületekre jellemző sajátosként meghatározni, mivel azok az *ő*-zó nyelvtületről kindulva koncentrikus körökben terjedtek más területi változatokban is – bizonyos szociális tényezőknek köszönhetően. Az írkokok tisztában voltak e jelenségek nagyobb elterjedtségével, hiszen ők nem helyhez kötött életformájuknak köszönhetően más területek nyelvhasználóival is kapcsolatba kerültek, nagyjából látták saját területük nyelvjárásának más területekéhez való viszonyulását. Az *ő* szociokulturális többletük tehát éppen az, hogy ismernek más nyelvváltozatokat is, ezért jól látják saját dialektusuk egyedi nyelvjárási jellegzetességeit. Ez azt jelenti, hogy szociális hovatartozásuk meghatározza a saját működési területük nyelvjárásához fűződő viszonyukat,

és a szociális változók e ponton kapcsolódnak össze a területi változatok felismerésével, megítélésével és használatával. Tekintsünk most végig a normalizációs tevékenység ellenében megmaradt szóalakváltozatokat abból a szempontból, hogy ezeknek milyen a viszonyuk az emblematikus *ö*-zéssel!

A *böcs*-tő a *böcsül*-ben és származékaiban tizenkétszer fordul elő, ezzel az *ö*-ző első szótagbeli példák jelentős részét adja. Milyen alakváltozatait ismerjük a korból? Az északkeleti régió XVI. századi nem *ö*-ző költője, Szepsi Csombor Márton is csak *ö*-ző alakban használja a szót munkájában: a négy *ö*-ző előfordulásra egyetlen nem *ö*-ző sem jut. Papp László (1961: 212) az északkeleti nyelvjárásterület írónakain XVI. századi nyelvét tanulmányozva állapítja meg, hogy a *böcs*-enyhe többletben van a *becs*-tőváltozathoz képest az általa áttanulmányozott levéltári anyagban. Benkő Loránd (1956: 272) a XVIII. század dunántúli írónak nyelvét vizsgálva megállapítja, hogy ők főleg a hangsúlyos szótagban *ö*-znek, példái között szerepel a *böcsül* is. A jelenség e szócsaládban tehát már régen túlhaladta a déli *ö*-ző dialektus határait. Természetesen nem lehetett közömbös a labiális alakváltozat terjedése szempontjából az sem, hogy a második szótag labiális magánhangzót tartalmaz. Másfelől Abaffy (1965: 38) figyelmeztet rá – éppen e szóalak kapcsán –, hogy az első szótagbeli labializált ejtés megvalósulását és terjedését támogatta az is, hogy a szókezdő mássalhangzó bilabiális képzésmódja hatott a mögötte álló magánhangzóéra. Az *ö* nyugat-dunántúli forrásaiban előforduló *ö*-ző változatoknak külön csoportja a "labiális mássalhangzó hatására" bekövetkező *ö*-zés.

A *löt* szóalak és a *tött*, *vött* is már régen átlépte a szegedi nyelvjárás határát: Papp László (1961: 212) külön csoportként, a nyelvjárási *ö*-zéstől teljesen elkülönítve kezeli ezeket a szóalakokat már a XVI. századi nyelvhasználat tárgyalása során, és arra a következtetésre jut, hogy ezek a szóalakok az egységesülő írónoki norma szerves részei voltak a XVI. században. A *föl* igeikötő és származékai szintén nem kizárólag a szegedi dialektust jellemző alakváltozatok, később a környékben is váltakoznak a *föl*-lel.

Az *öszvö* szóalak sem tekinthető a déli dialektális *ö*-zés legjobb példájának, hiszen Abaffy (1965: 38) munkája szerint az *ö* északnyugat-dunántúli forrásaiban is előfordul: *tülő*, *küldöttö* – az ún. hasonulásos *ö*-zés esetei között tárgyalja. E típus legfőbb jellemzője, hogy az abszolút szóvégen álló magánhangzó labializálódik a szóbelseji labiális(ok) hatására. A jellemzően csak a szegedi tájnyelvben előforduló *ö*-ző adatok számát tovább csökkentik Benkő (1956: 272-73) XVIII. századi irodalmi nyelvi vizsgálatai, hiszen ezek a Dunántúl nem erősen *ö*-ző (északi) területeiről is kimutatják pl. a *röst*, *csöcs* vagy a *pöröl* szóalakot, amelyek a szerző szerint a szinkroniában is élnek e nyelvjárásterületeken. (A *pör* és a *böcsül* a nem *ö*-ző székelyföldi írónknál is előfordul helyel-közzel.)

Az *ö* változóértéket tartalmazó tövek "megrostálása" után alig maradt olyan *ö*-ző adatunk ebben a fonomorfológiai csoportban, amelyeket a szegedi nyelvjárás egyedi sajátosságának tekinthetünk: *Tömösváry*. Ez a változat valóban a szegedi nyelvjárás beszűremkedését mutatja, és a jegyzőkönyv írójának pillanatnyi kihagyását sztenderdizációs tevékenységében – bár az arány itt is nagyon gondozott nyelvhasználatot mutat: a jegyzőkönyvek egyetlen *Tömösváry* változatára sok-sok *Temesváry* jut.

Más okból, de erőteljesen csökkenthetjük a suffixum előtti *ö*-zés adatainak számát, hiszen azok így oszlanak meg: *végeződöt*: 12, *követkötöt*: 2 előfordulás. Mindkét szó esetében a *-t* igenévképző előtti fonetikai pozíció érdekes számunkra, csak hogy elég erős szabály írja elő a labiális hangot az utolsó szótagban: az előtte álló suffixum labiális jegyű magánhangzója miatt nem is várunk mást. A suffixum előtti pozíció *ö*-zése akkor emblematikus sajátossága a szegedi dialektusnak, ha független módon, illabiális szótag után következik be, például: *éneköl*, *sebös*, *cselédök*, *hiszöl* stb. Ilyen, illabiális szótag utáni labializációra nem is találunk példát a

jegyzőkönyvekben. Ez azt is jelentheti – ha következetesen visszük végig feltevéstünket –, hogy ennek az altípusnak volt leginkább egyedítő jellege a nyelvhasználók felfogása szerint, és az írni normafelfogás a független suffixum előtti *ö*-zést tartotta a leginkább kerülendőnek – éppen az e területre korlátozódó elterjedtsége folytán. A jelenségnek súlyosan normasértő jellegére engednek következtetni azok az adatok is, amelyeket e nyelvjárás területén túlhelyesbítés eredményének kell tekintenünk, hiszen hét adatunk közül öt mindenképpen a suffixum előtti kötelező *ö*-zés elmulasztását mutatja: az *esküszem* négyszer és az *öntette* egyszer fordul elő (a túlhelyesbítésről bővebben: Németh 1999). Az írni normalizációs törekvések tehát ebben a fonomorfológiai pozícióban érvényesülnek leginkább. Ezzel összhangban áll az a tény, hogy Papp László (1961: 213) sem talál a XVI. századi északkeleti írni változatban független, suffixum előtti *ö*-zű szóalakokat és Benkő Loránd már idézett vizsgálatában (1956: 272) arra a következtetésre jut, hogy főként a tőhöz tartozó, hangsúlyos első szótag, illetve az azt közvetlenül követő szótag *ö*-zése mutatható ki a Dunántúlon. A független suffixum előtti *ö*-zű adatok viszonylag ritkák.

A suffixumok *ö* változóértékeit kivétel nélkül tarthatjuk az *ö*-zű nyelvjárás sajátosságainak, ezek esetében nem tudjuk redukálni az adatok számát, Benkő (1956: 272) vizsgálatában ritkán tűnnek fel a labializációt mutató suffixumok, Abaffy (1965: 38) és Papp (1961: 213) egyáltalán nem ismertet független suffixumbeli *ö*-zésre utaló adatot. Érdemes táblázatban összefoglalni, mi maradt meg a szegedi nyelvváltozatot egyedi módon jellemző *ö*-zű jelenségként az anyag földolgozása során, ennek eredményét a II. táblázatban mutatom be.

Az *ö* változóértékek és a szegedi nyelvjárást jellemző *ö*-zés viszonya
(II. táblázat)

	Tövek hangsúlyos szt.	Tövek hangsúlytalan szt.	Suffixumok	Suffixumok előtt
<i>ö</i> értékek száma	39	4	23	15
független, Szegedre jellemző <i>ö</i> -zés az <i>ö</i> változóértéken belül	1	0	23	0
% érték a független szegedi <i>ö</i> -zésen belül	4,5%	0	95,5%	0

A II. táblázat azt mutatja számunkra, hogy a tövek hangsúlyos szótagjainak *ö* változóértékei igen kis arányban utalnak független *ö*-zésre, amely regionálisan Szegedhez köthető. A jelenség tehát az adatok ilyen eloszlását figyelembe véve differenciált megítélés alá esett, ezt mutatják az írni javítások. Ahogyan azt korábban is sejtettük, az a társadalmi réteg, amelynek írott nyelvét vizsgáljuk, alapvetően a jelenségek földrajzi elterjedtsége alapján differenciált az *ö* változatok között.

A nyelvet területen való elterjedtség viszont egy nehezen magyarázható ténnyel is szembesít bennünket: már Horger (1933: 104) figyelmeztet, hogy különböző nyelvjárás területekről származó kódexeink a szó belseji *ö*-zésnek szinte teljes hiánya mellett rendszeres *ö*-zést mutatnak a suffixumok előtti pozícióban, az utolsó szótagban. Zavaró ellentmondás van az *ö*-zés egyes fokozatainak írni általi megítélése és e fokozatok XV–XVI. századi földrajzi

elterjedtsége között. Hogyan hozható összhangba az *ö*-zésnek az utolsó szótagból való korai elindulása és ennek az utolsó szótagbeli *ö*-zésnek a jegyzőkönyvek korában kimutatható megítélése a vizsgált regiszterben? Ehhez érdemes a jelenségnek a nyelvi rendszeren belüli terjedési modelljét fölhasználnunk. Ennek pontos ismertetését adja Horger (1933), amelynek fő megállapításait most tartalmilag idézem:

–Az *ö*-zés *ö* > *ü* változás eredménye, amely az utolsó szótag labiális véghangzójának nyíltabbá válásával keletkezett.

–Az előrébb álló szótagok *ö*-zése az utolsó szótag hátraható labializáló hatásának következménye.

–A folyamat első szakasza az ómagyar kor első felében, második szakasza a XIV. században játszódott le a kinduló nyelvjáráásokban és innen terjedt szét a XV–XVI. század folyamán.

–Az *ö*-zés egyes fokozatai különböző nagyságú földrajzi területeken terjedtek el.

A kérdés immár az, fel lehet-e oldani azt az ellentmondást, amely a suffixumok előtti független *ö*-zés korai megjelenése és kiterjedtsége illetőleg a jelenség XVIII. századi elterjedtsége és megítélése között van? Talán igen. Abban az időben, amikor az *ö*-zés még főleg az utolsó szótagra korlátozódott, nem voltak adva a jelenség társadalmi terjedésének feltételei: az írás széles körű ismerete, az írástudók mobilitása, a nyomtatott könyvek elterjedése és számtalan más tényező, amelyek a nyelvi újításnak a nyelvjárási határokon való átlépését segítették volna. A jelenség tehát több göcsterületen független módon jelentkezhetett mindazon nyelvjáráásokban, amelyek elemkészlete tartalmazta az *ö*-t fonemikus vagy allofonikus értékben. Amikor az előbbi társadalmi tényezők változása a regionális nyelvváltozatoknak bizonyos mértékű keveredését hozta magával, akkorra az *ö*-zés elérte már az előrébb álló szótagokat: suffixumokat és a szótöveket is a kialakulási területeken. Ez a kiteljesedett *ö*-zés kezdett szétterjedni a különböző nyelvjárásterületeken, az eredetileg nem *ö*-ző vidékeken is – az utolsó szótagbeli *ö*-zés korábbi kialakulása ellenére sem tudott a többi fokozatnál hamarabb eljutni az eredetileg nem *ö*-ző nyelvjárásterületekre, azaz elveszítette időelőnyét. Az *ö*-ző tőváltozatok tehát a többi szótag *ö*-zésével együtt kezdték átlépni az *ö*-ző nyelvjáráások határát. A terjedés – úgy tűnik – a XVI–XVII. században volt a legintenzívebb, amikor a fent említett társadalmi feltételek is lehetővé tették a jelenség közösségen belüli terjedését. Az *ö*-ző nyelvváltozat ekkor regionális norma értékű volt a Hódoltság területén, ezt mutatják a magyar nyelvet erősen *ö*-ző változatában elsajátított oszmán előkelőktől ránk maradt nyelvtörténeti források.

A suffixumok előtti, független *ö*-zés kerülésére irányuló, jól megvalósított törekvés, amelyet a XVIII. század első harmadának szegedi jegyzőkönyveiben mutattunk ki, azonban további magyarázatot kíván. E jelenségről első ránézésre sem állíthatjuk azt, hogy a tövek *ö*-zésénél kisebb földrajzi elterjedtsége miatt nem tekintik normatívnak az írások, hiszen egy ilyen állítás ellentmondana a nyelvtörténeti tényeknek. Ha viszont azt vizsgáljuk, hogy az eredetileg *ö*-ző nyelvjárásterületeken kívül az *ö*-zés egyes fokozatai közül melyik szint jelenik meg nagyobb területen írott forrásaink szerint, akkor azt látjuk, hogy a szótövek első szótagjának *ö*-zése jóval elterjedtebbé válik az eredetileg nem *ö*-ző területeken, mint a suffixum előtti utolsó szótagos *ö*-zés. Erre utalnak az általam már idézett vizsgálatok is. Tehát azt látjuk, hogy az eredetileg nagyobb földrajzi területre köthető, suffixum előtti *ö*-zés nem tud akkora területre kiterjedni az írott regiszterekben, mint a tövek (főleg az első szótagok) labiális változatai. Mi lehet ennek a hátterében? A társadalmi feltételek mindegyik fajta *ö*-zés terjedését lehetővé teszik, ám a különböző morfológiai helyzetű változók más-más viselkedést mutatnak a közösségen belüli terjedés szempontjából. Miért képes jobban terjedni az *ö*-zésnek ez az ún. erősebb fokozata az írott regiszterekben, mint a másik?

Magyarázatunk nyilvánvalóan nem lehet ideális, egy okra szűkített végleges megoldás, inkább számbaveheti azokat a tényezőket, amelyek választ adhatnak a fenti tényekben megjelenő kérdéskörre. (Nagyon sok mindent nem tudunk még az *ő*-zéről.) A feltevések igazolására csak egy későbbi munkában kerülhet sor. Az alábbiakban a nyelvi változásoknak csak a közösségen belüli különböző terjedési sebességét próbálom indokolni – egy elképzelt, eredetileg nem *ő*-zö nyelvjárás beszélőinek nyelvi tevékenységét állítván a középpontba.

Meg kell különböztetnünk egymástól az általunk vizsgált írott regisztereket és a beszélt nyelvet. Ez utóbbiról kevés adattal rendelkezünk, viszont a szinkrón nyelvjárási kép alapján vissza tudunk következtetni rá. A jelenségeknek az az eloszlása, amelyet értelmezni próbálunk, az írott regisztereket jellemzi. De nincs okunk feltételezni, hogy ugyanazon normák szabályozták volna a beszélt nyelvváltozatokat – éppen ellenkezőleg: az ún. gyengébb fokú, hangsúlytalan *ő*-zésnek mai nyelvjárási elterjedtsége azt jelzi számunkra, hogy a szóbeliségben mindvégig nagyobb területre terjedt ki – ez a szinkroniában is így van, l. Horger (1933) –, mint az ún. erős, hangsúlyos szótagot érintő *ő*-zés. Mégis miért fogadják el hamarabb és jobban a nem *ő*-zö nyelvjárás beszélői a hangsúlyos szótag labializálódását az írott nyelvben?

A jelenség a tövek első szótagjában talán azért jelenhet meg gyakrabban, mert – a nyelvhasználók tudatában – szabadabb váltakozást mutat az első szótag magánhangzója, mint a hátrább álló szótagoké. Az első szótag magánhangzójának minőségét ugyanis nem befolyásolja olyan mértékben a hangkörnyezet, míg a következő szótagok labializálódását meghatározza a palatális hangrendű szóalakban előttük álló magánhangzó(k) minősége. A független, suffixum előtti *ő*-zés során illabiális szótagokat követ a szóalakban labiális szótag, azaz sérül a labiális illeszkedés szabálya, amely széles nyelvtörténelmi körben élő, erős normatív előírás. A tő első palatális magánhangzójának labializációja során nem sérülhet a palato-veláris illeszkedés. Az első palatális szótag labializációjának csak a hallgató beszédértési és -feldolgozási tevékenységének tűréshatára vet gátat: ne változzék olyan mértékben a szóalak, hogy az általa hordozott információ hozzáférhetetlen legyen a hallgató számára. Ez több dologtól függ: az esetleges homoníma meglététől, a hallgató fejében lévő ismeretektől, attól, hogy találkozott-e már a labiális alakváltozattal, valamint az *ő* nyelvi kreativitásától.

Másfelől a statisztikai gyakoriság is elősegítheti az első szótag labializációját (mindegyik regiszterben): az első szótag mindig szerepel a megnyilatkozásokban, míg a csak kötött tőalakban előforduló suffixum előtti magánhangzó jóval ritkábban – ez is elősegíti az első szótagot érintő változás gyorsabb terjedését, nagyobb elfogadottságát. Az eredetileg nem *ő*-zö nyelvjáróterület beszélője tehát allomorfokként ismeri a tövek hangsúlyos szótagjainak és a suffixum előtti pozícióknak a labiális-illabiális változatait, de a váltakozás szabadsági foka eltérő a két pozíció esetében, és az egyes pozíciókon belül is eltérő a különböző regiszterekben. Az az írnok, aki esetleg suffixum előtti független *ő*-zést mutat szóbeli közléseiben, kiiktatja ezt a jelenséget írott szövegműveiből.

A továbbiakban azt vizsgálnám meg, hogyan jelentkezik az írnokok nyelvévalakító tevékenysége az egyes iratműfajoktól és beszédhelyzetektől függően. Erre a kérdésre a III. táblázatból olvashatjuk ki a választ.

Az írnoki javítás elmaradása műfajok szerinti csoportosításban
(III. táblázat)

Műfajcsoport	Városi tanácsi határozatok	Büntető- és polgári perek	Esküszövegek
megmaradt <i>ő</i> változatok száma*	15	44	18
megmaradt <i>ő</i> változatok aránya %	19	57	24

* a táblázat tartalmazza a suffixum előtti kötelező *ő* értékeket is

Az *ő* értékeknek az egyes műfajcsoporton belüli eloszlása nem szolgál meglepetéssel: terjedelmi arányukhoz képest több *ő* változatot tartalmaznak azok az iratok, amelyek büntető- és polgári perek tanúvallomásait és a bírósági végzéseket rögzítik a jegyzőkönyvekben. Ennek valószínű oka az lehet, hogy a szegedi dialektust beszélő tanúk vallomásainak rögzítése során esetenként nem maradt idő a normalizációs tevékenységre is. A városi tanácsi határozatok írásba foglalása már teljes egészében az írnok saját nyelvi tevékenysége volt, ezért elegendő idő állt rendelkezésére a normatívabb szövegváltozat elkészítésére. Az esküszövegek terjedelmükhöz képest nagyobb számban tartalmaznak *ő* változóértékeket, ezeknek talán közösséghez tartozást is kifejező funkciójuk volt, másfelől talán pontosabb rögzítést igényeltek. Megállapíthatjuk azt is, hogy a túlhelyesbitésre utaló adatok is főként az esküszövegekből kerülnek elő.

Összefoglalás

Tanulmányomban egy XVIII. századi forráscsoport elemzésével azt próbáltam meg bemutatni, hogyan függnek össze a normatív törekvések és a saját dialektushoz, annak legegységesebb jelenségeihez fűződő viszony. Meghatároztam a norma fogalmát a tárgyalt regiszterben a vizsgált jelenség szempontjából, és illusztráltam a normakövetés eseteit. Az *ő*-zés jelenségének az írnokok általi differenciált megítélését és kezelésmódját mutattam be a szövegek felhasználásával, a szövegekben található *ő* változóértékek alapján, és indokolni igyekeztem, miért éppen a független, hangsúlytalan szótagbeli *ő*-zést tartják a szegedi dialektus legfőbb sajátjának. Az elemzés során több kapcsolódási pontot találtam a szociológiai és regionális változók között, ami azt bizonyítja, hogy a nyelvtörténeti kutatásokban sem feltétlenül szerencsés ezek merev szétválasztása, és az sem, ha csak szociológiai vagy csak regionális kötöttségű változókról beszélünk. Az *ő*-zés egyes jelenségeinek megítélését és elterjedtségét vizsgálva megpróbáltam fölvezetni a jelenség nyelvközösségen belüli terjedését meghatározó legfőbb tényezőket és föloldani az *ő*-zéssel kapcsolatos diakrón ismereteink és a XVIII. századi szinkrón metszet közötti látszólagos ellentmondást.

Irodalom

- Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd 1956: Az ő-zés irodalmi nyelvi szerepéről. *Magyar Nyelv* 52, 271–78.
- Forgács Tamás: Zárt korpuszok és pótkompetenciák. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35, 17–23.
- Horger Antal 1933: A magyar nyelvjárások ő-zése. *Néprajz és Nyelvünk* 101–7.
- Kontra Miklós 1997: Hol beszélnek a legszebben magyarul? *Magyar Nyelv* 93, 224–32.
- Németh Miklós 1999: Kései középmagyar kori nyelvváltozatok vizsgálata magánhangzók elemzésével. *Néprajz és Nyelvtudomány* 40. (Megjelenés előtt.)
- Papp László 1961: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi íródeákjaink gyakorlatában – *Nyelvtudományi Értekezések* 25.
- Papp László 1963: *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Budapest, Akadémiai.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998: A nyelvi norma – *Nyelvtudományi Értekezések* 144.

KÓDEXEINK SZÖVEGTAGOLÓ JELEI A PSZICHOLOGIA SZEMSZÖGÉBŐL (A PEER-KÓDEX KÉT LEGENDÁJA ALAPJÁN)

OSZKÓ BEATRIX

Dolgozatomban egy XVI. századi nyelvemléknek, a Peer-kódexnek egy nagyobb szövegegységén végzett elemzésekről szeretnék beszámolni. A nyelvemlék a Régi Magyar Kódexek sorozat 25. köteteként jelenik meg, történetével, külsejének és tartalmának részletes leírásával a bevezető fejezet foglalkozik. Az alábbiakban a kódexből vett példákknál annak foliálására, ill. a levelek recto (r) vagy verso (v) oldalára hivatkozom. Ahol szükséges pontosabb meghatározás, ott a lap jelölése után áll annak a sornak a száma, ahonnan a példa származik (pl. 18v/5 a 18. levél versojának 5. sora).

Ebben a dolgozatban az első két szövegegység, Szent Elek és Remete Szent Pál legendájának vizsgálata során kapott eredményeim egy részét ismertetem. A komplex elemzésnek több célja van. Részint ahhoz kívánok bizonyítékokat szolgáltatni, hogy a kódexben látható tagolójelek elsődleges szerepe a felolvasó irányítása volt; ehhez a mondattagolási vizsgálatok (1) mellett kultúrtörténeti adalékokat (2) sorakoztatok föl. Másrészt a pszicholingvisztika beszédértésre és -percepcióra vonatkozó ismereteinek bemutatásával (3) szándékozom bizonyítani, hogy az újabb diszciplínák eredményei felhasználhatók egy olyan nagy múltú tudományterületen is, mint amilyen a nyelvtörténet. A történeti nyelvészetben eddig nem alkalmazott vizsgálati szempontok megerősíthetik vagy éppen cáfolhatják azokat a hagyományos megállapításokat, amelyeket eddig tettek a kutatók egy nyelvemlék elemzése során.

1. Tagolójelek és mondattagolás

A helyesírás történetével foglalkozó munkák két központosási rendszert tesznek fel a múltira. Az egyik szerint a mondatban használt tagolójelek a grammatikai viszonyok alapján kerültek helyükre, funkciójuk ezen – nyelvtani – viszonyok jelölése volt. A másik az ún. intonációs-szünetjelölő rendszer; alkalmazójának elsődleges célja az volt, hogy az általa használt grafémák az olvasót – aki gyakran vagy szinte mindig azonos volt a felolvasóval – segítsék a szöveg minél élethűbb interpretációjában.

A Peer-kódex helyesírásáról Reményi Andrea tanulmányában olvashatunk részletesen, a tagolójelekről a következőket állapítja meg: „1–115-ig következetesen a } jelet alkalmazza a scriptor. A 116. lapon megjelenik a : mint tagolójel, és a kettő váltakozik a 125. lapig. Ezen a lapon felbukkan a • is. A 130. laptól a : és • váltja egymást (a 175. lapon látható egy }). A második egységben általános a ;, de találunk példát a • (218), a + (124, 236) és a } jelre (290). Különösnek tűnhet, hogy a Szent László-himnuszban nem találni tagolójelet, de ha meggondoljuk, hogy itt mondategységenként változnak a latin és magyar egységek, amelyek önmagukban is elválasztják az egyes frázisokat, a tagolás a scriptor szempontjából fölöslegesnek tűnhetett. A kurzív részben csak a : szerepel, de a cantilénákban feltűnik egy ún. versszaktagoló jel, amely az egyes versszakok elválasztására szolgál, esetleg a versszakkezdést jelöli: ∇.” (Reményi 1996: 39).

Középkori nyelvemlékeink szövegtagolását többen vizsgálták már egy-egy mű vonatkozásában (Pászto 1966, Liszka 1985–6, Haader 1979, Gherdán 1994). Összefoglaló ígérennyel született Keszler Borbála dolgozata (Keszler 1995). A szövegemlékeket

csoportosítja központosási rendszerük szerint, a Peer-kódexet az **Egyetlen írásjel kis- és nagybetűvel kombinálva** csoportba sorolja. Munkájában így szól róla: „Következetlenül használt kispont és nagy pont az írásjele a PeerK. első kezének is, bár tulajdonképpen a másoló nem is pontot, hanem egy díszített pontfélét használ { [...] Egyes oldalakon van azonban néhány kettőspont is (pl.: 114, 116, 126, 127, 128. stb.). – A mondatok elhatárolására a PeerK.-ben a leggyakoribb a } jel + nagybetű [...] de előfordul } jel + kisbetű [...], és csupán nagybetű is[...]. A mondaton belüli tagolásra a legáltalánosabb a } + kisbetű, de az írásjel olykor el is maradhat... (Keszler 1995: 39–40).

Keszler megállapításából is kiténik, hogy a scriptor nem használt következetesen olyan jelet vagy jel és betű kombinációt, melynek segítségével minden esetben egyértelműen megállapíthatók lennének a mondat-, ill. tagmondathatárok. Az általam vizsgált részben kevés kivétellel } jelet ír a másoló. Ez tulajdonképpen egy középső pont, melyet felfelé és lefelé nyúló díszítés egészít ki. A szövegben gyakorlatilag ez az egyetlen jel, mellyel a szünetre, az intonációra vagy esetleg a mondat modalitására utalhatott a scriptor. Ez egyben azt is jelenti, hogy a mai írásrendszerünkben használt minden írásjel funkcióját betöltötte.

A másoló csak néhány esetben tér el a } alkalmazásától, és használ kettőspontot vagy középső pontot. Ezekről az esetekről feltételezhető az is, hogy nem történt más, minthogy a másoló lefelejtette a díszítést a pontról; pl. 17v1, 19r10 (összesen 12 eset). A : ritkán fordul elő, összesen 9 alkalommal. Szerepe a szöveg többi részétől való elkülönítés, az átlagosnál hosszabb szünet jelölése lehet, ez érvényes szerintem a 18v1, 20r14, 32v5, 41v10, 55v2, 57v7 esetekben. A 18v14 mondatban az oldal végére került a :, itt a másoló fáradtsága lehet a „tévesztés” oka, míg a 22v4 mondatnál talán a másolt szöveg tartalma téríthette el a scriptor figyelmét, ugyanis a környező oldalakon is feltűnően sokat vétett. A 19v13 példánál rövidítés előzi meg a kettőspontot. A 34r6 mondatban a } előtt : is látható. Szembeötlő, hogy a fenti „kivételek” jelentős része a 17v–30v oldalak közé esik, és mindösszesen négy található a 41v után, a többi 17 néhány egymáshoz közel eső oldalon van. Igen valószínű, hogy ebben a fáradtságnak is szerepe lehetett; bár az is feltehető, hogy az új, valószínűleg az elsőől eltérő forrásból származó történet az oka a gyakori hibázásnak. Ezt támasztja alá az a különbség is, melyre a két legendát alkotó mondatok makroszerkezetének vizsgálata során derült fény.

Az írásjelek mellett a szöveg- és szókezdő nagybetűk használata is állhat a szövegtagolás szolgálatában. Ezeket sem használja következetesen a másoló. Véletlenszerűen is előfordulhatnak, váltakozhatnak kicsi megfelelőjükkel (főleg tulajdonnevek kezdetén), bár esetenként szövegtagoló funkciójuk egyértelmű. Ebbe a kategóriába a díszesebb, méreteivel is a figyelem felhívására hivatott kezdeteket sorolom, ezeknek bizonyára szövegtagoló szerepük is volt; helyenként a mondategység végén többnyire kötelező tagolójelet is törlik, azaz hiányzik a mondategységet lezáró tagolójel egy-egy iniciálászerű betű előtt. A kódex első lapja elveszett, ezért az Elek-legenda szövegkezdő betűjét nem ismerjük. A fennmaradt szövegrészben összesen 16 szókezdő nagybetű van, míg a hosszabb legendában 80. Ebbe beletartozik a szöveget kezdő díszes iniciálé is (18v1), ez utóbbit a számításoknál nem vettem figyelembe.

A következő táblázatból az olvasható le, hogy a két szövegben milyen helyen szerepelnek nagybetűk. Az első szám az előfordulások számát mutatja, utána az látható, hogy ez az összes előfordulásnak hány százalékát teszi ki.

Szókezdő nagybetűk a két legendában

	Elek-legenda	Remete Szent Pál legendája
nincs előtte tagolójel	5 31%	10 13%
tagolójel előtte	8 50%	58 73%
nem tagmondat határán	3 19%	11 14%

Tehát a szövegtagolásban a szókezdő nagybetűknek is jelentős szerepük van, bár leggyakrabban a nagybetű mellett tagolójellel is figyelmeztet a scriptor a mondat határára. Remete Szent Pál legendájában a *nem* tagmondat határán álló nagybetűk mindegyike tulajdonnév kezdete.

Ahhoz, hogy el lehessen dönteni, a tagolójelek a mondatban hol helyezkednek el, ismernem kellett a mondathatárokat. Ehhez a szövegeket mondattani szempontból elemeztem. Ennek során a hagyományos (ti. nem generatív) leíró nyelvtanban megszokott módon jártam el. Mint minden nyelvemlékben, itt is problémát okozott a mondathatárok kijelölése. Ezek megállapításakor legfontosabb ismérvek a grammatikai lánc lezártságát tekintettem. Ez az eljárás az alárendelő viszonyok, ill. az alárendelő mondatok esetében biztosnak mondható, azaz kevéssé kétségesek a mondathatárok.

A mellérendelő viszonyban álló tagmondatok esetében nehezebb volt a helyzetem, lévén itt csupán logikai kapcsolat az egyes mondat egységek között, azaz tagolásuk vagy összekapcsolásuk többféleképpen is elképzelhető. Mivel tagolójelekre, nagy kezdőbetűkre – épp a vizsgálat jellegéből következően – nem támaszkodhattam, a fő szempont az volt, hogy bevezeti-e kötőszó a második vagy többedik tagmondatot. Így jártam el a 20v18, 24v11, 25r13 esetekben, amikor a szokatlanul hosszú mondat több kisebbre is földarabolható lett volna, de tekintettel arra, hogy a tagmondatok kötőszóval kezdődnek, az előzőhöz kapcsolódónak tekintettem őket. A fenti elveket igyekeztem következetesen alkalmazni, de minden esetben egyedi elbírálás alá estek a mondatok.

Az elemzéskor a mai leíró nyelvtanok mellett segítségemre voltak a történeti grammatikák (Klemm 1928, Berrár 1957, Bárczi–Benkő–Berrár 1967, MNyTNY.).

A mondatok makroszerkezetét vizsgálva számoltam össze, hogy milyen hosszú, azaz hány tagmondatból álló mondatok alkotják a két szöveget. Kigyűjtöttem, hogy hány esetben jelölt a mondat-, illetve tagmondathatár.

Elek-legenda			Remete Szent Pál legendája		
1 tagmondat	33 db	37 %	1 tagmondat	25 db	15 %
2 tagmondat	27 db	30 %	2 tagmondat	38 db	23 %
3 tagmondat	12 db	13 %	3 tagmondat	37 db	23 %
4 tagmondat	9 db	10 %	4 tagmondat	34 db	21 %
5 tagmondat	5 db	6 %	5 tagmondat	14 db	9 %
6 tagmondat	3 db	3 %	6 tagmondat	7 db	4 %
			7 tagmondat	5 db	3 %
			9 tagmondat	2 db	1 %
összesen	89 db	99 %	összesen	198 db	100 %

A két legendából származó adatokat összevetve valószínűnek tűnik, hogy különböző forrásokat használt a másoló. A Remete Szent Pál legendájának kezdetén megfigyelhető ingadozás az írásjel(ek) használatában és a viszonylag gyakori hibázás is ezt a megállapítást támasztja alá. Az eltérő forrás bizonyítására a mondat hosszúságokra vonatkozó adatok összevetése újabb adalékokat nyújt. Feltűnő, hogy az Elek-legendában az 1–2 tagmondatból

álló mondatok teszik ki a szöveg közel 70%-át, míg a másik legendában ez a szám nem éri el a 40%-ot.

A mondatok és tagmondatok határainak jelöltsége

	Elek-legenda		Pál-legenda		összesen	
	jelölt	jelöletlen	jelölt	jelöletlen	jelölt	jelöletlen
tagmondat határa	63 30%	55 27%	250 46%	129 24%	313 38%	184 26%
mondat határa	75	14	140	22	215	36
Σ tagmond.	36%	7%	26%	4%	31%	5%
Σ mondat	84%	16%	86%	14%	86%	14%

Megvizsgáltam, hogy azon tagolójelek esetében, amelyek nem mondat, ill. tagmondat határán állnak, megfigyelhető-e valamilyen szabályszerűség. Ebbe a csoportba az Elek-legenda 27 mondatának összesen 40 tagolójele tartozik, a másik szövegrészben 56 mondatban 83 nem mondathatáron álló jel szerepel. Ezekről a következők állapíthatók meg:

1) A leggyakrabban határozói igenevek után van szövegtagoló jel mindkét vizsgált legendában (Elek 9, Pál 15).

2) Tulajdonnevek mellett is gyakori a §, az Elek-legendában a nevek előtt (5 eset), míg a másik szövegben utánuk található (15 eset).

3a) Nem önálló tagmondatot bevezető kötőszavak mellett is sokszor tagol a másoló. Az Elek-legenda szövegében 7 alkalommal a kötőszó után áll §.

3b) Az Elek-legendában mindig *és* elé kerül a jel. Remete Szent Pál legendájában csak egy kötőszó utáni tagolójelet találtam, míg *és* előtt 13-at.

3c) A második szövegben 5 esetben a magyarázatot bevezető *az az* előtt és után is szerepel §.

Egy-egy esetben előfordul tagolójel az alanyi és állítmányi rész között, figura etimologica tagjai között, vonzat és ige között, értelmező szerkezetben, felsorolásban. (A tagolójelek 10, ill. 20 % egyik fenti kategóriába sem illik bele.)

A fenti kategóriák (1–3c) mindegyikéről elmondható, hogy bennük a tagolójel olyan helyen található, ahol szükséges lehetett egy rövid szünet vagy megfelelő hanglejtés, hogy ezzel a hallgatóság esetleg lankadó figyelmét felkeltse a felolvasó.

2. Kultúrtörténeti adalékok

Mivel a vizsgált szövegben található írásjelek véleményem szerint az intonációs-szünetjelölő csoportba tartoznak, igazolni kell, hogy ezek a szövegek hangosan felolvasva jutottak el a befogadóhoz.

A múlt század első negyedében született Balogh József tanulmánya; aprólékos filológiai munkával próbálta bizonyítani, hogy az ókorban mindenki hangosan olvasott, és ez a szokás csak valamikor a középkor folyamán változott fokozatosan néma olvasássá. (Erről bővebben: Balogh 1921, 1926.)

Malcom Parkes tanulmányaiban (Parkes 1993, 2000) ennek a fejlődésnek részletesebb leírását találjuk. A szerző nyomon követi, hogy halkult el az olvasás a középkor végére, s ezzel párhuzamosan hogyan lett egyre szélesebb a szöveget tagoló jelek skálája. Nem szabad elfeledkezni viszont arról, hogy hazánkban ebben az időszakban az írásbeliség nem volt annyira általános és nem is tekintett vissza olyan nagy múltra, mint Nyugat-Európában.

Valószínűsíthető, hogy az olvasást inkább olyan viszonyok jellemezték, mint amilyenekről Hamesse ír: „Igen sokat olvastak fennhangon. A szótagok kiejtésének gyakorlata olyan elterjedt volt, hogy amikor valaki magában olvasott, akkor is halk hangon kísérte a szemével olvasottakat. [...] az olvasásnak három fajtáját különböztették meg: »a csöndben, *in silentio* végzett olvasást; a *murmuratió*nak vagy *ruminatió*nak nevezett, félhangos dünyögéssel kísért olvasást, amely a meditációt és a szöveg emlékezetbe vésését támogatta; végül a hangos olvasást, amely, akárcsak az antikvitásban, sajátos technikát igényelt...«” (Hamesse 2000: 116).

Egy következő forrás a bencés – a középkorban is működő – szerzetesrend regulái, ezek közül kigyűjtöttem azokat, amelyek az olvasásról, pontosabban a hangos olvasásról szólnak.

A Benedek rend reguláiból¹

8. Hány zsolnárt kell mondani az éjszakai imaórában?

„... Ezeknek és egy versnek elmondása után adjon áldást az apát, s míg mindnyájan a padokon ülnek, a könyvvállványon levő könyvből olvassanak a testvérek felváltva három olvasmányt, amelyek között egy-egy responsoriumot is énekeljenek.” (123–124)

38. A hetes felolvasó

„A testvérek étkezésénél nem szabad hiányoznia a felolvasásnak. De ne ragadja senki csak úgy alkalmyszerűen kezébe a könyvet, hogy abból olvasson, hanem aki egész héten át felolvasó lesz, az vasárnap kezdje meg feladatát. A kezdő a mise és áldozás után kérje mindnyájuk imádságát, hogy Isten fordítsa el tőle a felfuallkodottság szellemét. És mindnyájan mondják az imateremben ezt a verset háromszor, de úgy, hogy ő kezdje: »Uram, nyisd meg ajkamat, | És szám hirdeti dicséretedet« (Zsolt. 50, 17).

És miután így áldást kapott, kezdje meg munkáját mint felolvasó.

Az asztalnál a legnagyobb csend legyen, hogy ott senkinek suttogását vagy szavát ne lehessen hallani, csak a felolvasóét. ... „ (145)

„... A testvérek egyébként ne sorrend szerint olvassanak vagy énekeljenek, hanem csak olyanok, akik a hallgatók épülésére szolgálnak.” (146)

42. A komplementórium után senki se beszéljen

„Minden időben csöndre kell törekedniük a szerzeteseknek, de főként az éjszakai órákban. Azért minden időben, akár böjt, akár kétszeri étkezés van, a következőket rendeljük: ha kétszeri étkezés van, ahogy felkeltek a vacsorától, üljenek le mindnyájan együtt, és az egyik olvasson föl a »Beszélgetések«-ből vagy »Az atyák életé«-ből vagy esetleg valami mást, amin épülnek a hallgatók. De ne olvassák a Héptateucluest, sem pedig a Királyok Könyvét, mert ez a gyenge lelkeknek nem lesz hasznára, ha ebben az időben a Szentírásnak ezeket a könyveit hallgatják. De más időben ezeket is olvassák. Ha pedig böjti nap van, kis szünetet tartva a vesperás elmondása után, kezdjenek hozzá a »Beszélgetések« olvasásához, amint mondtuk, és olvassanak el négy-öt lapot, vagy amennyit az idő enged. Míg ez az olvasás tart, valamennyien jöjjenek egybe, még az is, aki valami rábizott dologgal volt elfoglalva...” (150)

47. Az istenszolgálat idejének jelzése

„A zoltárokat pedig és az antifónákat az apát után sorrendjük szerint azok énekeljék, akiknek ezt meghagyta. Énekelni azonban vagy felolvasni ne merjen senki, csak az, aki teljesíteni tudja ezt a feladatot, úgy hogy a hallgatók épüljenek...” (154)

53. A vendégek befogadása

¹ Forrás: Népek nagy nevelője... Szent Benedeknek, Európa Védőszentjének emlékezete. Közzéteszi dr Szennay András. Szt. István Társulat, Bp., 1981.; Söveges Dávid fordítása. A zárójelben megadott számok a kötet oldalszámára hivatkoznak.

„Ha a fogadás megtörtént, vezessék a vendégeket az imádságra, azután üljön le velük az előljáró vagy akit ő kirendel. Olvassanak föl a vendég előtt a Szentírásból, hogy épüljön, aztán pedig teljes szeretetszolgálatlal legyenek iránta.” (159)

Ezek az idézetek tehát bizonyíthatják, hogy a Peer-kódex legendáit is felolvasásra írták. Valószínű, hogy a scriptóriumban folyó munka maga is többé-kevésbé hangos volt, de a szövegek igazi funkciójukat felolvasáskor töltötték be. Tehát feltételezhetjük, hogy az írók tudatosan vagy tudattalanul két szempontot követtek: hogyan lehet megkönnyíteni a felolvasó és a befogadó dolgát a központozás segítségével.

3. A pszicholingvisztika tanúságtétele

Az eddigiekből nyilvánvalóvá vált, hogy a tagolójelek és a mondatatórok között összefüggés található, azaz nem véletlenszerűen kerültek az írásjelek a szövegbe. Amennyiben ezek ugyanakkor a hangos olvasást is segítették, már csak azt kell igazolni, hogy a beszédprodukción és a beszédértés nem független a mondatnyi, ill. a tagmondatnyi egységektől. Ehhez kerestem támpontokat a pszicholingvisztika eredményei közül.

Gósy Mária *Beszédészlelés* c. kötetének bevezető szakaszában a szerző több beszédmegértési modellt is ismertet (ezek részletes bemutatásától eltekintek, itt csak a jelentősebbeket sorolom föl): „Fant hat beszédészlelési modellt különböztet el: kibernetikai modell, neurológiai modell, nyelvészeti modell, analízis–szintézis modell (más megnevezéssel: aktív–passzív) modell, artikulációs modell és motoros modell. Az egyes modellek közötti különbség mindenképp az elméleti felfogásban, a funkcionális szemléletben és a modell végcélja tekintetében jelentkezik. A ma számottevő modellek közös jellemzője, hogy nagymértékben hangsúlyozzák a nyelvi meghatározottságot – ennek a felismerésnek azért óriási a jelentősége, mivel az ún. »általános percepciósi modell« csak elméleti úton hozható létre, az egyes nyelvek megértési folyamatának reprezentálására alkalmatlan.” (Gósy 1989: 19)

Gósy a motoros modell ismertetésekor tér ki az immanens artikuláció szerepére. Ez a jelenség a következőképp írható le: „a percepció különböző bonyolultságú szintjein az észlelő rendszer a hallható beszédet oly módon elemzi, hogy a szervezet saját beszédképzési folyamataira vezeti vissza. Ezen elmélet elien érveltek, akik az idegen nyelv tudással kapcsolatban megjegyzik, hogy könnyebb azt megérteni, mint produkálni, vagy hogy a beszédképzés hibája nem jelent feltétlenül percepciósi károsodást is. Az elmélet mellett szólnak viszont azok a kísérletek, amelyeket afáziásokkal végeztek. A kísérleti személyek beszédértése lényegesen romlott, ha a beszéd hallgatása közben nyelvüket a fogaikhoz kellett szorítaniuk. Az immanens artikuláció miatt tiltják meg a hangszalaggyulladásal küszködő énekesnek, hogy zene- és énekszámokat hallgasson; avagy például az olvasni tanuló kisgyermek (vagy az idegen nyelvet még bizonytalanul olvasó felnőtt is) jobban megérti a szöveget, ha hangosan vagy félhangosan ejti ki a szavakat. Csiszovicséknak kísérletileg sikerült »létrehozni, és igazolni ezt a belső artikulációt (1965, 205).“ (Gósy 1989: 22)

Ha a fentieket összevetjük a korábban már ismertetettekkel, miszerint az ókorban és a középkor jelentős részében is természetes, de mindenképp nagyon gyakori volt a hangos olvasás, feltehető, hogy ennek a jelenségnek valamilyen maradványával találkozunk az immanens artikuláció esetében.

A beszédészleléssel kapcsolatos kutatásokról két szöveggyűjteményből tájékozódtam (Pléh 1986, 1989). Az alább bemutatandó modellek, kísérletek forrása is ez a kötet. Azokban az esetekben, amikor a röviden leírt kísérletet a szöveggyűjtemények egy cikkéből ismerem, a kísérletvezető nevét, a vizsgálathoz tartozó évszámot megadom, de ezek a tételek nem

bibliográfiai adatok, így az irodalomjegyzékben sem található meg. Részletesebb információhoz a kapcsolódó cikkből lehet jutni, ez minden esetben megtalálható a bibliográfiában.

Studdert-Kennedy cikke (Pléh 1989: 87–107) áttekintést nyújt a beszédészlelés területén megszületett eredményekről. Korábban a beszédpercepció prozódikus adalékát elhanyagolták, ennek vizsgálata az utóbbi időben kezd csak előtérbe kerülni. Egy szöveg prozódiaja pszicholingvisztikai értelemben a beszéd melódiája, ritmusa, sebessége, amplitúdója, minőségi és idői szerveződése. Vagyis ez az az összetevő, ami alkalmas arra, hogy a nyelvtani eszközökkel, lexémákkal ki nem fejezett többlettartalmat közvetítse a hallgató felé.

„Ha azt mondjuk, hogy a prozódia »hozzájárul« a beszédészleléshez, ez azt sugallja, hogy a beszédészlelés a szegmentális folyamatokra korlátozódik, melyeknek a prozódia pusztá kiegészítője, miközben maga nem hordoz elkülönült információt. Ez nyilván hibás. A prozódia hordozza annak az igen fontos rámutató jellegű indexikus információnak (Abercrombie 1967) jó részét, mely nélkül, ha sötétben hallgatunk valakit, nem tudjuk, ki szól hozzánk, s hogy komolyan gondolja-e, amit mond. Itt én azonban a prozódia kiegészítő szerepével, a szegmentális észleléshez való hozzájárulásával foglalkozom.” (im. 88)

Kísérletsorozatok eredményei alapján a következő megállapításokra jutottak:

1. A prozódia egyik funkciója az összefüggő akusztikus jelzés fenntartása. Darwin kísérlete (1975):

Binaurálisan különböző szöveget hallgattattak a kísérleti személyekkel, feladatuk az volt, hogy csak az egyik fülön érkező szöveget figyeljék, s adják vissza. Amikor a prozódiai kontúrt felcserélték, a nem figyelendő fülről is beszüremkedtek információk az „észlelt” szövegbe. Ez alapján azt a megállapítást tették, hogy a prozódikus folyamatosság olyan fontos szerepet hordoz, hogy képes felülbírálni a szintaxist, a szemantikát és azt, hogy melyik fülön érkezett az információ, vagyis a prozódikus kontúr a perceptuális integritás fontos előfeltétele lehet.

Amennyiben a tagolójelek funkciója a felolvasó irányítása, azaz a befogadás megkönnyítése érdekében a minél pontosabb, érzékletesebb, a szöveg tartalmának leginkább megfelelő intonáció felidézése, várható, hogy ezek a jelek valamiféle prozódiahatáron helyezkednek el. Kérdés, hogy a folyamatos szövegben hol tehetők fel ezek az egységek, ill., hogy egyáltalán tagolható-e a szöveg a prozódiai egységek szempontjából is, vagy ez csak valamilyen megfoghatatlan, minden egyes mondatnál vagy szövegegységénél véletlenszerűen jelentkező dolog.

Dorman, Cutting és Raphael (1975) valamint Darwin és Bethell-Fox (1977) kísérleteik alapján arra a megállapításra jutottak, hogy a folytonos beszéd perceptuális integritása a szöveget formáló szerkezetnek és az alappfrekvenciának köszönhető.

A kódexek korából az alappfrekvenciára vonatkozólag semmilyen adattal nem rendelkezhetünk, ellenben a szöveget alkotó szerkezetek vizsgálhatók.

„Egy következő prozódiai funkció a szócsoportok kialakításának elősegítése. Itt a fő változók az alappfrekvencia és a szegmensek tartama. Több vizsgálat mutatott rá arra, hogy beszédprodukción közben az időzítés és a szegmensek tartama felett mondattani ellenőrzés érvényesül (pl. Cooper, 1976; Klatt 1976.). Klatt és Cooper ezenfelül arra is rámutatnak, hogy a hallgatók elvárása az, hogy a tartam a szónak a mondatban betöltött mondattani helyétől függően változzék. Így pl. a megnyúlt szótagekat természetesebbnek tartják a mondat végén mint közepén vagy elején.” (im. 89)

Ezen eredmények tükrében azt várhatjuk, hogy a tagolójelek mondat és tagmondathatárokon helyezkednek el. Megjegyzendő, hogy az említett kísérletek angol nyelvű anyagon folytak, s ezért a szerkezet, ill. mondat végén előforduló nyújtás – mely időt

enged a beszélőnek és a hallgatónak a következő egységre való felkészülésre, ill. az elhangzottak feldolgozására, dekodolására – megítélésem szerint a magyar anyagon nem ilyen eredményt hozna. Ennek oka a magyar hangsúlyviszonyokban keresendő, hiszen a magyar – ellentétben az angollal – első szótagi hangsúllyal él.

Collier és Hart 1975-ös kísérletében mesterséges megnyilatkozásokra elméleti kontúrokat definiáltak. Ezek nem mások, mint olyan intonációs modellek, melyek nem konkrét nyelvi anyaghoz kapcsolódnak, a vizsgálandó beszédrész csak a hozzá tartozó szupraszegmentális összetevők formájában van jelen. A kísérletben részt vevő egyének 72 %-ban ismerték fel azt a szintaktikai szerkezetet, melynek kontúrját a kutatók produkálni kívánták. Ezáltal bizonyították azt, hogy a hallgató képes pusztán az intonációból a szintaktikai szerkezetet kikövetkeztetni.

Amennyiben tehát az intonáció a szintaktikai szerkezeteken keresztül is szerves részét alkotja a hangzó szöveg értésének, be kell látni, hogy az írásjeleknek mennyire fontos volt a szerepe; a felolvasó ezekből tudhatta, hogy hol és hogyan kell hangsúlyoznia a szöveget. Tekintettel arra, hogy szövegünkben – a kor normájának megfelelően – gyakorlatilag egyetlen írásjel fordul elő, ezeknek a helye hordoz használható információt, ugyanis más eszköz nem szolgált arra, hogy pl. a mondatok eltérő modalitásának az érzékeltetésére készítse fel az előadót.

Létezik a prozodiának egy harmadik funkciója is, melynek mibenlétét még nem sikerült kideríteni, csak az tudjuk róla biztosan, hogy a ritmus ennek a funkciónak a hordozója. Mivel ez is azon területek egyike, amelynek korabeli (hangzó) anyag hiányában vizsgálatunkon kívül kell esnie, erre vonatkozóan is csak saját mindennapi tapasztalatunkra támaszkodhatunk. Ennek alapján feltehetjük, hogy a mechanizmus (a ritmusnak a prozodiában betöltött szerepe) már néhány száz évvel ezelőtt is ugyanúgy működött, ahogyan ma.

Martin (1972) szerint „a beszéd során a motoros elemek pusztá egymáshoz illesztésénél többről van szó: a beszédnek az összetevők egymáshoz viszonyított időzítésével kapcsolatos természetszerű korlátok révén kényszerűen ritmikusnak kell lennie. Ráadásul vannak olyan összetevők (szótagok), melyek »hangsúlyozottak«, s ez bejósolható is: a hangsúly szint együtt variál az időzítéssel, s a főhangsúlyok egymástól egyenlő távolságra vannak. [...] a hallgatók be tudják jósolni a főhangsúlyokat, s erre a tényre alapozva beállíthatják figyelmi ciklusukat úgy, hogy a figyelmet a fontosabb szavakra tartalékolják.”

Gondoljunk csak arra, hogy egy felolvasott előadást sokkal nehezebb követni a szabad beszédben előadottnál, s a felolvasások között is óriási különbség lehet aszerint, hogy az előadó monotonon adja vissza a szöveget, vagy a szupraszegmentális eszközöket is segítségül hívja annak érdekében, hogy hallgatói minél könnyebben fogadhassák be mondandóját.

Flores D'Arcais és Schreuder A beszédmegértés folyamata című cikkben ennek a kutatási területnek az újabb eredményeit ismertetik; hozzáfűzve kritikai megállapításait is. Az ebben a témában készült tanulmányok általában három szinttel foglalkoznak: a szöfelismeréssel, a mondatmegértéssel és a szövegértelmezéssel. Mivel ez utóbbiról csak nagyon vázlatos áttekintést adnak a szerzők, számomra a mondatmegértésről szóló rész használható fel érdemben.

A szövegértés vizsgálata során eljutottak a mondatstruktúrához. Az ezzel kapcsolatos egyik kérdés az, hogy a mondattani elemzés autonóm szakasz-e a mondatészlelés során. Itt is, mint a nyelvi feldolgozást vizsgáló egyéb területeken, két alapvető szemlélet uralkodik, állandó versenyben állva egy mással. Az autonóm felfogás hívei szerint a beszédfeldolgozás egyes részei önállóan, egymástól függetlenül folynak, míg az interaktív elméletet vallók arra voksolnak, hogy az egyes szintek percepciói állandó kapcsolatban állnak egymással. Ebben a vonatkozásban a különböző iskolák nézetei csak annyiban térnek el egymástól, hogy ezek a szintek pontosan hol helyezkednek el, és melyeknek mekkora szerepe van a beszédértésben;

egy-egy szint milyen egyéb szintekkel és mennyivel lép kapcsolatba. Mind a mai napig vannak hívei és újabb követői az autonóm elméletnek éppúgy, mint az interaktív különböző válfajainak.

Forster szerint (1979, 55) „A szintaxis meglétének fő oka a nyelvben az, hogy világos és félreérthetetlen jelzéseket ad a mondat helyes értelmezéséhez.” Forster és Olbrei (1973) kísérleteik eredményeként megállapítják, hogy szemantikai feldolgozás csak akkor jön létre, ha a szintaktikai váz már rendelkezésünkre áll. Vizsgálataikat folytatja Holmes (1979), s munkája során megszületik az ún. kevert modell. Feltevése szerint „a szemantikai feldolgozást nem késleltetjük, amíg egy tagmondat szintaktikai mélyszerkezete nem válna hozzáférhetővé. Ehelyett a mondatfeldolgozást olyan felszíni elemzés indítja el, melyben egy kezdeti szerkezeti reprezentációt számítunk ki először. Ennek a felszíni reprezentációnak hatása van a szemantikai feldolgozásra, mely azután egy meghatározott struktúra hozzárendelését befolyásolja. A folyamat azután az anyag egy második olvasatával végződik be, ahol ellenőrizzük a mögöttes szerkezetre vonatkozóan kialakított hipotéziseket.”

Az interaktív felfogás képviselői szerint a beszédértés egy hajlékony feldolgozási rendszer, melyben a fonológiai, szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szintek aktív kommunikációs kapcsolatban vannak egymással.

A szintaktikai feldolgozás kötelező vagy fakultatív voltát illetően szintén találhatóunk mindkét oldalon álló nézeteket, s mindkét változat hívei tudják igazukat kísérleti eredményekkel is bizonyítani. Ezek a kísérletek a szintaktikai sértéseket vizsgálják, s eredményeikben az a közös megállapítás, hogy automatikus szintaktikai elemzést akkor is végzünk, ha egyébként erre nem lenne szükség; eltérő mértékben ugyan, de minden esetben támaszkodunk automatikus szintaktikai elemzésre.

Mivel ezek a kísérletek szintaktikai elemzése a generatív iskola gyakorlatán alapulnak, az általam kapott eredményekkel nem vehetők össze, de általános érvényű megállapításaikat nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Készül a két legenda szövegének másfajta elemzése is, ez megegyezik azzal a módszerrel, melyet Forgács Tamás alkalmazott (Forgács 1996.). Ennek a vizsgálatnak az eredményei alapján a fenti „iskolák” elméletei remélhetőleg alkalmazhatók lesznek majd nyelvtörténeti szövegekre is.

Az interakciós elméletet vallók több kísérletsorozata közül számomra leginkább a hanghelyreállítási feladatokat alkalmazók érdekesek. Warren véleménye: „A fenti eredmények számos egyéb mellett azt a felfogást támasztják alá, mely szerint a kontextuális információ kölcsönhatásba lép az ingerinformációval a nyelvi ingerek észlelése során. A szöfelismerésben valamiféle vám-rév hatás van az ingerinformáció és a kontextus között: mikor a bemenő jelzés torzítatlan és egyértelmű, a kontextuális hatások korlátozott jelentőségűek, mikor azonban a jelzés szegényített vagy határozatlan, a kontextus sokkal nagyobb hatást gyakorol.” (Warren 1970)

A beszédértés vizsgálatok a tagmondat-hipotézis kapcsán két alapvető kérdés merült fel:

a) a beszéd során milyen pontokon lépnek fel belső megoszlások, és milyen perceptuális egységek következnek ebből a felbontásból, szegmentációból;

b) ezek az egységek-e a relevánsak a magasabb szintű feldolgozás számára, vagy pedig további átkódolásra és szegmentációra van szükség a későbbiek folyamán is.

A válaszokat különböző szinten keresték, most lássuk azokat, amelyeknek a középpontjában a tagmondat áll:

A kattanásos vizsgálatok során a kísérleti személyeknek a hallgatott szöveg közben apró zajokat is adnak, feladatuk, hogy ezek helyét meghatározzák. (A vizsgálatok első generációját sok kritika érte, mert a feladatmegoldásban az emlékezetnek is jelentős szerepe

volt, később azonban sikerült úgy tökéletesíteni a vizsgálati módszert, hogy az eredmények kizárólag a szegmentációs határookra vonatkozzanak.)

Az első generációs kísérletek eredménye az, hogy egy mondaton belül a szószervezetek a releváns egységek a felidézéskor. A mondat fontosabb összetevőinek határán magasabb a hibázás, mint máshol (Johnson 1968). Későbbi vizsgálatok szerint „a fontosabb tagmondathatárokon vagy azok közelében adott kattanások perceptuálisan kiugróbbak, mint a nagyobb összetevőkön belüliek (Holmes és Forster 1970). A tagmondatok vége felé megjelenő kattanások hosszabb reakcióidőket eredményeznek, mint a tagmondatok elején megjelenők (Abrams és Bever 1969). A feldolgozási megterhelés tehát növekszik a tagmondat vége felé, míg annak elején a feldolgozást végző személy könnyebben tudja erőfeszítéseit a mondat szempontjából külső tényezőkre irányítani”.

A későbbiek során egy új fogalmat is bevezettek, ez a funkcionális tagmondat. Ez annyit jelent, hogy a beszédpercepció folyamán az alapegység nem egy nyelvtani tagmondat, hanem egy olyan rész, melyben nyelvtanilag teljes egység jelenik meg, ez lehet például egy alany-ige-tárgy minta. A magyarban, akárcsak más nyelvek esetében, ebbe a csoportba tartoznak a vonzatok is.

Az utóbbi években magyar nyelvi anyagon is végeztek kísérleteket (erről Pléh 1998), ezek központjában a mondatmegértés áll. Ahhoz, hogy a Pléh és társai által kapott eredményeket össze lehessen vetni az általam vizsgált nyelvemlékrészlettel, annak az időközben felmerült új szempontok szerinti áttekintésére lenne szükség. Erre jelen dolgozatban nem vállalkozom.

A szerteágazó pszicholingvisztikai kutatások eredményeinek jelentős része azt bizonyítja tehát, hogy az emberi beszéd értésének alapegysége a mondat, illetve a tagmondat (funkcionális tagmondat).

Összegzésként

A dolgozat egyes részeinek eredményeit tekintve megállapítható, hogy a kiinduló feltevés – hogy ti. a két legendában található tagolójelek a hangos olvasás irányítását szolgálták – alátámasztják a kultúrtörténeti adalékok, a helyesírás-történeti megállapítások, s mindez egybehangzó a pszicholingvisztikai kutatásokkal.

Úgy vélem, hogy ha kimerítően nem is sikerült bizonyítani, hogy a Peer-kódex scriptora által használt tagolójelek elsődleges funkciója a hangos olvasás irányítása volt, a dolgozat különböző fejezeteiben kapott eredmények, illetve tett megállapítások nagyban valószínűsítik ezt a feltevést. Meg kell jegyezni, hogy a beszédprodukción, ill. -értésre vonatkozó kutatások eredményei, ti. hogy a nyelv tagmondatnyi egységekből épül fel, arra hívja fel a figyelmet, hogy az eddig megkülönböztetett két központosítási rendszer között a különbség nem annyira nagy, mint ahogy ezt a helyesírás-történeti művekből vélhettük. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a vizsgált kódexrészletben fellelhető állapot az állandóan változó nyelvnek csak egy pillanatát, annak is csak egy kis szeletét ragadja meg, ezért általánosabb érvényű megállapítások csak sokkal terjedelmesebb korpusz vizsgálatával tehetők.

Irodalom

- Balogh József 1921: *Voces paginarum. Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez*, Budapest, Franklin.
- Balogh József 1926: A hangos olvasás és írás, *Magyar Nyelv* **22**, 25–39.
- Benkő Loránd főszerk 1991–5: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I, II/2. Budapest, Akadémiai.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest.
- Berrár Jolán 1953: A mondat formai ismertetőjegyei. *Általános nyelvészeti tanulmányok* **1**, 53–76.
- Bever, Thomas G., Lackner, J. R. és Kirk, R. 1986: A mondatok mögöttes szerkezetei a beszéd feldolgozásának elsődleges egységei, in *Szöveggyűjtemény a pszcholingvisztika tanulmányozásához*. Összeállította Pléh Csaba. Budapest, Tankönyvkiadó, 222–248. l.
- Butterworth, Brian 1989: A beszédszünetek adaléka, in *A beszédmegértés és a beszédprodukciónak pszichológiája. Szöveggyűjtemény*. Válogatta és szerkesztette Pléh Csaba. Budapest, Tankönyvkiadó, 251–274. l.
- Farkas Vilmos 1971: *Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története* = Nyelvtudományi Értekezések **74**, Budapest, Akadémiai.
- Flores D'Arcais, Giovanni B. és Schreuder, Robert 1989: A beszédmegértés folyamata, in *A beszédmegértés és a beszédprodukciónak pszichológiája. Szöveggyűjtemény*. Válogatta és szerkesztette Pléh Csaba. Budapest, Tankönyvkiadó, 11–47.
- Forgács Tamás 1996: *A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései* = *Studia Uralo-Altaica. Supplementum* **5**, Szeged, József Attila Tudományegyetem.
- Foss, Donald J. és Ross, James R. 1986: Nagy elvárások: Kontextuális hatások a mondatmegértés során, in *A beszédmegértés és a beszédprodukciónak pszichológiája. Szöveggyűjtemény*. Válogatta és szerkesztette Pléh Csaba. Budapest, Tankönyvkiadó, 62–84.
- Gherdán Tamás 1994: *A szövegtagolás vizsgálata két XVI. századi misszilis szövegében* szakdolgozat, kézirat, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Dialektológiai Tanszék.
- Gondán Felicián 1916: *A középkori magyar pálos-rend és nyelvemlékei. (Festetich- és Czech-kódex)*, Pécs.
- Gósy Mária 1989: *Beszédészlelés* = *LINGUISTICA – Series A – STUDIA ET DISSERTATIONES* **2**, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Haader Lea 1979: *Szövegtagolás a Müncheneri Kódexben*, bölcsészdoktori disszertáció, kézirat, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Dialektológiai Tanszék.
- Hamesse, Jacqueline 2000: *Az olvasás skolasztikus modellje* in Cavallo, Guglielmo és Chartier, Roger szerk.: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, Budapest, Balassi, 115–135.
- Keszler Borbála 1993a: *Fejezetek az európai írásjelhasználat történetéből*, kézirat gyanánt, Budapest.
- Keszler Borbála 1993b: *Az intonációs-szünetjelölő írásjelhasználat*, in Kozocsa Sándor Géza szerk.: *Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék 160–7.
- Keszler Borbála 1995: *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig* = Nyelvtudományi Értekezések **141**, Budapest, Akadémiai.

- Kintsch, Walter és Van Dijk, Tenn A. 1986: Hogyan idézünk fel és kivonatolunk történeteket? in *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Összeállította Pléh Csaba. Budapest, Tankönyvkiadó, 333-374. 1.
- Klemm Antal 1928: *Magyar történeti mondattan*, Budapest.
- Kniezsa István 1952: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Budapest, Akadémiai.
- Leontyev, Alekszej A. 1986: A heurisztikus elv a nyelv észlelésében, produkciójában és megértésében, in *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Összeállította Pléh Csaba. Budapest, Tankönyvkiadó, 200-201. 1.
- Liszka Gábor 1985-6: *Mondatok és tagmondatok elhatárolása a Jókai-kódexben* szakdolgozat, kézirat, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Dialektológiai Tanszék.
- Mezey László 1962: *Paleográfia*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Népek nagy nevelője... Szent Benedeknek, Európa Védőszentjének emlékezete*, Közzéteszi dr Szennay András. Budapest, Szt. István Társulat. 1981.
- Noizet, Georges 1989: Feldolgozási eljárások a mondatmegértés során, in *A beszédmegértés és a beszédprodukciónak pszichológiája*. Szöveggyűjtemény. Válogatta és szerkesztette Pléh Csaba. Budapest, Tankönyvkiadó, 48-61.
- Osgood, Charles E. 1986: Mondatok megértése és létrehozása, in *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Összeállította Pléh Csaba. Budapest, Tankönyvkiadó, 136-167.
- Oszkó Beatrix 1998: *A Peer-kódex történetéhez* in Hajdú Mihály-Keszler Borbála szerk.: *Emlékkönyv Abaffy Ezsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke. 146-9.
- Oszkó Beatrix 1999: *Tagolójelek és mondattagolás a Peer-kódex két legendájában*, in Kugler Nóra és Lengyel Klára szerk.: *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 252-6.
- Parkes, Malcolm 1993: *Pause and Effect. An Introduction to the History of Punctuation in the West*, Los Angeles, University of California Press.
- Parkes, Malcolm 2000: *Olvasás, írás, interpretálás. A kora középkor szerzetesi gyakorlata in Cavallo, Guglielmo és Chartier, Roger szerk.: Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, Budapest, Balassi, 98-114.
- Pásztor András 1966: *A Halotti Beszéd interpunkciójáról*, Magyar Nyelv **62**, 188-94.
- Pléh Csaba (szerk.) 1986: *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Pléh Csaba (szerk.) 1989: *A beszédmegértés és a beszédprodukciónak pszichológiája*. Szöveggyűjtemény, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Pléh Csaba 1998: *A mondatmegértés a magyar nyelvben. Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek*, Budapest, Osiris.
- Reményi Andrea 1996: *A Peer-kódex helyesírásáról*, Magyar Nyelv **92**, 33-45.
- Studdert-Kennedy, Michael 1989: A beszédészlelés, in *A beszédmegértés és a beszédprodukciónak pszichológiája*. Szöveggyűjtemény. Válogatta és szerkesztette Pléh Csaba. Budapest, Tankönyvkiadó, 87-107.
- Volf György 1874: *Régi Magyar Codexek. Wessprémi Codex - Peer Codex - Winkler Codex - Sándor Codex - Gyöngyösi Codex - Thewrewk Codex - Kriza Codex - Bod Codex* = Nyelvelmlektár II, Budapest.
- Zolnai Gyula 1894: *Nyelvelmlekeink a könyvnyomtatás koráig*, Budapest.

MASSA, HÁMOR, HUTA

VÁRNAI JUDIT SZILVIA

Heckenast Gusztáv (1976) a feudális vaskohászat műszavaival foglalkozó Etimológia és technikatörténet című tanulmányában rávilágított arra, hogy ennek a két tudományágnak igen sok mondanivalója van egymás számára. Éppen ezért dolgozatomban is együtt hívom segítségül a két nézőpontot a fő vizsgálati szempont, a helynévtan kiegészítésére.

Három olyan szavunk – a *massa*, a *hámor* és a *huta* – vizsgálatával foglalkozom, melyek elterjedése nyelvünkben szorosan összefügg Magyarország technikai fejlődésével, ezen belül is a vas- és az üvegyártásával. E szavakat tehát a névtan szempontjából is vizsgálom, ugyanis számos településünk nevében, ahol korábban a fenti ipari tevékenységek zajlottak, e három szavunk névrészként fordul elő. Sőt ezeknek a szavaknak a használatát tulajdonképpen már csak helyneveink őrzik, hiszen az ipar fejlődése továbblépett a vasgyártásban a *massának* és a *hámornak*, az üvegyártásban a *hutának* mint technológiának, illetve ezek megnevezéseinek alkalmazásán, tehát tulajdonnévrészként nagyobb a jelentőségük ma, mint köznévként. Mivel elsősorban a régi és a mai Diósgyőr helyneveivel foglalkozom, azokban az egykori és mai településnevekben vizsgálom ezen lexémákat, melyek Diósgyőr egykori területén találhatóak. Ezek jellemzően a XVIII. századból, illetve a XIX. század elejéről származó helynevek. A vizsgálat során az élő névanyag mellett nyomtatott és levéltári (a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárból való) források hozzáférhető adatait is felhasználtam. (Az adatközlések forrásmegjelölésénél a levéltári jelzetek előtt BLt. jelölést alkalmazok.) Az általam vizsgált településnevek a fentieknek megfelelően a következők: *Massa*, *Ómassa*, *Újmassa*; *Hámor*, *Alsóhámor*, *Felsőhámor*, *Massa-Hámor*, *Vashámor*, *Alsóvashámor*; *Huta*, *Óhuta*, *Újhuta*, *Répáshuta*.

Diósgyőr az iparosodás egyik hazai központjaként számos egyéb földrajzi nevében is őrzi vagy őrizte az ipari múltat, elég az olyanokra gondolnunk, mint *Vasgyár*, *Baross-akna*, *Papírmalom*, *Papírgyár*, *Fűrészmalom*, *Hámori malom*, *Pereces bányatelep*, *Puskaporos*, *Óskohó* stb. Mindezek vizsgálata az ipartörténet és a helynévtan kapcsolata szempontjából számos érdekességet tartogathat, azonban az adott keretek között csak kisebb téma dolgozható ki, így esett a választásom arra, hogy az ipari múltra utaló helynevek közül ezúttal csak a településnevekkel foglalkozzam. Ezek mindegyikében a címben szereplő három lexéma valamelyike szerepel.

Az alábbiakban szócikk formában közlöm a fenti településnevekre vonatkozó adatokat. Egy szócikkbe kerültek a csupán hangtani, helyesírási eltérést mutató névalakok, s külön szócikkbe a morfológiailag eltérők. A címszó mindig a mai névalakot tükrözi, amennyiben viszont a név adott morfológiai változata már nem használatos, akkor a mai nyelvhasználat, illetve helyesírás szabályainak megfelelő alakban áll a címszó. Megadom az egyes címszók denotátumát, évszámokkal és előfordulási hellyel közlöm az adatokat, majd a vizsgált lexémát, illetve a belőle alkotott településneveket ipartörténeti és etimológiai összefüggésekben is vizsgálom a névtani szempont mellett.

1.1. Massa

1. 'a mai Ómassa' 1780-as évek: *Schmeltz Hütte* (Csorba 1990), XVIII. sz. vége: *Massa* (BLt. Bm. U. 45)
2. 'a mai Újmassa' 1828: *Massa* (Gyalay 1997: II, 801).

1.2. **Ómassa**

'ma Miskolchoz csatolt lakott település a Garadna forrásánál' 1829–66: Hammor Felső (*Ó Masa*) (Csendes–N. Ipoly 1977), 1838: *Vetus Mascha* (BLt. XI. 601. 461), 1851: *Ó Mascha* (Fényes 1851: II, 84), 1872–84: Felső Hámor (*Ó Massa*) (Csendes–N. Ipoly 1977), 1882: Felső Hámor (*:Ómassa:*) (BLt. IV/B. 814/a 1/28), 1925: *Ómassa* (BGK.), 1932: Felsőhámor ~ *Ómassa* (Erdey-Hubay-Vigyázó 1932: 75), 1943: *Ómassa* (BLt. Nyt. a. 1), 1962: *Ómassa* (BLt. Nyt. b. 17), 1970: *Ómassa* (BLt. Nyt. c. 49), 1980: *Ómassa* (Földi 1980), 1994: *Ómassa* (Mv.)

1.3. **Újmassa**

'ma Miskolchoz csatolt település a Garadna völgyében' 1829–66: Hammor Felső (*Új masa*) (Csendes–N. Ipoly 1977), 1851: *Új Mascha* (Fényes 1851: II, 84), 1872–84: *Újmassa* (Csendes–N. Ipoly 1977), 1900: *Újmassa* (Hnj. 11), 1932: *Újmassa* (Erdey-Hubay-Vigyázó 1932: 75), 1980: *Újmassa* (Földi 1980).

1.4. **Massa-Hámor** (lásd 2.4.)

A *massa* szó esetében különösen fontos az etimológiára kitérnünk, mivel e szavunkkal egyáltalán nem foglalkozik a TESz., s az erre vonatkozó adatok elsősorban Gregor Ferenc, illetve Heckenast Gusztáv tanulmányai révén hozzáférhetőek. A FNSz. szerint a *Massa* helynév a magyar régi nyelvi, népnyelvi *massa* 'vasolvasztó, kohó' szóból keletkezett. Ezt a szót arra a régi típusú, vízenergiával működő kemencére lehet először vonatkoztatni, melyben a vasérből az úgynevezett vasbucát (avagy bugát), a további megmunkálásra alkalmas anyagot készítették. Körülbelül a XII. századtól kezdve volt használatos az addigi kézi munka helyett (Kiszely 1997: 9). A kemencében keletkező vasbucának a latin elnevezése *massa ferri*, s erre a latin *massa* szóra vezethetők vissza a német *Mass*, a szlovák *maša* és a magyar *massa* szavak. A szó 'kemence' jelentésben Magyarországon először 1592-ben bukkant fel, ekkor még a régi technológiájú kemencére vonatkozott, majd ugyanezt az elnevezést kapták a XVIII. században elterjedt, új módszerrel dolgozó vasolvasztó kemencék is (Heckenast 1976: 121). Gregor Ferenc a korabeli forrásokból sokszor eldönthetetlennek tartja, hogy a szó aktuálisan melyik típusú kemencére vonatkozott, de ez számunkra nem is különösebben fontos kérdés. Magyar *massa* – szlovák *maša* című tanulmányában (1970: 173–8) Gregor azt írja, hogy mivel a magyarországi vasipar felvirágzása a németekhez köthető, az átvétel során jelentős szerep tulajdonítható a németeknek, de ő a német és a szlovák közvetítés elméletének elvetésével arra a következtetésre jut, hogy közvetlenül a latin volt a szó forrása, s az a XVII. század során került a magyar nyelvbe. A szó eredeti jelentése tehát a kemencében készült nyersanyag, majd jelentésátvitellel maga a kemence. A szó jelentésének történetében a harmadik állomást az jelentette, amikor metonimikusan a kemencét körülvevő ipartelepre, majd lakott településre is ráértették. A szlovákban is lejátszódott a szó jelentésbővülése, ugyanis a magyarhoz hasonlóan nemcsak az olvasztókemencére vonatkozóan, de 'hámor' értelemben, illetve 'fűrésztelep' jelentésben is előfordul a szó, írja Gregor. A három vizsgált szó között további kapcsolatot jelent, hogy a szlovákban megfigyelhető a *huta*, a *maša* és a *hámor* szó egyaránt 'kohó, huta' jelentésben történő, azaz szinonim használata (1970: 174). Hasonló jelenségre nálunk is volt példa az általam vizsgált területen, már a vasolvasztó massával kapcsolatban is, hiszen az 1780-as évekből származó német *Schmeltz Hütte* 'olvasztóhuta' adat kétségkívül a mai Ómassa területén levő vasolvasztó massára, illetve esetleg annak környékére utal.

1771-ben építette fel Fazola Henrik vasolvasztó kohóját a mai Ómassán, a szentléleki kolostortom alatt, s az Egert Miskolccal összekötő bükki út mentén két vashámort is

felépített, így jöttek létre a massa- és hámortelepök. A vasolvasztó körül létrejött települést (tehát a mai Ómassát), melyet főképp felvidéki szlovákok laktak, ekkor *massá*-nak nevezték, bár hogy meddig volt köznévi, s mióta használatos tulajdonnévként ez az alak, nehéz lenne eldönteni. Mindenesetre a *massa* szót helynévként (a *hámor*-hoz és a *huta*-hoz képest) viszonylag későn kezdték használni. Magyarország helységeknek 1773-ban készült hivatalos összeírásában a *massa* helynévként vagy névrészként még egyáltalán nem szerepel, míg a *huta*, illetve a *hámor* utótagként vagy önálló helynévként már több vármegyében is előfordul (a Felvidéken), a FNEsz.-ben pedig egyáltalán nincs adat *massa* utótagú helynevekre az ország más területeiről. Meglehetősen ritka tehát földrajzi köznévként. Fazola Frigyes építi az új *massát* (mely ma őskohóként ismeretes) a Garadna völgyében 1813 körül, ekkor ez kapja (egyfajta névköltözéssel) a *Massa* nevet, a régi telep viszont *Ómassa* lesz (Sándor 1983: 378, 390–2; FNEsz.). Ezek itt már mindenképpen tulajdonnévi formák. Ómassa előfordul latin előtaggal *Vetus Mascha*-ként is. Az *Újmassa* név előbb-utóbb kiszorítja a *Massá*-t, hiszen előtagja révén az *Ómassá*-val egymást értelmezik, míg a *Massa* immár nem egyetlen denotátummal rendelkezik. Később viszont (századunkban) azt tapasztaljuk, hogy térképeken sokszor fel sem tüntetik *Újmassá*-t, aminek oka kétségtávol az, hogy lakott településként ma már nemigen vehetjük számításba.

Az adatok között találunk olyanokat, melyeknél a *massa* utótagú helynevek denotátuma megegyezik a *Felsőhámor*-éval. Ennek magyarázatára a következő szakaszban teszünk kísérletet.

2.1. Hámor

'a mai Alsó-, Felsőhámor és Lillafüred elnevezése' 1810: *Hámor* (BLt. Nyt. a. 16), 1838: *Hámor* (BLt. XI. 601. 461), 1900: *Hámor* (Hnj. 11), 1925: *Hámor* (BGK.), 1932: *Hámor* (BLt. Bm. U. 290), 1943: *Hámor* (BLt. Nyt. a. 1), 1958: *Hámor* (BLt. Nyt. c. 42), 1970: *Hámor* (BLt. Nyt. c. 49/1), 1980: *Hámor* (Földi: 1980.).

2.2. Felsőhámor

1. 'a mai Ómassa egykori elnevezése' XVIII. sz. vége: *Felső Hámor* (BLt. Bm. T. 45), 1808: *Felső-Hámor* ~ *Massa-Hámor* (Lipszky 1808: 230), 1932: *Felsőhámor* ~ *Ómassa* (Erdey-Hubay-Vigyázó 1932: 75).

2. 'Ómassa és Újmassa együttes elnevezése' 1815: *Felső-Hámor* (BLt. Nyt. c. 38), 1829–66: *Hammor Felső* (Ó Masa) ~ *Hammor Felső* (Új masa) (Csendes–N. Ipoly 1977), 1851: *Alsó s Felső Hámor* (Fényes 1851: I, 261), 1864: *Alsó és Felső Hámor* ~ *Alsó Felső Hámor* (Pesty 1988: 26), 1872–84: *Felső Hámor* (Ó Massa) (Csendes–N. Ipoly 1977), 1896: *F. Hámor* (BLt. Nyt. b. 31), XIX. sz. vége: *Felső-Hámor* (BLt. Nyt. a. 2).

3. 'ma Miskolchoz csatolt település a Szinva völgyében Alsóhámor és Lillafüred között' 1994: *Felsőhámor* (Mv.).

2.3. Alsóhámor

1. 'Alsó-, Felsőhámor és Lillafüred mai területének elnevezése' XVIII. sz. vége: *Alsó Hámor* (BLt. Bm. T. 45), 1808: *Alsó-Hámor* ~ *Vas-Hámor* (Lipszky 1808: 230), 1810: *A. Hámor* (BLt. Nyt. a. 16), 1815: *Hámor Alsó* (BLt. Nyt. c. 38), 1829–66: *Hammor Alsó* (Csendes–N. Ipoly 1977), 1851: *Alsó s Felső Hámor* (Fényes 1851: I, 261), 1857: *Diósgyőri alsó-hámor* (BLt. Borovszky Samu-gyűjtemény), 1864: *Alsó és Felső Hámor* ~ *Alsó Felső Hámor* (Pesty 1988: 26), 1872–84: *Alsó-Hámor* (Csendes–N. Ipoly 1977), 1913: *A. Hámor* (BLt. Nyt. a. 2).

2. 'ma Miskolchoz csatolt település a Szinva völgyében a papírgyári rész és Felsőhámor között' 1994: *Alsóhámor* (Mv.).

2.4. Massa-Hámor

'a mai Ómassa egykori elnevezése' 1808: *Massa-Hámor* (Lipszky 1808: 230).

2.5. Vashámor

'a mai Alsó- és Felsőhámor egykori elnevezése' 1780-as évek: *Eyszen Hámor* (Csorba 1990), 1808: Alsó-Hámor ~ *Vas-Hámor* (Lipszky 1808: 230), 1851: *Vas-Hámor* (Fényes 1851: IV, 280).

2.6. Alsóvashámor

'a mai Alsó- és Felsőhámor egykori elnevezése' 1828: *Alsó-Vas-Hámor* (Gyalay 1997: II, 801).

A XII. századig általánosan kézi erővel történt a vas feldolgozása, azonban ekkoriban létrejöttek az első hámorok, vashámorok, melyek a víz energiáját hasznosították a vasmegmunkálásban a fűtatók és a kalapácsok működtetésére (Kiszely 1997: 9). Heckenast írja, hogy mivel a vashámorok alkalmazása a XIV. század elején elérkezett Magyarországra, ekkortól a szó oklevelekben is előfordul, s utal Melichre, aki szerint a szó közvetlenül a Sieg folyó menti északi középfrank nyelvjárásból került a magyarba, ahol a német vaskohászat virágzó központja volt (1976: 120). Első előfordulása a TESz. szerint 1367-ből való: *hamur*. A TESz. a *hámor* szót a középfelnémet *hamer* 'kalapács, pöröly; hámor' (irodalmi német *Hammer*) szóra vezeti vissza. A szlovák a magyarból vette át a *hámor* szót, de helynévként általában többes számban használja (*hámre ~ hámry*), aminek számunkra párhuzamos helynévadás esetén van jelentősége. Az általam vizsgált területen erre nincs adat, de a Bars vármegyei *Alsó-*, illetve *Felsőhámor* szlovák elnevezése *Dolne* és *Horne Hamry* volt (Öi.). A szó jelentésének története hasonló a *massá*-éhoz: előbb csupán maga az eszköz, majd az üzem, mely ennek használatára épül, végül metonimikusan az ezt körülvevő telep, illetve lakott település elnevezésévé vált. Érdekeség, hogy a már említett Erdey-Hubay-Vigyázó-féle turistakalauz külön fejezetben közli a jellegzetes bükki földrajzi köznevek listáját, melyben megtaláljuk mind *massa*, mind *huta* szavunkat (1932: 45), ám a *hámor*-t nem. Ennek magyarázata valószínűleg az lehet, hogy önállóan, előtag nélkül is használták településnévként a könyv megjelenésének idején, viszont az általa jelölt települések a vizsgált területen nem voltak nyilvánvalóan elhatárolva0, így kevésbé volt érezhető az, hogy ez a térség jellegzetes földrajzi közneve lenne.

Hámor a koronauradalomnak köszönheti létét, Fazola 1771-ben építi fel vashámorait a Szinva völgyében, s elsőként ide is szlovák munkások települtek. A már idézett, 1780-as évekből származó (valószínűleg köznévi) *Eyszen Hámor* adat mellett 1790-ből a következő adatot találjuk a miskolci levéltár Borovszky-gyűjteményében: *Der Eisen Hammer oder Puszta Szent Lélek* 'a vashámor avagy Szentlélek puszta'. Itt kétségtől köznévről van szó, ahogy azt a névelő jelzi. A hámor körüli telepet a XIX. század elején *Hámor*-nak kezdték nevezni, ez a névalak különül el később *Alsó-* és *Felsőhámor*-ra, melyek több denotátummal is rendelkeztek. Meg kell említenünk, hogy Hámor település üdülőteleppé alakított része a *Lillafüred* nevet kapja a XIX. század végén (Csikvári 1939: 59; Sándor 1983: 378, 390–2.). A FNEsz. szerint a *Hámor* helynév 1766-ból is adatható, ám ez az adat nem vonatkozhat a Diósgyőr melletti Hámorra, hiszen maga a település később keletkezett.

A *massa* és a *hámor* lexémákkal alakított helynevek denotátumát illetően meglehetősen kuszaságot tapasztalhatunk az adatokat tanulmányozva. Ez elsősorban a két lexéma már

említett szinonim használatára vezethető vissza: mind a *hámor*, mind a *massa* jelölhette a vasolvasztót és környezetét (logikusan ez tkp. *massa* kellene, hogy legyen), így az eredmény az lett, hogy a vasiparral foglalkozó telepeknek olykor része, olykor egésze *hámor* lexémát tartalmazó nevet viselt. Ha az adatokat megvizsgáljuk, megfigyelhető, hogy az egyszerű *Hámor* név utalt eredetileg (kb. a XVIII-XIX. század fordulójáig) a vashámorok környékére, majd a XIX. század folyamán ez az alak kevésbé használatos, helyett a *Felső-* és *Alsóhámor* alakok használata jellemző, viszont a máitól eltérő jelentésben: a *Felsőhámor* általában a földrajzilag magasabban fekvő massák környékére (a mai Ómassára, illetve Ó- és Újmassára) utal, az *Alsóhámor* pedig a vashámorok környékére (ma Alsó-, Felsőhámor és Lillafüred). A *Felsőhámor* 'Ómassa' jelentése még az 1932-ben megjelent Erdey-Hubay-Vigyázó-turistakalauzban is feltűnik, de ettől eltekintve főként a XIX. századra jellemző. A XX. század legelejétől ismét az egyszerű *Hámor* jelenik meg a használatban – az eredetivel megegyező jelentésben – az összetett alakok helyett. A II. világháború előtt Lillafüred még Hámor részeként szerepel a térképeken, ezt követően azonban külön, sőt ezután találkozunk az eredeti vashámor területét jelentő *Hámor* nevének előtaggal való ellátásával, ami azt eredményezi, hogy visszatér a *Felső-* és *Alsóhámor* elnevezés (például a közúti táblákon), de ezúttal a település földrajzilag alsóbb és felsőbb fekvésű részeinek megkülönböztetésére, és ezek teljes fizikai elkülönülése ellenére a térképeken továbbra is *Hámor* néven szerepel a település egész területe. Az *Alsóhámor* név tehát jelentésszűkülésen megy át, a *Felsőhámor*-nak viszont megváltozik a denotátuma. Szórványosan megjelenik a *hámor* utótag a szokásos *felső*, *alsó* lexémáktól eltérő előtagokkal is. Az egyik legérdekesebb eset a 2.4.-ben szereplő *Massa-Hámor*, ahol összetételben együtt szerepelnek a vizsgált lexémák. Itt a *hámor* szó, mely a *massa* szinonimájaként is élt, ugyanezzel összetételben jelenik meg (denotátuma tehát a massák környéke). Ha grammatikailag elemezzük az összetételt, megállapítható, hogy vagy mellérendelő szerkezetről van szó, vagy esetleg a *massa* jelzőként szerepel. A *Vashámor* ezzel párhuzamosan jelenik meg Lipszky-nél, s (mivel a *hámor* szó használatos volt 'massa' jelentésben is) itt a *vas* előtag azt tette egyértelművé, hogy a vashámorok környéke a denotátum. Az *Alsóvashámor* esetében az ekkoriban *Vashámor*-nak is nevezett terület neve az *alsó* jelzővel egészül ki.

Érdeemes megjegyeznünk, hogy a *Hámor* településnév *-i* képzős *hámori* formája mellett *-si* képzős *hámorosi* alakot is találunk a környék mai nyelvhasználatában, elsősorban az idősebbek beszédében. (Lásd még: *Majláth* és *majláthosi*.) A környékről Dédestapolcsány határának helynevei között találunk erre írásos adatot: 1859: *Hámorosi tábla* (BLt. Bm. 11. 182), 1863: *Hámorosi rét* (BLt. Bm. U. 183).

3.1. Huta

1. 'a későbbi Óhuta, ma Bükkzentlászló' 1724: *Huta* ~ *Hutta* vitraria (BLt. Borovszky Samu-gyűjtemény), 1730: Nagykö usque ad *Huttam* (uo.)
2. 'Újhuta, ma Bükkzentkereszt' 1815: *Huta* (BLt. Nyt. c. 38).

3.2. Óhuta

'ma Bükkzentlászló néven Miskolchoz csatolt település a várostól délnyugatra az egykori Márkus-völgyben' 1765: *Vetero-Huttensium* (BLt. XI. 601. 1218), 1766: *Óhuta* (FNESz.), 1780-as évek: *Alte Glassz Hütte* (Csorba 1990), 1787: possessio *Vetero Hutta* (BLt. XI. 601. 1025), 1790: *Ó-Hutta* (BLt. BorovszkySamu-gyűjtemény), 1793: *Ó-Hutai* (BLt. XI. 601. 140), 1808: *Ó-Huta* ~ *Stará-Huta* ~ *Alte-Glashuette* (Lipszky 1808: 257), 1810: *Ó Huta* (BLt. Nyt. a. 16), 1815: *Ó Huta* (BLt. Nyt. c. 38), 1824: *O Hutta* (BLt. XI. 601. 341), 1829–66: *HuttaÓ* (Csendes–N. Ipoly 1977), 1838: *O Hutta* (BLt. XI. 601. 463), 1851: *Óhuta*

(Fényes 1851: I, 261) ~ *O-Huta* (Fényes 1851: II, 84), 1864: *Ó Hutta* (Pesty 1988: 248), 1872–84: *Ó Huta* (Csendes–N. Ipoly 1977), 1882: *Óhutta* (BLt. Bm. U. 488), 1900: *Óhuta* (Hnj. 11), 1925: *Óhuta* (BGK.), 1939: *Óhuta* (Csikvári 1939: 107).

3.3. Újhuta

'település ma Bükkzentkereszt néven Bükkzentlászlótól délnyugatra' 1766: *Újhuta* (FNESz.), 1780-as évek: *Neue Glassz Hütte* (Csorba 1990), 1787: *possessio Nova Hutta* (BLt. XI. 601. 1025), 1793: *Új-Hutai* (BLt. XI. 601. 140), 1808: *Új-Huta* ~ *Nowá Hutá* ~ *Neue Glashuette* (Lipszky 1808: 258), 1810: *Új Huta* (BLt. Nyt. a. 16), 1817: *Új-Hutta* (BLt. XI. 601. 295), 1824: *Újj Hutta* (BLt. XI. 601. 341), 1829–66: *Huta Új* (Csendes–N. Ipoly 1977), 1838: *Új Hutta* (BLt. XI. 601. 463), 1851: *Újhuta* (Fényes 1851: I, 261) ~ *Uj-Huta* (Fényes 1851: II, 84), 1864: *Ujhuta* (Pesty 1988: 360), 1872–84: *Uj Huta* (Csendes–N. Ipoly 1977), 1882: *Új-Hutta* (BLt. Bm. U. 488), 1900: *Újhuta* (Hnj. 11), 1925: *Újhuta* (BGK.), 1939: *Újhuta* (Csikvári 1939: 163).

3.4. Répáshuta

'ma önálló település Bükkzentkeresztől délnyugatra' 1808: *Répás-Huta* (Lipszky 1808: 257), 1815: *Répás huta* (BLt. Nyt. c. 38), 1824: *Répás Hutta* (BLt. XI. 601. 341), 1829–66: *Répás Huta* (Csendes–N. Ipoly 1977), 1851: *Répáshuta* (Fényes 1851: II, 84), 1864: *Répás-Hutta* (Pesty 1988: 265), 1872–84: *Répás Huta* (Csendes–N. Ipoly 1977), 1896: *Répás hutta* (BLt. Nyt. b. 31), 1900: *Répáshuta* (Hnj. 11), 1903: *Répás Huta* (BLt. Bm. U. 531), 1925: *Répáshuta* (BGK.), 1932: *Répáshuta* (Erdey-Hubay-Vigyázó 1932: 87), 1943: *Répáshuta* (BLt. Nyt. a. 1), 1980: *Répáshuta* (Földi 1980), 1998: *Répáshuta* (Bükk).

A TESz. szerint a *huta* szó első magyarországi előfordulása 1526-ból való: *hwttis ad hwttas*. A szót és a technológiát is a németből vettük át. Eredetileg még 'fémot kiolvasztó üzem' jelentése volt az átadó nyelvben (lásd az I.1.-ben szereplő *Schmeltz Hütte* adatot is), nálunk azonban elsősorban 'üvegyártó üzem' a jelentése. A massák és a háromok működéséhez hasonlóan az üvegyártás is vízigenyes tevékenység volt, emellett az erdő ipari hasznosítását is lehetővé tette. Ennek köszönhető, hogy a három üzemforma, melyek közül a massák és a háromok tevékenysége technológiailag eleve egymásra épül, illetve a három helynévtípus is egymás területi közelségében fordul elő. A *huta* szó visszavezethető az ófelnémet *hutta*, középfelnémet *hutte* ~ *hüte* 'sátor, kunyhó, bódé; fémot kiolvasztó üzem' szóra, s a magyarban valószínűleg közvetlenül az újfelnémet *hutte* ~ *huta* közvetlen átvétele. Akárcsak a *massa* és a *három*, ez is metonimikusan válhatott helynévi utótaggá, amennyiben az 'üvegyártó üzem' jelentés mellett a körülötte levő lakott települést is ezzel a szóval kezdték jelölni. A vizsgált területen azonban nem jellemző, hogy a *huta* szó a *massa*, illetve a *három* szinonimájaként fordulna elő, az említett egyetlenny (német) adattól eltekintve.

A diósgyőri koronauradalmi igényeinek ellátására létesítették a környéken az első üveghutákat, mivel ezt a Bükk adottságai (faanyag és víz) lehetővé tették. Az üvegyártás a mai Bükkzentlászló területén, a Márkus-völgyben kezdődött, valószínűleg 1712 és 1717 között, 1720-ban a koronauradalmi jövedelmek felsorolásánál ugyanis már megemlítik mint *officina vitraria-t*, s 1717 és 1728 között először a Mindszenti egyház anyakönyveiben fordult elő a *Huta* mint helynév, illetőleg mint a Mindszenti egyház fiókegyháza (Veres 1979: 43). Az 1766-os *ó* és *új* előtagok, illetve az 1765-ből származó latin *Vetero Huttensium* adat már utalnak arra, hogy ekkor egy másik üveghuta is létezett a környéken. A régi huta erdőterülete

ugyanis kimerült, a hutát 1755-ben áttelepítették a mai Bükk-szentkereszt területére, s *neue Glashütten*-nek, illetve *új hutá*-nak nevezték (Veres 1979: 44). 1756-ban *Diós győri határban Lévo Úveg Hutá*-t említenek egy szerződésben (BLt. XI. 601. 575), s 1767-ben is találunk *DGyőri Úveg Huttá*-t (BLt. XI. 601. 665), ahol a megkülönböztető előtagok hiánya miatt nyilván köznévről van szó (mely az új helyen működő üzemre vonatkozik). A huták elsősorban szlovák és német munkásokat foglalkoztattak, ennek köszönhető az, hogy a két huta párhuzamos helynévadással szlovák és német nevet is kapott, melyek Lipszky-nél is szerepelnek még, tehát a XIX. század elején is használatosak lehettek. A két huta környékéről aztán a fellendülő vasgyártás elszívja a munkásságot, így azok az 1830-as évekre szinte elnéptelenednek. Már 1799-ben megszűnt az újhuti üvegyártás (működése nem volt gazdaságosnak mondható), de 1790-től működött egy újabb, a két régebbi hutától délnyugatra levő répáshuta. Ez a *Répás* nevű erdőben épült fel, ahol már a 60-as évektől volt lakott település, a Fazolának dolgozó szlovák erdőmunkások éltek itt, majd a gyár felépítése után elköltöztek, s az újonnan ide költözők 1790-ben *Répáshutá*-nak nevezik településüket. A név előtagja, a *répás* jelentése 'erdőirtással nyert hely, irtvány', melybe jó ideig répát vetettek, hogy kispusztuljon a gaz (FNESz.). Az üzem egyébként 1834-től a közeli Gyertyán-völgyben működött, s 1896-ban végleg bezárták ezt is (Veres 1979: 46). Megfigyelhető, hogy bár már három *huta* utótagú településnév volt a környéken, 1815-ben még mindig találunk sirna *Huta* alakot is, méghozzá 'Újhuta' jelentésben. Feltűnhet továbbá, hogy egészen a XIX. század végéig találunk geminált *t*-t a *huta* szó néhány előfordulásában, ami valószínűleg a német írásmód hatása lehet. A három *huta* utótagú településnév közül ma csak a *Répáshuta* név használatos, a két másik település nevéét 1939-ben hivatalosan megváltoztatták, mindkettő templomcíméről kapott új nevet, Óhuta az 1938-ban épült, Szent Lászlóról nevezett templomról *Bükk-szentlászló* lett, Újhuta az 1801-ben épült, a Szent Kereszt felmagasztalásának szentelt templomról *Bükk-szentkereszt* (FNESz.). A Csikvári-féle, Borsodról szóló vármegyei szociográfia egyébként a névváltoztatással egyidejűleg arról tudósít, hogy Óhuta nevéét eredetileg *Bükk-szenterzsébet*-re, Újhutáét pedig *Borsodszentlászló*-ra kívánták változtatni (1939: 60, 163). A névváltoztatás motívuma Bükk-szentkereszt esetében a település üdülőteleppé alakítása volt (Mező 1982: 286), ami *Lillafüred* névadására emlékeztethet (a FNESz.-ben azt olvashatjuk, hogy Hámor ezen részét az idegenforgalom fellendítése érdekében 1892 körül üdülőteleppé alakítják, s az ezt kezdeményező Bethlen András miniszter feleségéről, Vay Lilláról nevezik el), s arra hívja fel a figyelmet, hogy a környék egykor virágzó iparágainak hanyatlásával és megszűntével az eredeti, azokra utaló neveket már motiválatlannak érezték.

IRODALOM

- BGK. = *Borsod-Gömör-Kishont közigazgatásilag egyesített vármegye térképe*. Miskolc, Magyar Földrajzi Intézet Rt. (1925).
- Bükk = *A Bükk turistatérképe, déli rész*, Budapest, Cartographia (1998).
- Csendes László–N. Ipoly Márta 1977: *Települések szelvényezése az első-második-harmadik katonai felmérések alapján*, Budapest, Hadtörténelmi Térképtár.
- Csikvári Antal szerk. 1939: *Borsod vármegye = Vármegyei Szociográfiák 5*, Budapest.
- Csorba Csaba szerk. 1990: *Borsod vármegye katonai leírása*, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.
- Erdey Gyula–Hubay József–Vigyázó János 1932: *A Bükk*, Budapest.
- Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára II*, Pest.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*, Budapest, Akadémiai.

- Földi Ervin szerk. 1980: *Magyarország földrajzínév-tára II*, Budapest.
- Gregor Ferenc 1970: Magyar massa – szlovák maša, *Magyar Nyelv* 66, 173–8.
- Gyalay Mihály 1997: *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon II*, Budapest.
- Heckenast Gusztáv 1976: Etimológia és technikátörténet, *Nyelvtudományi Értekezések* 89, 120–3.
- Hnj. = *Borsod vármegye községei és egyéb lakott helyei hivatalos neveinek jegyzéke*, Budapest (1906).
- Kiszely Gyula 1997: *A Diósgyőri Magyar Állami Vas- és Acélgár története 1867–1945 = Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 1*, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Montan Press Kft.
- Lipszky Joannes 1808: *Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis Magnae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum militarium magni item principatus Transylvaniae*, Buda.
- Mező András 1982: *A magyar hivatalos helységnévadás*, Budapest, Akadémiai.
- Mv. = *Miskolc várostérképe*, Budapest, Freytag und Berndt (1994).
- Öi. = *Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása*, Budapest, Magyar Békeküldöttség (1920).
- Pesty Frigyes 1988: *Borsod vármegye leírása 1864-ben*, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.
- Sándor András szerk. 1983: *Bükki Nemzeti Park*, Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1970: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II*, Budapest, Akadémiai, 41, 175.
- Veres László 1979: A Bükk hegység üveghutái, *Borsodi Történelmi Évkönyv* 6, 43–9.

Csatár Péter

A KOGNITÍV NYELVÉSZET AUTONÓMIÁJA?*

1. Problémafelvetés

A tudományfilozófia és a tudománytörténet rendkívül hálás lehet az *Alfred P. Sloan* Alapítványnak, amiért a hetvenes évek közepétől különösen bőkezűen támogatta az emberi elme működésének természettudományos kutatását, mivel ily módon mintegy a tudomány vizsgálatával foglalkozó tudományfilozófusok és -történészek szeme előtt zajlottak le azok a folyamatok, amelyek több szaktudományban, így a nyelvészetben is az ún. *kognitív fordulatot* eredményezték, s végeredményben az ún. kognitív tudományok létrejöttéhez vezettek.¹ Egyúttal az érintett diszciplínák - mindenekelőtt a pszichológia, a nyelvészet, a mesterséges intelligencia, a neurológia és az antropológia - egymáshoz való viszonya is alapvetően megváltozott, ugyanakkor annak megítélését illetően, hogy miként is jellemezhető a kialakult helyzet, a kutatók alapvetően kétféle álláspont köré csoportosíthatók: az egyik - leginkább történeti érvek alapján megfogalmazódott - felfogás szerint a kognitív tudomány mint önálló kutatási program, mint autonóm diszciplína nem létezik, azaz (i) *a kognitívizmus csupán újfajta perspektívát jelent az elme kutatásában*. Érvelésük szerint ennek az az oka, hogy e fordulat több területen, s nem is egyidőben zajlott le, minek következtében nem is született olyan egységes háttérfelelésrendszer, amelyet minden egyes kognitív diszciplína magáénak vallana. Ezért is fulladnak sorra kudarcba azok a kísérletek, amelyek a kognitív tudomány háttérfeleléseinek definiálásával próbálkoznak.²

Mások viszont abból a tézisből indulnak ki, hogy a kognitív tudománytól, éppen fiatalsága, vagy 'éretlensége'³ miatt nem követelhetjük meg, hogy széles körben elfogadott, letisztult kutatási háttérfelelésekkel rendelkezék. Ezen utóbbi álláspont képviselői tudományelméleti eljárások - pl. rekonstrukciók alkalmazásával - tesznek kísérletet arra, hogy olyan modellekben ragadják meg a kognitív tudomány mibenlétét, amelyek eléggé általánosak ahhoz, hogy segítségükkel megragadhatóvá váljanak az egyes kognitív irányzatok közös jellegzetességei, ugyanakkor mégis teret engedjenek az egyes diszciplínák között meglévő - részben történeti eredetű, részben pedig fogalmi természetű - különbségek megfogalmazásának is. Az így eljáró kutatók tehát nemcsak az egyes kognitív szaktudományokban végbement változások leírására, de ezen új keletű diszciplína konceptuális 'éretlenségének' a kezelésére is vállalkoznak, és nézetük szerint (ii) *a kognitív tudomány éretlensége ellenére is önálló tudománynak tekinthető*.⁴

Az éretlenség a kiforratlanság időszakát jelöli egy diszciplínában, s amikor a tudományfilozófusok azt állítják, hogy a kognitív tudomány éretlen, ezzel azt is mondják: a definícióalkotás nem azért sikertelen, mert a kognitív fordulat több szaktudományban párhuzamosan zajlott le, hanem azért, mert az efféle definícióalkotásnak még nem érkezett el az ideje. Ezért definiálás helyett inkább arra vállalkoznak, hogy a tudományelmélet segítségével

* Jelen dolgozat az **FKFP 0330/1997** sz. pályázat támogatásával készült, melyet ezúton is köszönök.

¹ A kognitív tudományok létrejöttével, valamint az egyes szaktudományokban lezajlott fordulat történeti jelentőségével ebben a dolgozatban nem foglalkozok. Ehhez lásd pl. Gardner, 1985, vagy Osherson et al., 1990, magyarul Pléh, 1998.

² Vö. Pléh, 1996: 14; Gardner, 1985: 37.

³ A '...' álló fogalmakat nem explikatív értelemben használom.

⁴ Vö. v. Eckardt, 1995.

rekonstruálják azokat a háttérfeltevéseket, amelyek összességükben jellemzik a kognitív tudományt.

A kognitív tudomány(ok) jelenlegi helyzetének megítélésében kirajzolódó, egymással radikálisan szembenálló pozíciók egyikének, vagy másikának helytállósága nyilvánvalóan nem az egyes kognitív szaktudományok tárgykörébe tartozik, bár megoldása hatással lehet a kutatómunkára, hanem sokkal inkább az ezeknek a tudományoknak a fogalmi, módszertani kérdéseivel foglalkozó, azokat reflektáló *tudományelmélet* vizsgálódási terepét képezi.⁵

A fent jelzett (i) vs. (ii) értelemezési irányvonalait követve azt látjuk, hogy a kognitívizmust, ahogyan az az első esetben történik, egyfajta perspektíva-váltásként kell értelmeznünk, ami kimerül abban, hogy a tudósok átvesznek bizonyos feltevéseket és eredményeket más szaktudományokból, de ezek a változások nem érintik a kutatás egészét az adott területen, s az átvett elemekkel csupán bővül az elméletük, vagy annak alkalmazhatósági köre. Ez egy viszonylag gyenge állítás a kognitív fordulat hatásáról, amellyel szemben viszont felvehető, hogy nem tud számot egyfelől arról, hogy a kognitív tudományok interdiszciplinaritása nem *ad hoc* jellegű, hanem *szisztematikus* és *interaktív*, nem az egyes tudós kutatását, hanem annál nagyobb egységeket érint. Másfelől pedig, elfogadhatjuk ugyan azt az állítást, hogy e tudományok kutatási keretét csupán gazdagítják a más tudományokból átvett elemek, de figyelemmel kell lennünk arra, hogy ezek között több olyan hipotézis, de főként olyan *metafora* szerepel, mint pl. *komputermetafora*, vagy a *modularitás hipotézise*⁶, amelyek elfogadásával gyökeresen átalakul az egyes szakterületeken folyó kutatásról alkotott eddigi képünk, s ezért hatásukat nem redukálhatjuk az egyszerű addícióra.

Ilyen és hasonló megfontolások vezettek egy a fenti (i) tézisével sokkal erősebb állítás megfogalmazásához, melynek lényege, hogy a kutatók olyan önálló 'kutatási keret' tulajdonítanak a kognitív tudománynak, amelyet a kognitivisták általánosan elfogadnak és szem előtt tartanak a kutatásaik során. E kutatási keret, melyet von Eckardt tudományelméleti modellje alapján az '*elfogadott nézetek hálója*' (ENH)⁷ kifejezéssel jelölünk a továbbiakban, a következő komponensekből áll:

- (ENH) (i) a kognitív tudomány *önálló kutatási területtel*,
 (ii) annak alapvető jellegzetességeit meghatározó *hipotézisekkel*,
 (iii) egy ehhez a tárgyerülethez hozzárendelhető *problémák halmazával*, valamint
 (iv) a problémák feldolgozási módját körvonalazó *módszertani elvekkel* rendelkezik.

⁵ Tudományelméleten a továbbiakban azt a diszciplínát értem, amelynek tárgya az egyes szaktudományok vizsgálata, módszerei pedig vagy filozófiai jellegűek (pl. nyelvi-logikai analízis, rekonstrukciós eljárás), vagy szaktudományos ihletésűek. Ez utóbbi tudományelméletet naturalistának, vagy reflexív-naturalistának is szokás nevezni. Ehhez lsd. Giere, 1988, és Kertész, 1999. Jelen dolgozatban a hagyományos értelemben vett tudományfilozófia módszereit alkalmazzuk. Itt nem térhetek ki rá, de az általunk is preferált rekonstrukciós eljárás szintén naturalizálható. A naturalizmusról kiváló összefoglalót nyújt Maffie, 1995.

⁶ Talán meglepő, hogy a modularitás - később bemutatandó - hipotézisét metaforaként kezeljük, pedig ahogyan a komputermetafora, ennek is lehetséges egy erősebb és gyengébb változata: az erősebb nem metaforikus változatban a modularitás tézise egy empirikus hipotézis az elme felépítéséről, amelyet ezért a továbbiakban *ontológiai modularizmusnak* nevezünk. A gyengébb olvasatban a modularitás a kutatási stratégia részeként, egyfajta idealizációként jelenik meg, s arra vonatkozik, hogy 'mint mit kell kutatni az elmét'. Ez utóbbi változatban *módszertani modularizmusról* beszélünk. A modularitás hipotéziséről általában lsd. Fodor, 1983., annak metafora-jellegéről pedig Müller, 1991.

⁷ v. Eckardt, 1995.

Ha tehát a kognitív tudomány rendelkezik a fent vázolt 'elfogadott nézetek hálójával' (ENH), akkor plauzibilissé tehető az erősebb állítás e diszciplína önálló voltáról, melyet a kognitív tudomány 'autonómia tézisében' (AT) foglalhatunk össze:

(AT) A kognitív tudomány akkor tekinthető autonóm diszciplínának, amennyiben rendelkezik az (ENH) kutatási kerettel.

E tétel pedig átfordítható *kognitívizmus vs. kognitív tudomány* - (i) és (ii) tézisekkel jelzett - vita lényegét megragadó kérdésfelvetésbe, amely ezért a kognitív tudomány *autonómia-problémájának* (P1) tekinthetünk:

(P1) Mennyiben rendelkezik a kognitív tudomány az (AT) tézist kielégítő (ENH) kutatási kerettel?

A kutatási keretet érintő véleménykülönbségeknek tehát nem kisebb a tétje, mint a kognitív tudomány *autonómiaja*, s dolgozatunkban ennek a helyzetnek a tisztázásához szeretnénk hozzájárulni, amikor a kognitív tudomány egyik szakágát, a kognitív nyelvészetet elemezzük.

Gondolatmenetünk főbb állomásai a következők: (i) *Kiindulópontként elfogadunk egy az autonómia-tézist alátámasztó javaslatot a kognitív tudomány kutatási keretére vonatkozólag* (von Eckardt, 1995), majd (ii) annak tarthatóságát egy - az eckardti keret kialakításában figyelembe nem vett - magát kognitivistának valló *nyelvészeti elmélet segítségével teszteljük*. Amennyiben ugyanis sikerül kimutatnunk a von Eckardt javasolta feltevés háló meglétét egy a modell alapját alkotó látásméletektől (Marr, Kosslyn) eltérő szaktudományban is, esetünkben Ray Jackendoff konceptuális szemantikájában, úgy egyfelől független érveléssel erősíthetjük a kognitív tudomány autonómiáját, másfelől pedig igazolhatjuk a konceptuális szemantika kognitivisták elkötelezettségét. Eddig a pontig az elvégzendő vizsgálódások eredménye azonban mégis inkább csak tudománytörténeti jelentőséggel bír: plauzibilissé tesszük az autonómia tézist. Mindazonáltal a nyelvészet számára is fontos pozitív hozadékkal zárulhatnak fejtegetéseink, hiszen a jackendoffi szemantika alapján visszaigazolt (ENH) ismételtlen csak kiindulópont lehet, mégpedig (iii) *kognitív és generatív nyelvészet mindmáig felettlőbb zavaros viszonyának tudományelméleti tisztázására* is. Ez utóbbi kérdéskörrel foglalkozik a dolgozat utolsó fejezete.⁸

2. A kognitív tudomány kutatási kerete⁹

A (P1) probléma vizsgálata szükségképpen módszertani fejtegetésekkel kell, hogy kezdetét vegye, megvilágítandó, hogy mit is értsünk az Eckardt által használt tudományelméleti rekonstrukción, illetve, hogy miként is alakította ki az annak alapjául szolgáló metasztintű fogalmi apparátust. Ennek behatóbb vizsgálata szükségképpen tudományelméleti vizsgálódásokba torkollana, s teljesen más irányba vezetne.¹⁰ *Rekonstrukción* ezért a továbbiakban olyan

⁸ Ez utóbbi problémát jelen dolgozatban nem áll módunkban teljes részletességgel tárgyalni, de megoldásának elvi útja mindenképpen felvázolható.

⁹ Az itt következő fejtegetések von Eckardt eredményeinek némuleg eltérő fogalomhasználatú összefoglalásának tekintendők. Vö. uő., 1995: 45-56.

¹⁰ Mindenképpen kiemelendő azonban, hogy az itt felhasznált rekonstrukciós modell egy posztkuhniánus tudományképet involválna, melynek alapjait Laudan, 1977, és Lakatos Imre munkássága képezik. Ez utóbbi szerző tudományfilozófiai eszméiről ad áttekintést Lakatos 1997.

- (TR) (i) tudományelméleti módszert értünk,
 (ii) amely metasztintú fogalmi apparátus segítségével feltárja az adott tárgytudományos elmélet kutatási keretét.¹¹

A kognitív tudomány alapvető szerkezete a rekonstrukció végeredményeként a következőképpen fest von Eckardt felfogásában:

2.1. A tárgyterület feltevései (KT)

A kognitív tudomány kutatási területe

- (KT) az átlagos, normál felnőtt ember kognitív képességei (KK), melyekről felteszi, hogy azok
 (i) *intencionálisak*, azaz irányulnak valamire,
 (ii) sikerességük *értékelhető*, s ez situációról situációra változhat,
 (iii) de általában *megbízhatók*, és
 (iv) *produktívan* alkalmazhatók, azaz korábban nem tapasztalt helyzetekben is skerrel használhatók.
 (v) Ezek a képességek egyfajta, az *empirikus tudományok módszereivel feltárható rendszert* alkotnak.

E feltevéseket különös hangsúllyal jellemzi *preteoretikus* voltuk, mivel a benne szereplő olyan terminusok, mint 'intencionalitás' alulspecifikáltak jelentésük tekintetében, s több irányú interpretációs lehetőséget hagynak nyitva a tudós számára. A (KT)-feltevéseket ezért előzetes megfontolásoknak tekinthetjük a konkrét szaktudományos modellek kialakításakor.

A preteoretikus feltevések második csoportját a megoldandó problémák alkotják, amelyek négy alapvető kérdés formájában foglalhatók össze, s ahogy az előzőek, a kognitív kutatásának egészére jellemzők.

2.2. A kognitív tudomány négy alapvető kérdése (AK)

A kognitív tudomány alapvető kérdései tkp. olyan nagy problémahalmazokat takarnak, amelyek önmagukban is csupán részkérdések formájában vizsgálhatók, s ezért az itt következő - kérdések formájába öntött - problémák egyúttal a kognitivisták 'vezértémáit' (Pléh, 1996) jelentik meg. Az első kérdés így hangzik:

- (AK) (AK1) Miben is áll az átlagos felnőtt azon (KK) kognitív képessége, hogy _____?
 (AK2) Hogyan működik az átlagos felnőtt ember azon (KK) kognitív képessége, hogy _____?
 (AK3) Miért rendelkezik a normál felnőtt azzal a (KK) kognitív képességgel, hogy _____?
 (AK4) Milyen viszonyban áll a (KK) kognitív képesség az átlagos felnőtt többi kognitív képességével?

Ezek a kérdések szintén alulspecifikáltak, azaz csak az egyes szaktudományos elméletek fogalmi bázisáról felvetve képezhetik az empirikus kutatás tárgyát. Az első és a második kérdés szaktudományos változatai alkotják a kognitivisták kutatás gerincét (AK1), (AK2). Az elme vizsgálatával foglalkozó kutatások ugyanakkor nemcsak arra kíváncsiak, hogy miként

¹¹ A tudományelméleti rekonstrukció ezen általános meghatározása természetesen több problémát is felvet. Ezek azonban részben más bonyolult és - máig megoldatlan - tudományelméleti kérdések részeként fogalmazódnak meg, mint pl. az elméletek metasztintú lefordíthatóságának problémája, részben pedig irrelevánsnak tekinthetők ebben a kontextusban, mint pl. a használt metasztintú terminusok realizmusának kérdése.

funkcionálnak az egyes képességek, hanem - alapvetően evolucionista elkötelezettségük folytán - arra is, hogy hogyan és miből jöttek létre ezek a képességek. Ezt a témakört fogalmazza meg a harmadik kérdés (AK3). A negyedik kérdés az elme egységes voltának jelenségére utal (AK4), de arra is rámutat, hogy a kognitív tudományban, centrális helyet foglalnak el az olyan problémák, melyek megoldása csak *interdiszciplinárisan*, több tudományág eredményeinek és módszereinek *egyidejű és szisztematikus integrációját* követeli meg. Így például - hogy a nyelvészet területéről vegyünk példát - a lakoffi szemantika ugyan a lexémák jelentésével foglalkozik, de ezek kutatásához elengedhetetlenek tartja a kategorizálásra irányuló pszichológiai kutatásokat (így mindenekelőtt Rosch eredményeit), mivel úgy véli, a jelentés ennek révén keletkezik.¹²

A kognitív tudományokat azonban nem ez a két egyértelműen *preteoretikus feltevés*csoport különbözteti meg más, az elmét vizsgáló tudományos vállalkozásoktól (hiszen - alulspecifikált voltuknál fogva - akár behaviorista alapon is kutathatnánk a fenti kérdéseket), hanem azok az ún. *alapvető feltevések*, amelyek mentén a ezek a problémák értelmezendők.

2.3. Az alapvető feltevések (AF)

A kognitív tudomány alapvető feltevéseinek az a feladata, hogy *produktív idealizációkkal és irányelvekkel* lássák el a tudóst a problémák megoldásában, ezért von Eckardt az alapvető feltevéseket *munkahipotéziseknek* is nevezi. Mint azt a következőkben látni fogjuk, ezek a hipotézisek csak irányadók, csupán behatárolják a megoldási mód *jellegét*, de mindig több megoldási lehetőséget engednek meg. Ennyiben tehát ezek a hipotézisek is preteoretikusak. A preteoretikusság pedig egyenes következménye a kognitív tudományban jelenleg uralkodó *elméleti pluralizmus*. Három ilyen alapvető feltevést különböztethetünk meg:

- (AF) (AF1) komputermetaforát
 (AF2) a reprezentációs hipotézist és
 (AF3M) az ontológiai modularizmus feltevését.

A komputermetafora (AF1) értelmében az emberi elme egy *információ-feldolgozó programhoz hasonlatos*, ami az agyban mint hordozóban található. Ez - leegyszerűsítve a helyzetet - annyit jelent, hogy az elme bemeneti információt dolgoz fel szimbólumok formájában, azaz tárolja és átalakítja azokat, s - az információ-feldolgozás eredményeképpen - kimenetként ismét csak információt kapunk, mégpedig szimbólumok formájában.

Ily módon a kognitív képességek az információ feldolgozására specializálódott folyamatokból állnak össze, s mint ilyenek *modellálhatók* egy univerzális számítógéppel, amelyet észmei atyjáról és megalkotójáról, Alan Turingről univerzális Turing-gépnek neveznek.¹³ Ebben az értelemben a komputermetaforának alapvetően két olvasata lehetséges: egy erősebb, mely szerint az emberi elme működése leképezhető valamely programnyelven, azaz mesterséges intelligencia állítható elő, valamint egy gyengébb, amelyik a számítógépet az elmekutatásban használható modellnek tekinti, magát az emberi elmét azonban nem tartja számítógépnek. Míg ez utóbbi esetben a komputer pusztán hasznos modell, addig az első esetben egyértelműen arról a törekvésről van szó, hogy szó szerint vesszük e metaforát, ami így természetszerűleg nem is metafora többé - legalábbis a klasszikus blacki értelemben véve -, hanem érvekkel és főleg szimulációkkal alátámasztandó empirikus hipotézis. Mindkét törekvés jelen van a kognitív tudományban, s ezeken belül is tovább proliferálódik a helyzet azzal, ha

¹² A lakoffi kognitív szemantikához lsd. Lakoff, 1987. Rövid összefoglalását és kapcsolódási pontjait a pszichológiához adja Kleiber, 1993.

¹³ Vö. Turing, 1950.

rákérdezünk, pontosan mit is értenek számítógépen és információ-feldolgozáson az adott elméleti keretben.¹⁴ Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy konnekcionizmus komputacionalizmus kettőssége csak a szaktudományos elméletek szintjén jelenik meg, s esetükben nem az elme kutatásának irányát megszabó metaszintű metaforákról, hanem konkrét empirikusan is tesztelhető információelméleti elgondolásokról van szó. Az általunk választott elemzési szinten nem kell magunkat elköteleznünk egyik felfogás mellett sem, csupán rögzítjük a szimbólum-felhasználó elme hipotézisének tételét. Ily módon lehetővé válik az egyes kidolgozott elméletek szintjén megjelenő sokszínűség (más értelmezésben éretlenség) fogalmi kezelése: vagyis *a pluralizmus csak a tárgytudományos, szinten jelenik meg, a metaszinten ugyanakkor mint puszta lehetőség tételeződik.*¹⁵

A kognitív tudományok második alapvető feltevésevel, a reprezentációs hipotézissel (AF2) nem ilyen egyszerű a helyzet, mivel szinte minden egyes irányzatnak saját elképzelése van arról, hogy az elme milyen reprezentációkkal dolgozik.¹⁶ Ezért ebben az esetben jól tesszük, ha nem pozitív kijelentés formájában fogalmazzuk meg e hipotézist, hanem inkább korlátozó jellegét emeljük ki, miszerint a mentális reprezentációnak (i) rendelkeznie kell *fizikális hordozóval*, ami a modern tudományok alapvetően empirista beállítódására vezethető vissza. Másodsorban a reprezentáció (ii) struktúráját tekintve *nem szabad hasonlósági viszonyt tételezni reprezentáló és reprezentálandó között*, hiszen akkor a reprezentációk kicsiny 'festett' képek lennének, amelyeket belső szemünkkel kellene látnunk, ilyen szervünk azonban nincs. Ugyanakkor a reprezentáló és a reprezentálandó viszonyát tekintve - csakúgy mint a komputermetafora értelmezésében - a tárgyszintű elméletek különféle megoldásokat preferálnak (pl. Fodor kovariancia felfogása, vagy Millikan adaptációs felfogása). Vagyis ez a feltevés is alulspecifikált.

A harmadik alapvető feltevés az *ontológiai modularizmus* tétele (AF3M), amely azt mondja ki, hogy

- (i) A kognitív képességek (KK) modulok, amelyeket az jellemez, hogy
- (ii) olyan rendszerek, amelyek csak rájuk jellemző reprezentációs formátummal, illetve szabályrendszerrel rendelkeznek, ezért *autonóm rendszereknek* tekintendők, amelyek esetenként *almodulokra* tagolódnak.
- (iii) Azonban e feltevés szerint ezen modulok az ember összetett viselkedésének alapvető vezérlő egységei, s mivel egyszerre több képesség is használható, e modulok *összedolgoznak egymással*, vagyis *interakcióba lépnek* a viselkedés szervezése során.
- (iv) Az interakció azonban előfeltételez vagy egyfajta átjárhatóságot bizonyos modulok között, vagyis pl. a reprezentációk lefordíthatóságát, vagy éppenséggel azt, hogy a modulok akár 'bele is nyúlhatnak' más modulok működésébe. Ezért a modulok *autonómiája relatív*.
- (v) A moduloknak *neurológiailag különféle területeknek feleltethetők meg az agyban*, ezért jellegzetes agyi sérülések esetén a képességek teljesítménye is változik.

Ez utóbbi feltevés metaforikus jellegére már utaltunk. Azt mondja ki, hogy általában véve mint milyen információ-feldolgozó rendszert kell a tudósnak kutatnia az elmét. Az elme moduláris

¹⁴ Az elme mint információ-feldolgozó rendszer komputacionalista és konnekcionista felfogásának jellegzetességeihez és különbségeihez lásd. Fodor, 1987; Rumelhart-McClelland, 1986; Smolensky, 1988; Pléh, 1997, a köztük lezajlott vitákhoz elsősorban Fodor-Phylyshyn, 1988, valamint Smolensky, 1987.

¹⁵ Az elme számítógépes-modelljének felhasználhatóságát még olyan kutatók sem tagadják, és tartják kifejezetten károsnak, akik maguk máskülönbben ellenzik annak egyik fajtáját, a komputacionalista elképzelést, és nem is alkalmazzák e metaforát. Vö. pl. Lakoff, 1987: 338-343.

¹⁶ Az elme reprezentációs felfogásáról kiváló áttekintést nyújt Sterelny, 1990

szerveződésének tézisést sok kognitívista elfogadja, de jelentős az ellentábor is. Ez utóbbi álláspontot holistának nevezzük, s mint egyenrangú alternatív álláspontot rögzítjük:

(AF3H)

- (i) Az elme egységes, a kognitív képességek *néhány általános érvényességű szervezőelv* különféle szituációs-specifikus megnyilvánulásainak tekintendők.
- (ii) Ezért a különféle képességek *nem tekinthetők autonómnak semmilyen értelemben*, mivel pl. a neurológiai adatok holista apparátussal is kezelhetők.
- (iii) A módszertani modularizmus a tudományos eszköztár korlátozott voltából fakad, és abból nem vonhatunk le egyenes következtetést az elme szerveződésére nézve. *A holizmus ennek megfelelően erőteljesebb empirikus mint elméleti elkötelezettséget vállal föl.*

E két alternatív feltevés mindegyike irányadó metaforaként alapjául szolgálhat különféle tárgytudományos elméletek kialakítása során, és különféle szaktudományos irányzatok létrejöttéhez vezethetnek (pl. holista vs. modularista nyelvészet).¹⁷

2.4. A kognitív tudomány kutatási stratégiája és módszertana (MF)

A kognitív tudomány kutatási terepe (KT) tehát a kogníció, vagyis az átlagos normál felnőtt ember képességei (KK), melyeket a kognitivisták állítása szerint információ-feldolgozó (AF1) és reprezentáló (AF2), holista, vagy modularista alapú rendszerekként kell kutatni (AF3M), (AF3H). A kognitív tudomány kutatási stratégiája abból áll, hogy az alapvető feltevések - köszönhetően a kutatók kreatív elméletalkotásának - valamilyen tárgytudományos elméletben öltönek testet, amely alkalmas arra, hogy tárgytudományos kérdésekké transzformálja az alapvető kérdéseket.

Mielőtt azonban továbblépni a kutatási stratégia bemutatásában, tekintsük át röviden, hogy mit is értünk kognitív képességen. A kognitív tudományban az információ-feldolgozás hármasszakaszának megfelelően megkülönböztetünk bemeneti, kimeneti és tisztán mentális képességeket. A kimeneti és a bemeneti képességek valahogy 'kiérnek a világba', míg a tisztán mentálisaknak kizárólag már belső felhasználásra átalakított információkon kell bizonyos műveleteket végrehajtanunk. A látás, vagy a hallás pl. bemeneti képességek, és mint ilyenek fizikai stimulusokat dolgoznak fel - akár többszöri áttétellel (transzdukción) - mentális reprezentációkká (mapping).¹⁸ Ezekkel a reprezentációkkal dolgoznak a tisztán mentális képességek, amelyeknek mind a bemenete, mind pedig a kimenete mentális reprezentáció. A kimeneti képességek pedig - akár több közbülső állapotot is igénybe véve - fizikai reakciót váltanak ki. E teljes kört nevezzük széles értelemben vett információ-feldolgozásnak. Szűkebb értelemben véve információ-feldolgozáson a tiszta mentális képességek működését értjük, amelyet kiegészítünk a bemeneti oldalról származó környezeti, illetve a kimeneti oldalról kapcsolódó periférikus komponenssel. A kutatás fókuszában természetesen a központi, vagyis a szűkebb értelemben vett információ-feldolgozás áll, de az egyes képességeket mégsem redukálhatjuk erre az egyetlen komponensre.

¹⁷ Véleményünk szerint megköcsztatható az a predikció is, hogy az alternatív feltevések alapján kidolgozott elméletek élesebben szemben fognak állni egymással, mint azok az elméletek, ahol a különbségek nem a metaszintról eredeztethetők. Vagyis a holista vs. modularista viták élesebbek lesznek, mint a komputacionalista vs. konnektionista viták. Ez utóbbi megállapítást tarthatóságát érveléstechnikai tanulmányokkal lehetne felülvizsgálni.

¹⁸ A témában klasszikus munkának tekinthető Marr, 1982, ahol a szerző a vizuális percepció komputacionalista elméletét fejt ki.

A kutatási stratégia (MF) nagy általánosságban abból áll, hogy az egyes képességeket megvizsgáljuk komponenseik tekintetében, és azok kutatási lehetőségeit számba véve hipotéziseket fogalmazunk meg. Ezért ha a nyelvi képesség *egésze* alkotja a kutatás alapvető tárgyát, mint pl. a kognitív nyelvészetben, akkor először is fel kell tárunk a nyelvi képesség komponenseit, majd ezt követően hipotéziseket kell felállítanunk (vagy kölcsönöznünk más kognitív diszciplínákból) a nyelvi képesség (i) környezeti, illetve (ii) periférikus komponenseivel kapcsolatosan, valamint empirikusan kellő mértékben alátámasztott hipotéziseket kell kidolgoznunk a szűkebb értelemben vett (iii) információ-feldolgozó komponensről is. A kognitív nyelvészet legtöbb irányzata ennek megfelelően súlypontozva jelöli ki, hogy a nyelvi képességnek mely szegmensét, vagy szegmenseit kívánja vizsgálni, amihez természetesen erőteljesen támaszkodik más - így főleg a kognitív pszichológia - eredményeire.

A kognitív tudomány kutatási stratégiáját kiegészítik általános módszertani elvek is, amelyek itt most nem érintünk. Ezek rögzítik, hogy az egyes képességek önmagukban is kutathatók (ezt mondja ki a módszertani modularizmus elve), de arra is figyelmeztetnek, hogy eközben amennyire csak lehetséges, a képességet széles értelemben vett kognitív képességként kell feldolgozni. A módszertani elvek - mégoly vázlatos ismertetésével - lezártnak tekinthetjük a kognitív tudomány kutatási stratégiájának bemutatását, s rátérhetünk arra a kérdéskörre, hogy mennyiben beszélhetünk e kutatási keret jelenlétéről az egyes magukat kognitivistának valló nyelvészeti irányzatok esetében.

3. A konceptuális szemantika kutatási kerete (ENH)

Ezzel el is érkeztünk elemzésünk sarkalatos pontjához, hiszen e kutatási keret feltárása, jelenlétének eldöntése döntő jelentőségű az autonómia-tézis szempontjából. Egyfelől azért, mert amennyiben vissza tudjuk igazolni e háttérfeltevéseket az egyes kognitív nyelvészeti irányzatoknál, úgy ez egyben azt is jelenti, hogy sikerrel érveltünk a kognitív tudomány önálló volta mellett. Ugyanakkor ezt a lépést, a háttérfeltevések explikálását, szükséges megtennünk, ha a későbbiekben kognitív nyelvészet és generativizmus viszonyának jellemzésével akarjuk tisztázni a kognitív nyelvészet státuszát. Ehelyütt nyilvánvaló okokból nem tudjuk áttekinteni mégcsak a legjelentősebb kognitív nyelvészeti elméleteket sem, úgyhogy megelégszünk azzal, hogy ezek közül - későbbi problémánk tükrében kissé tendenciózusan, mégis demonstratív céllal - az egyik ilyen irányzatot, Jackendoff konceptuális szemantikájának vizsgáljuk meg alapvonalaiban.¹⁹

Jackendoff konceptuális szemantikáját talán azzal lehetne a legtalálébban jellemezni, hogy elmélete egyfajta *modularista reprezentacionalizmus*²⁰, mivel a nyelvi képességet kutatva abban különféle - fonológiai, szintaktikai és konceptuális - reprezentációkat különböztet meg, amelyek tiszta formában mindig egy modulon belül lelhetők föl (szintaktikai modul, fonológiai modul, konceptuális modul), s ezeket a reprezentációkat az adott modulra érvényes szabályok rendszere illeszti egymáshoz. A különféle modulokból származó reprezentációkat pedig ún. *korrespondenciaszabályok* kötik össze, így keletkezhetnek kevert reprezentációk (pl. lexikai egységek), amelyek szintaktikai, fonológiai és konceptuális reprezentációkat fognak össze.

¹⁹ A kognitív nyelvészethez áttekintő jelleggel lsd. Schwarz 1992; valamint Osherson et al., 1990, I. Language.

²⁰ Jackendoff, 1996:96. és uő, 1997:21-47

A modulok között kitüntetett szerepe van a *konceptuális modulnak*, mivel ide fut be és itt is tárolunk minden releváns információt a világról, ezért a konceptuális szemantikában ez a modul képezi a vizsgálódás elsődleges tárgyát. E modul kitüntettségének oka abban keresendő, hogy innen származik a nyelvi egységek jelentése. A tudás általában is reprezentációk formájában áll rendelkezésünkre ezen elgondolás szerint, és ezek között a reprezentációk között kell keresnünk azokat, amelyek a nyelvi kifejezések (szavak, mondatok) - szintaktikailag relevánsnak tekinthető - jelentései. Ezt fejezi ki Jackendoff konceptuális szemantikájának *mentalista posztulátuma*, melynek értelmében a természetes nyelvekben a jelentés olyan információstruktúra, amelyik mentálisan, vagyis reprezentációk formájában kódolt²¹, s amelynek a kutatását ő maga egy szélesebb értelemben vett információ-feldolgozó mechanizmus, a konceptualizáció vizsgálatában helyezi el. Ezért is nevezi elméletét *konceptuális szemantikának*. A mentalista posztulátum azt mondja ki, hogy a jelentés mentálisan reprezentált, melynek kettős következménye van: (i) egyrészt a *reprezentációk száma véges* kell legyen, máskülönbén az agy véges kapacitása miatt nem tudná kezelni őket. Másrészt ezeknek a reprezentációknak - vagy legalábbis egy részüknek - (ii) *tamulhatónak kell lenniük*, máskülönbén nem tudnánk megmagyarázni a megjelenésüket. További következménye ennek a feltevésnek, hogy a beszélő nem a 'valós világra' referál a nyelvi kifejezésekkel, hanem a mentálisan reprezentált világra (pontosabban a vizuális modulban tárolt reprezentációkra, amelyek ily módon a konceptuális modulban jelenlévő struktúrákkal együttesen képezi egy adott lexéma jelentését), vagyis olyan struktúrákra, amelyeknek ily módon csak pszichés realitásuk kell legyen, s nem kell őket más értelemben is valósnak tekintenünk.²²

A jackendoffi konceptuális szemantika a nyelvi képesség egy szeletére koncentrálna, a természetes nyelvi kifejezések, szavak, mondatok jelentésének létrejöttét és struktúráját vizsgálja, melyek kutatásához elfogadja a reprezentációs hipotézist (AF2), mégpedig egy mentalista posztulátum formájában, hiszen a jelentéseket véges számú, az agyban tárolt reprezentációkkal azonosítja, amelyek bemeneti képességek - pl. hallás, látás - felhasználásával jönnek létre, és amelyeket az elme a konceptuális rendszerben tárol, s dolgoz fel. A kérdés csupán az, hogy a nyelvi kifejezések vizsgálatán keresztül hogyan juthatunk el a konceptuális struktúrák szervezőelemeihez, s vajon meg tudjuk-e válaszolni azt a kérdést, hogy honnan vannak ezek a szervezőelemek.

Mivel nem célom a konceptuális szemantika részletekbe menő ismertetése és kritikája, ezért csak azokat az aspektusokat tárgyaltam, amelyek alapján eldönthető, hogy a jackendoffi iniciatíva illeszkedik-e a kognitív tudományok általános programjába, vagy sem. A válasz egyértelműen igen, kell legyen, hiszen a konceptuális szemantika kutatóndó tárgyterülete egy kognitív képesség (KK), a konceptualizáció képessége, amelynek Jackendoff elsősorban a strukturális elemeit és azok viszonyát más modulokhoz vizsgálja nyelvészeti elemzések formájában, azaz arra az alapvető kérdésre keresi a választ, hogy (AK3) Hogyan működik az átlagos felnőtt ember azon (KK) kognitív képessége, hogy konceptualizál?, illetve a (AK4) kérdéssel, azaz, hogy a konceptualizáció képessége milyen viszonyban áll más, pl. a szintaktikai modulban tárolt mondatalkotás képességével, vagy a lexikon elemeivel. Amikor Jackendoff arra a szemantikai kérdésre keresi a választ, hogy mi a jelentés, akkor annak vizsgálatát más, főleg észlelésszociológiai megfontolások fényében, azokat mintegy kiindulási alapul választva végzi. A konceptuális szemantika ugyanis egyértelműen olyan elmefogalommal operál, amelyet információelméleti terminusokkal vél leírhatónak (AF1), miközben az elme és nyelvi képesség struktúráját az ontológiai modularizmus feltevésével kívánja megragadni

²¹ V.ö. Jackendoff, 1988: 80

²² A jackendoffi elméletet a *run* és a *Jog* igék kapcsán plasztikusan bemutatja Taylor. 1996.

(AF3M), ahol a modulokra jellemző különféle reprezentációs formátumokat vél elkülöníthetni (AF2). Jackendoff ugyanakkor a legmesszebbmenőkig elfogadja a kognitív tudomány általános kutatási stratégiáját és módszertani elveit is (MF).

Mindezek fényében megállapítható, hogy a konceptuális szemantika olyan eredményeket produkál, amelyek a kognitív tudomány már vázolt kutatási keretének *explicit* felhasználásával jönnek létre. Ebből az eredményből pedig egyenesen levonható az a következtetés, hogy a kognitív tudomány rendelkezik a fent vázolt kutatási kerettel, amelyről ily módon valószínűsíthetjük, hogy nem pusztán (tudomány)elméleti konstrukció, hanem valóban a kutatás meghatározó tényezője. A Jackendoffi szemantika (ENH) kutatási keretének bemutatásakor nem törekedtem teljességre, így nem érintettem pl. az empirikus kérdéseket, amelyeket a konceptuális szemantika az alapvető kérdések és feltevések alapján alakított ki és helyezett a kutatás fókuszába. Másfelől nem tárgyaltam olyan szemantikai elméleteket, amelyek szintén a kognitív nyelvészet gerincét alkotják, így pl. Lakoff és Langacker²³ elképzeléseit. fenti A fenti elemzések eredménye ezért nem vihető minden további nélkül a kognitív nyelvészet (ENH)-jának meghatározásába, bár - mint azt az alábbiakban mi is tesszük - időlegesen felvállalható. Ennek értelmét pedig az motíválja, hogy ily módon lehetőségünk nyílik egy kérdés megfogalmazására, amely a generatív grammatika és a kognitív nyelvészet viszonyát érinti.

4. Kognitív nyelvészet versus generatív nyelvészet

Fentebb azzal demonstráltuk a kognitív tudomány egységességét, hogy kimutattuk, van olyan kognitivist elmélet, amelyben valóban ez a feltevésháló irányítja a kutatást. Általánosságban ez azt jelenti, hogy egy tudományos irányzat autonómiájának szükséges kritériumát éppenséggel a kutatást vezérlő keret létében jelöltük meg.²⁴ Mivel pedig van olyan kognitív nyelvészeti irányzat, amelyik rendelkezik ilyen kutatási kerettel, ezért - *mutatis mutandis* - azt is valószínűsíthetjük, hogy a kognitív nyelvészet szintén rendelkezik egy rá jellemző hipotézisrendszerrel, amely irányítja a kutatást. Vagyis a kognitív nyelvészet *önálló nyelvészeti irányzat*.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ez az autonómia csak akkor tekinthető valódi önállóságnak, ha nincsen más olyan irányzat az adott diszciplínában, amelyik szintén a szóban forgó kutatási kerettel (ENH) rendelkezik, de legalábbis elfogadja annak centrális téziseit. S éppen ez teszi esetünkben oly érdekessé a helyzetet. Tény ugyanis, hogy a generatív nyelvészet önmagát kognitivist irányzatnak fogja föl, sőt Chomskyt sokan egyenesen a kognitívizmus egyik alapító atyjának tartják.²⁵ Továbbá azt is állíthatjuk, hogy a generatívizmus minden bizonnyal osztja azoknak a háttérfeltevéseknek a legtöbbszörét, amelyek a kognitív nyelvészetben is irányítják a kutatást, hiszen pl. köztudott, hogy a nyelvi képességet a kognitív nyelvészethez hasonlóan szintén mentális képességként vizsgálja, s *explicit* módon maga is megfogalmazza azokat a kérdésfelvetéseket, amelyeket a kognitívizmus négy alapvető kérdéseként jelöltünk meg: pl. hogy (AK1) Miben is áll az átlagos normál felnőtt azon képessége, hogy tud egy nyelvet?, vagy, hogy miként is jön létre ez a nyelvtudás, s a nyelv kifejlődésnek egyes szakaszai vajon milyen biológiai előfeltételek mellett valósulhatnak meg? A generatív grammatika maga is elfogadja mind a komputermetafora egy gyengébb változatát (AF1), miszerint a nyelvi tudás

²³ Vö. Lakoff, 1987., illetve Langacker, 1987.

²⁴ Ez a feltétel azért szükséges és nem elégséges is egyúttal, mivel a tudományelméleti, de főleg történeti kutatások kimutatták a nem fogalmi szempontok jelentőségét a tudományban. A kognitív tudományt eddig még nem vizsgálták ebből a szempontból. A szociológiai faktorok szerpéről a tudományban lsd. Bloor, 1976.

²⁵ Vö. pl. Gardner 1985.

egy része szimbólumok komputációját jelenti, így jönnek létre pl. mondatok, mind pedig a reprezentacionalista feltevést (AF2), és az elme valamint a nyelvi képesség vonatkozásában ontológiai modularista álláspontot (AF3M) képvisel. Ráadásul történeti értelemben tulajdonképpen a generativizmus megjelenése óta beszélhetünk a nyelvészetben mentalista nyelvészetről. Ami pedig a generativizmus kutatási stratégiáját és módszertani elveit illeti, mindenképpen megjegyzendő, hogy Chomsky már a leíró grammatikák adekvátsági kritériumai közé is felvette az adott grammatika pszichológiai realitásának mérlegelését, és a módszertani modularizmus híve.

Míndez azt jelenti, hogy a generatív grammatika kognitív nyelvészeti irányzat. Ezzel a deklaratív kijelentéssel kapcsolatban mégis nagyfokú bizonytalanság uralkodik - elég itt arra a vitára utalni, ami az első nemzetközi kongresszus felhívásának közzététele robbantott ki néhány éve a *Linguists List* hálózati vitafórumán -, sőt a szakirodalomban ismeretes olyan szerző, aki rövid időn belül két álláspontot is megfogalmazott (Schwarz 1992; 1997). Mások csupán hangsúlyozzák a generatív és a kognitív nyelvészet különbségeit, mint pl. Geeraerts, vagy Gibbs (1996), de nem mutatnak rá a kutatási keretben meglévő közös vonásokra. Maguk a kognitivisták, így pl. Lakoff egyértelműen amellett törnek lándzsát, hogy a generativizmust, mivel empirikusan tarthatatlan vissza kell utasítani²⁶, ami azért - valljuk meg - túlságosan is erős állítás. De vannak olyan nyelvészek - ahogyan arra pl. Gibbs is utal -, akik éppenséggel a kognitív nyelvészet újdonságát kérdőjelezzik meg, s azt állítják, hogy a generativizmus óta kognitív a nyelvészet, az pedig, ami új eredménynek állítanak be egyes szerzők, integrálhatók a generativizmus adta keretek közé.²⁷

Generativizmus és kognitívizmus viszonya tehát egyáltalában nem tisztázott kérdés, a jelentősége mégis tagadhatatlan, hiszen egy új nyelvészeti irányzat léte vagy nem-léte a tét. Mi a magunk részéről a fentebb már vázolt tudományelméleti keretben látjuk azt az eszközt, amellyel ez a probléma kezelhető, s ha megelőlegezhetjük e vizsgálódás eredményét, akkor úgy fogalmazhatnánk, hogy itt két egymással részben (pl. a szemantika területén) rivalizáló irányzatot láthatunk, melyek mindketten egy ú.n. mentalista nyelvészeti paradigma örökösei, ahol a határok a megközelítés módszertana mentén húzódnak: míg a generativista tradícióhoz tartozó, vagy abból kinövő elméletek inkább a modularista megközelítést választják kiindulópontul (pl. az általunk is érintett konceptualista szemantika), s elkötelezetten formalisták, addig a ma kognitív nyelvészet fősodrába tartozó elméletek, így Lakoff kognitív szemantikája, vagy Langacker kognitív grammatikája sokkal inkább a holista megközelítés szószólói, s annak bizonyos káros következményei miatt elutasítják a jelentés formalista megközelítését.²⁸ E törésvonalak feldolgozása, s a teljesebb kép megrajzolása részletekbemenő tudományelméleti és nyelvészeti elemzéseket igényel.

²⁶ Vö. Lakoff, 1991

²⁷ Vagy éppenséggel a strukturális jelentésstanba. Vö. Kiefer, 2000 és Coseriu, 2000 kritikáját a prototipuselmélettel kapcsolatban.

²⁸ E törésvonalak mentén jellemzi a helyzetet pl. Kiefer 1994.

Irodalomjegyzék

- Bloor, David 1976: *Knowledge and Social Imagery*, London, Routledge-Kegan Paul.
- Coseriu, Eugenio 2000: Structural semantics and 'cognitive' semantics, *Logos and Language* **1**, 19-42.
- v. Eckardt, Barbara. 1995: *What Is Cognitive Science?*, Cambridge Mass., MIT Press.
- Fodor, Jerry A. 1983: *The Modularity of Mind*, Cambridge Mass., MIT Press.
- Fodor, Jerry A. 1987: *Psychosemantics*, Cambridge Mass., MIT Press.
- Fodor, Jerry A. -Phyllyshyn, Zenon. 1988: Connectionism and cognitive architecture: a critical analysis, *Cognition* **28**, 3-71.
- Gardner, Howard 1985: *The Mind's New Science*. A History of the Cognitive Revolution, New York, Basic Books.
- Gibbs, Raymond W. 1996: What's cognitive about cognitive linguistics?, in Casad, Eugene. H. szerk.: *Cognitive Linguistics in the Redwoods* (CLR **6**), Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 28-53.
- Giere, Richard 1988: *Explaining Science: A Cognitive Approach*, Chicago, Chicago University Press.
- Jackendoff, Ray 1988: Conceptual Semantics, in Eco, Umberto et al. szerk.: *Meaning and Mental Representations*, Bloomington Indianapolis, Indiana University Press, 80-97.
- Jackendoff, Ray 1996: Conceptual semantics and cognitive linguistics, *Cognitive Linguistics* **7**, 93-129.
- Jackendoff, Ray 1997: *The Architecture of the Language Faculty* (Linguistic Inquiry Monograph **28**), Cambridge Mass., MIT Press.
- Kertész András 1999: *Metalinguistik*, Debrecen, Latin Betűk.
- Kiefer Ferenc 1994: Cognitive Linguistics: a new paradigm? *Linguistics in the Morning Calm* **3**, 93-111.
- Kiefer Ferenc 2000: *Jelentélmélet* (Egyetemi Könyvtár, Általános Nyelvészet), Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, Corvina.
- Kleiber, Georges 1993: *Prototypensemantik: eine Einführung* (Narr Studienbücher). Tübingen: Narr.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar I*, Theoretical Prerequisites, Stanford, Stanford University Press.
- Lakatos Imre 1997: *Tudományfilozófia írások*, Budapest, Atlantisz.
- Lakoff, George 1987: *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*, Chicago-London, University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1991: Cognitive versus Generative Linguistics: How Commitments Influence Results. *Language and Communication* **11/1-2**, 53-62.
- Laudan, Laudan 1977: *Progress and Its Problems: Toward a Theory of Scientific Growth*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press.
- Maffie, James 1995: Naturalism, Scientism and the Independence of Epistemology, *Erkenntnis* **43**, 1-27.
- Marr, David 1982: *Vision: A Computational Investigation into the Human Representation and Processing of Visual Information*, San Francisco, Freeman.
- Müller, Ralph-Axel 1991: *Der (un)teilbare Geist*. Modularismus und Holismus in der Kognitionsforschung, Berlin-New York, Walter de Gruyter.
- Osherson, Daniel N. et al. szerk.: 1990: *An Invitation to Cognitive Science I-II-III*. Cambridge Mass., MIT Press.

- Pléh Csaba 1996 szerk.: *A kognitív tudomány* (Szemeszter), Budapest, Osiris-Láthatatlan Kollégium.
- Pléh Csaba 1997 szerk.: *A megismeréskutatás egy új útja: A párhuzamos feldolgozás*, Budapest, Typotex.
- Pléh Csaba 1998: *Bevezetés a megismeréstudományba*, Budapest, Typotex.
- Rumelhart, David. E.-James E. McClelland-the PDP Research Group 1986: *Parallel Distributing Processing: Explorations in the Microstructure of Cognition. I* Foundations, Cambridge Mass., MIT Press.
- Schwarz, Monika 1992: *Einführung in die kognitive Linguistik* (UTB 1636), Tübingen, Francke.
- Schwarz, Monika 1997: Kognitív Linguistik? Eine Strasse in den Geist!, in Kertész András szerk.: *Metalinguistik im Wandel*. Die 'kognitív Wende' in Wissenschaftstheorie und Linguistik, 19-29.
- Smolensky, Paul 1987: The constituent structure of connectionist mental states: A reply to Fodor and Phyllyshyn, *Southern Journal of Philosophy* 26, (Supplement) 137-161.
- Smolensky, Paul 1988: On the proper treatment of connectionism, *Behavioral and Brain Sciences*, 11, 1-74.
- Stereiny, Kim 1990: *The Representational Theory of Mind*, Cambridge Mass., Blackwell.
- Taylor, John R. 1996: On *running* and *jogging*, *Cognitive Linguistics* 7/1, 21-34.
- Turing, Alan M. 1950: Computing Machinery and Intelligence, *Mind* 59, 433-460. Magyarul Szalai Sándor szerk.: *A kibernetika klasszikusai*, Budapest, Gondolat, 1964.

AZ ELSZÓLÁS SZEREPE A DISKURZUSBAN

Ivaskó Livia

1. Bevezetés

Az elszólás terminus több, egymástól lényegesen eltérő értelemben használatos a különböző tudományok és a naiv nyelvhasználók körében. Előadásom célja az, hogy a kettő, illetve több résztvevős verbális interakciókban előforduló elszólások természetét elméleti nyelvészeti igénnyel írja le.

A második rész a terminológiai különbségekre hívja fel a figyelmet a nyelvészeti és a pszichológiai irodalomban. A harmadik rész azt a pragmatikai elméletet mutatja be, melynek segítségével az elszólás diskurzusban betöltött szerepe adekvát módon megadható. A negyedik rész mutatja be az elszólás helyét a verbális megnyilatkozások között, majd az ötödik részben hétköznapi szituációkból vett példákön illusztrálom a kommunikáció, az információközlés és az elszólás közti lényegi különbségeket, melyek a relevancia-elmélet adta kognitív megközelítéssel pontosan leírhatók.

2. Az elszólás mint terminus

A nemzetközi nyelvészeti megközelítések a félremondást, rosszul ejtést, nyelvbotlást értik a *slip of the tongue* avagy a *mis-say, mis-spell, mispronounce* terminusok alatt. (vö. Dascal, 1999). Ezt az értelmezést követik azok a magyar kutatók is, akik a nyelvbotlást vizsgálják (Huszár Ágnes, 1998), de a megfigyelt eseteket elszólásnak nevezik. Ezek a megközelítések a különböző performancia-hibákat sorolják egy csoportba, de megfelelő elméleti háttér hiányában a köztük meglévő lényegi különbségeket nem képesek megadni.

A nyelvészeti szakirodalom és a pszichológia terminológiája különbözőképpen használja az elszólás szakkifejezést (Sigmund Freud például a nyelvbotlásokat a személyben lezajló lelki konfliktusok vagy öntudatlan kényszerek jeleinek vélte, és alapos pszichoanalitikus magyarázatot tartott szükségesnek velük kapcsolatban.) A pszichoanalitikus megközelítés kívül esik vizsgálatunk tárgykörén.

Az általam használt *elszólás* terminus leginkább azt a naiv értelmezést igyekszik adekvát módon megadni, ahol a hétköznapi szituációkban előforduló beszélgetésekben a *nem akarta, nem szándékolta mondani* jelentést értik az anyanyelvi beszélők elszóláson. A magyar beszélt nyelvi *kikotyogta*, illetve *kiszaladt a száján* kifejezések voltak azok, melyeket a vizsgálat adatközlői leginkább alkalmasnak találtak az *elszólás* szinonim meghatározására. Az amerikai angol nyelv pedig a *blunder* szóval adja vissza az elszólás szándékoltatlanságát. (Az angol terminus megtalálásában köszönöm Fenyvesi Anna segítségét.)

3. A relevancia-elmélet

Az a megközelítés, mely a munkám elméleti keretét szolgálja, Sperber és Wilson (1995) relevanciaelmélete. Ez az elmélet az emberi megismerés felől vizsgálja a kommunikációt. Elnevezése abból az alapgondolatból származik, hogy az emberek csak a számukra várhatóan releváns információ interpretálására fordítanak energiát, és a partnerük felé is olyan információt igyekeznek közölni, melyet relevánsnak tartanak a másik számára.

A relevancia mértéke a fizikai inger, mint stimulus feldolgozására fordított műveleti erőfeszítés és az elért kontextuális hatás ismeretében adható meg. Minimális műveleti erőfeszítés árán, maximális kontextuális hatás elérése jelenti a maximális relevanciát.

A társas emberi viselkedés előfeltétele az a szándék, hogy a *ún* kezdeményező interszónális kapcsolatot kíván létesíteni.

A társas emberi viselkedéseket két csoportra oszthatjuk aszerint, hogy a partnerek közül az egyiknek, a kezdeményezőnek szándékában áll-e valamit nyilvánvalóvá tennie a másik számára, vagy sem. Ha igen, akkor osztrénviz viselkedésről beszélünk.

Az osztrénviz viselkedés során a kezdeményező azzal egyidejűleg, hogy valamilyen stimulussal megváltoztatja leendő partnere fizikai környezetét, felkelti a figyelmét azért, hogy nyilvánvalóvá tegyen valamit a számára. Nyilvánvalóvá tenni: valamilyen (bármilyen) információ birtokába juttatni valakit (Sperber-Wilson, 1995, 49). /Egy feltevés-halmaz akkor és csak akkor nyilvánvaló egy "t" időpontban egy individuum számára, ha az individuum képes ezt a feltevés-halmazt a "t" időpontban mentálisan reprezentálni, és ezt a reprezentációt, igaznak, vagy valószínűleg igaznak elfogadni (Sperber-Wilson, 1995, 39) /

A figyelemfelkeltés azért nélkülözhetetlen, hogy a partner felismerhesse, hogy számára akarnak nyilvánvalóvá tenni valamit, de a figyelemfelkeltés és az adott információ nyilvánvalóvá tételét történhet ugyanazon fizikai stimulus segítségével is.

Osztrénviz viselkedése során a kezdeményező valamilyen információt akar nyilvánvalóvá tenni a partner számára. Azt a szándékot tekintjük Sperber és Wilson (1995, 58, 61) terminológiáját követve informatív szándéknak, mely az információ nyilvánvalóvá tételének a szándéka. Kommunikáció csak akkor jöhet létre, ha a kezdeményezőnek kommunikatív szándéka is van, vagyis olyan szándéka, hogy az információ nyilvánvalóvá tételén túl az is nyilvánvalóvá váljék, hogy ezt az információt közölni akarta.

Ha csak informatív szándékkal rendelkezik, akkor információközlésről beszélünk, mely nemcsak propozicionális információ közlését jelenti, hanem például valamilyen érzelmet, hangulatot, attitűdöt stb. ... is közölhet a kezdeményező kommunikatív szándék nélkül. Például, ha valaki félig behuny szemmel hallgatja kissé hosszúra nyúlt elbeszélésünket, az arról akar informálni bennünket, hogy lassan befejezhetnénk már, de még véletlenül sem akarja nyilvánvalóvá tenni számunkra, hogy neki ilyen informatív szándéka volt felénk. Persze, ez az eset nem azonos azzal, ha valóban fáradt, és minden informatív szándék nélkül csukódik be a szeme. De attól az esettől is el kell különítenünk, amikor a vonaton ülve látunk a kocsik másik részében egy elcsigázott embert, aki már észrevehetően unja utazótársa mondandóját. Neki semmilyen szándéka sincs felénk, így az a felismerés, amit róla tettünk csupán észrevétel volt.

Információt közölni lehet kódhasználat segítségével és anélkül is. Az előbbi példák közül az első egy konvencionális nem verbális kód egyik elemének segítségével zajlott: a félig behuny szem fáradtságot jelent.

Lássunk egy példát a verbális kód segítségével történő, kommunikatív szándék nélküli információközlésre is. A nagymama látogatába érkezik a kisunokájához. A gyerek az édesapjával várja a nagyit. Míg a gyerek a kapott ajándékokkal van elfoglalva, az édesapja — úgy, hogy azt a fia is jól hallhassa — megdicséri őt a szép bizonyítványáért a nagyinak. A nagyira felé ez a megnyilatkozás kommunikáció, de a gyerek felé csak információközlés, hisz az apa nem akarta nyilvánvalóvá tenni a gyerek számára az informatív szándékát.

Végül lássunk egy példát arra is, hogy miként lehet információt közölni olyan viselkedéssel, ami nem jel, vagyis nem eleme egyetlen kódnak sem. A feleség tudatni szeretné a férjével, hogy mit vásárolt, mert már sok összetűzésük származott az egyre fogyó fizetés körüli gondokból. Azt azonban nem akarja férje számára nyilvánvalóvá tenni, hogy ő el akar számolni a pénzzel, és ezért "otffejejt" a konyhaasztalon a vásárolt árukat.

Abban az esetben, ha a kezdeményezőnek kommunikatív szándéka is van, kommunikációról beszélünk.

Sperber és Wilson (1995,63) alapján kommunikáció az, amikor a kommunikátor (kezdeményező) létrehoz egy stimulust, amelynek segítségével mind a kommunikátor, mind a kommunikációs partner számára kölcsönösen nyilvánvalóvá válik a kommunikátor azon szándéka, hogy a létrehozott stimulussal a kommunikátor nyilvánvalóvá akar tenni a kommunikációs partner számára valamilyen információt. Ez a stimulus lehet egy kód eleme, ekkor jelről van szó.

Létezik jelrendszeren alapuló, és nem jelrendszeren alapuló kommunikáció is. Az utóbbi például az, amikor a megrendelő elmegy az asztaloshoz, hogy megérdeklődjön, kész lesz-e időre a kért szekrényajtó. Az asztalos válaszként felemeli bekötözött kezét. Ebből a jelzésből a megrendelő számára nyilvánvalóvá vált, hogy az asztalos azt akarta tudatni vele, hogy beteg kézzel nem tud dolgozni, így az ajtóra még várni kell.

A jelrendszeren alapuló kommunikáció fajtáit is két csoportra különíthetjük el aszerint, hogy a jelrendszer, melynek segítségével a kommunikáció zajlik, verbális, vagy nem verbális.

A jelrendszeren alapuló, de nem verbális kommunikációs fajták közé sorolhatjuk például az indiánok füstjelek segítségével történő kommunikációját, a siketnémák lexémákat helyettesítő jelrendszerének használatát, a konvencionális gesztikulációt pl. Nana! - intő jel, vagy az autósok által használt kézjel a rendőri ellenőrzésre vonatkozóan.

A verbális kommunikáció során az a stimulus, melynek segítségével a kommunikátor kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi azon szándékát, hogy nyilvánvalóvá kíván tenni valamit partnere számára egy verbális jel, valamely természetes nyelv egy eleme.

4. Egy interakcióban elhangzó megnyilatkozásról miként dönthető el, hogy kommunikáció volt-e, vagy sem?

A kommunikáció és a nyelvhasználat különbségére azoknak a szituációknak a tanulmányozása alapján figyelhetünk föl, amelyekben a nyelvet nem kommunikatív céllal használjuk. Ilyenkor a nyelvhasználó gyakran onkéntelenül, nem kommunikatív céllal használ verbális jeleket érzései, indulatai, ... stb kifejezésére. Például feljajdul vagy káromkodik egy szerencsétlen történés hatására.

Vagy vegyük a következő példát! Valaki már jó néhány perce igyekszik felbontani egy üveg cseresznyebefőttet, amikor sikerül neki, örömben felkiált: *Na végre!*

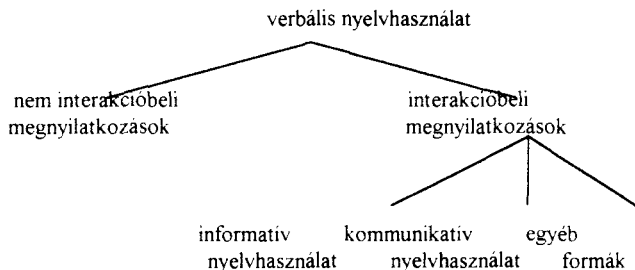
Hasonlóan nem kommunikatív célú használatai a nyelvnek azok a funkciók sem, melyeket Nida (1990, 37-38) expresszív, illetve kognitív funkcióknak nevez. Ezekben az

esetekben a kommunikációs partnerre azért nincs szükség — elemzi Nida cikkét Németh T. (1991) —, mert az expresszív funkció során, a fentebb említett példához hasonlóan, a beszélő csak önmaga számára fejezi ki nyelvi formában érzelmi kitérését. A kognitív funkció során pedig a nyelvet az ún. belső beszédre, gondolkodásra használja. Bierwisch (1980, 3-4) úgy bővíti a nem kommunikatív nyelvhasználat eseteit, hogy a hangosan való gondolkodást, a nyelv külső memóriaként való használatát (pl. feljegyzések készítésekor), az emlékezés során, a játékokban, álmokban, álmodozáskor, pszichológiai kísérletekben megjelenő nyelvhasználatot sem sorolja a nyelv kommunikatív funkciójának körébe.

A verbális nyelvhasználat megnyilatkozásait aszerint is megkülönböztethetjük egymástól, hogy interakcióban fordulnak-e elő, vagy sem. Az interakcióbeli megnyilatkozások is többfélék lehetnek aszerint, hogy kommunikatív nyelvhasználatról, informatív nyelvhasználatról, vagy egyéb más interakcióbeli nyelvhasználati formáról van szó, például elszólásról.

Tehát, nem azonosíthatjuk a nyelvhasználatot a kommunikációval, mert a nyelvet nem csak kommunikatív célból használjuk.

A verbális megnyilatkozásokra vonatkozóan álljon itt egy összegző táblázat a nyelvhasználat lehetséges formáiról:

5. Az elszólás szerepe a diskurzusban

Az elszólás olyan verbális megnyilatkozási forma, ahol a beszélő többet közöl annál, mint amennyit szándékában állt volna közölni verbális kommunikációja során. Nem a grice-i mennyiségre vonatkozó maximát sérti tehát, hanem informatív szándék nélkül informál.

A beszélő verbális megnyilvánulása rokon az érzelemkifejező funkciójú, nem kommunikatív megnyilatkozásokkal, ám lényegesen különbözik azoktól abban, hogy itt jelen van egy partner, akinek az elhangzott információ maximálisan releváns információ. Ez az eset az elszólás.

Az ehhez hasonló esetekben olyan interakcióbeli nyelvhasználatról van szó, ahol az elhangzó verbális megnyilatkozások egy diskurzuson belül vannak ugyan jelen, de nem képezik részét az interakcióban létre jövő kommunikációnak.

5.1. *Elszólás két résztvevős diskurzusokban*

Azokban az interakciókban, ahol a résztvevők száma kettő, az elszólás a jelen levő egyetlen partner számára maximálisan releváns.

Vegyünk egy két résztvevős példát!

(1) Két kolleganő beszélget a munkahelyi büfében. Egyikük férjéről (Jancsiról) köztudott, hogy megcsalja a feleségét, de erről az asszony mit sem sejt. Beszélgetés közben épp a férfi-női kapcsolatokról folyik a szó, amikor a másik hölgy megszólal:

— *Na, azért a Jancsi sem hagyja veszni a jó falatokat.*

Ebben a diskurzusban a beszélő megnyilatkozása attól elszólás, hogy neki nem állt szándékában nyilvánvalóvá, illetve részben nyilvánvalóvá, részben kikövetkeztethetővé tennie azt az információt, hogy partnerét esetleg megcsalja a férje.

Ezeknek az előfordulásoknak a jellegzetességét az adja meg, hogy gyakran a nem verbális jelek használata teszi egyértelművé — kölcsönösen nyilvánvalóvá — az elszólás szándékolatlanságát. További érdekes eredményeket ígér azoknak az interakcióknak az elemzése, ahol a verbális és nem verbális nyelvhasználat közti további különbségekre és alá-, fölérendeltségi viszonyokra nyerhetünk hasznos információkat.

5.2. *Elszólás kettőnél több résztvevős diskurzusokban*

A következő négy résztvevős situációban csak három nyelvhasználó megnyilatkozásai hozzák létre a diskurzust az (f) megnyilatkozást követően, a (h) megnyilatkozás azonban a kommunikátor szándékainak ellenére maximálisan releváns a situációban szintén jelen levő kisleány számára. Róla — mint hallgatóról — mintegy megfelel a beszélő.

(2) a — *Gyere, labdázunk!* — hívja a vendég kamasz a háziak kisleányt.

b. — *Jó. És még legőzünk is, ugye?* — kérdi a kisleány.

c. — *Hát, persze.*

Közben belépnek a szobába a házigazdák is, a kisleány szülei.

d. — *De jókedvűek vagytok!* — állapítja meg az anya.

e. — *Labdázunk.* — szól a kisleány.

f. — *Régen játszottál már ennyit, igaz?* — kérdezi az apa a vendégtől.

g. — *Hát, régen.*

h. *A legtöbb időm ilyesmire mindig a két ünnep között van, mert karácsony előtt mindig el vagyok foglalva az ajándékvásárlással, meg a csomagolással.* — hangzik a kisleány válasza.

i. — *Hmm.* — furcsálkodik az apa csendesen.

j. — *Ja, ezt nem kellett volna.* — mondja észbe kapva a vendég kamasz.

Ha a kamasz vendég és a kisleány, mint partnerek szempontjait vesszük figyelembe, megállapítható, hogy a (h) *A legtöbb időm ilyesmire mindig a két ünnep között van, mert karácsony előtt mindig el vagyok foglalva az ajándékvásárlással, meg a csomagolással.* megnyilatkozás azért nem tekinthető kommunikációnak, sem szándékos információközlésnek, mert a beszélőnek sem kommunikatív, sem informatív szándéka nem volt partnere felé. Azaz a kamasz fiúnak nem volt szándékában közölni a kisleánnyal azt az információt (informatív szándék hiánya), hogy a karácsonyi ajándékokat maga veszi meg, és nem a Jézuska hozza, ahogyan azt a kisleány hiszi, és így ezt a szándékát sem akarhatta nyilvánvalóvá tenni (kommunikatív szándék hiánya). A szülők, mint a diskurzusban szereplő partnerek felé azonban ugyanez a megnyilatkozás kommunikáció.

Valójában az történt, hogy a kamasz beszélő megelégedett arról, hogy az általa létrehozott verbális stimulust egy olyan személy is interpretálni fogja, akinek az elhangzott megnyilatkozás attól maximálisan releváns, hogy olyan információt tesz részben nyilvánvalóvá, részben kiközvetíthetővé, amit a kamasz fiúnak nem állt szándékában nyilvánvalóvá tenni.

A több résztvevőt számláló interakciók jelen lévő tagjait a *verschuereni terminológiát* követve (Verschueren, 1987) megkülönböztethetjük aszerint, hogy a diskurzus aktuális megnyilatkozását létrehozó beszélőn kívül a hallgatók milyen minőségben részesei az interakciónak: címzettek, hallgatók, avagy kihallgatók (a kihallgatóról l. még Verschueren, 1999.82-87; Ivaskó, 1997). A felsorolt szerepek a diskurzus során akár megnyilatkozásról megnyilatkozásra változhatnak. Mint például a (2)-ben, ahol a kisleány az interakció első részében a beszélő (b, e) majd a címzett (a, c, d) szerepét tölti be. Az apa (f) megnyilatkozását követően azonban a kisleány a kommunikációban már nem vesz részt, nem partnere a kommunikáció címzettjeinek, hanem számára még csak információközlésnek sem tekinthető az, hogy hallgatóként interpretálja az (f, g, i, j) megnyilatkozásokat. A (h) esetében azonban úgy van jelen hallgatóként, hogy a beszélő által közölt információ maximálisan releváns számára anélkül, hogy nyilvánvalóvá akarta volna tenni ezt az információt számára a beszélő.

Az adatgyűjtés megfigyeléssel és kérdőív kitöltésével is kiegészült. A megkérdezettek mind (húsz, nem nyelvészet szakos) egyetemi hallgatók voltak, akiknek az volt a feladatuk, hogy saját korábbi diskurzusaikból írjanak le egy-egy elszólást tartalmazó példát. Az utóbbinál a megkérdezettek véleménye szerint az mondható el, hogy gyakrabban voltak részesei több résztvevős szituációban előforduló elszólásnak, mint két résztvevős interakcióban megjelenőnek. Ennek a két résztvevős diskurzusokkal szembeni gyakoriságnak az oka az, hogy az interakcióban jelen levők szerepei a létszámukkal arányosan nagyobb variabilitás szerint változhatnak, és így az egyes megnyilatkozások okozta kontextuális hatás is nehezebben megjósolhatóvá válik a beszélő számára.

6. Összegzés

Az egy diskurzuson belül előforduló különböző verbális megnyilatkozási formákról megállapítható, hogy egymást követően lehetnek ugyan jelen a beszélgetésben, de nem mindig képezik részét az interakcióban létre jövő kommunikációnak.

Ha a diskurzusban a beszélő szerepét betöltő személy úgy hoz létre verbális megnyilatkozást, hogy közben sem informatív szándéka, sem kommunikatív szándéka nincs az interakció (valamely) résztvevője felé, akkor jön létre elszólás, mely olyan verbális megnyilatkozási forma, ahol a beszélő többet közöl annál, mint amennyit szándékában állt volna közölni verbális kommunikációja során.

IRODALOM

- Bierwisch, M. 1980: Semantic Structure and Illocutionary Force,
In: Searle, J R —Kiefer, F —Bierwisch, M (eds),
Speech Act Theory and Pragmatics. D. Reidel, Dordrecht
- Dascal, M 1999: Some questions about misunderstanding,
Journal of Pragmatics, **31**. 753—762.
- Huszár Á. 1998. Az elszólásról másképpen
előadás a Beszédkutatás c. konferencián, Budapest
- Ivaskó L. 1997: A sikertelen kommunikáció relevancia-elméleti megközelítése,
Pályázat a MTA Szegedi Területi Bizottságának kiírására,
Ms., Szeged
- Németh T. E. 1991: A megnyilatkozás-típus elméleti kérdései
és a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra
történő tagolása, Kandidátusi értekezés, Szeged
- Nida, E. A 1990: The Role of Rhetoric in Verbal Communication,
Language and Communication **10** , 37-46.
- Sperber, D.-Wilson, D. 1995 *Relevance. Communication and
cognition*, 2nd ed. Basil Blackwell Ltd., Oxford
- Verschueren, J. F. 1987: Pragmatics, metapragmatics and intercultural
communication, *International Pragmatical Association
Working Document 1*. Antwerpen, 1989.
- Verschueren, J. F. 1999: *Understanding Pragmatics*,
Understanding Language Series, Arnold, London—New York

Készítette a JATEPress

6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.

Felelős kiadó: Dr. Kenesei István egyetemi tanár, Angol–Amerikai Intézet

Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő

Méret: A/5, példányszám: 100, munkaszám: 136/2000.